ישראלים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל והציונות

כתב העת **ישראלים** של תלמידי המסלול ללימודי מדינת ישראל
באוניברסיטת בן־גוריון בנגב יוצא לאור
על ידי מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, וביוזמתו

ישראלים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל והציונות

כרך 5

מכון בן־גוריון
לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר

עורך: אורן קלמן
מערכת: ורד גולן, מירית די־נור, תמר פינטו, רותם צור, אורן קלמן, מיטל רגב, רובי ריזל
ליווי אקדמי: טוביה פרילינג

עריכת לשון והגהות: רוית דלויה, מיכל זילברמן
הבאה לדפוס: מיכל זילברמן

הגשת מאמרים

מערכת **ישראלים** מפרסמת מאמרים המבוססים על עבודות של תארים מתקדמים או על עבודות סמינר מצטיינות של תואר ראשון העוסקים במדינת ישראל והציונות. המעוניינים להציע מאמרים למערכת מתבקשים לשלוח אותם על פי ההנחיות המופיעות באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/israelim. לאחר תהליך שיפוט יפורסמו המאמרים הנבחרים בכרכים הבאים של **ישראלים**.

מסת"ב 7640-2225

© 2013
כל הזכויות שמורות, תשע"ד
למכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

כתובת המערכת: israelim.bgu@gmail.com

צייר הקריקטורה בעטיפה: קריאל גרדוש (דוש), בכיר הקריקטוריסטים הישראלים ויוצרה של הדמות שרוליק

על קריקטורה זו כתב דוש: 'ציור עצוב זה עם שרוליק הדומע נוצר ביום פרסום האבדות הרבות במלחמת יום כיפור. נדמה לי שההתרגשות הרבה שחשתי באותה העת מצאה בו את ביטויה המלא' (מתוך: **יליד ארץ חלומותי: בין דוש לשרוליק**, אוצרת התערוכה: דניאלה גרדוש־סנטו, המוזיאון הישראלי לקריקטורה ולקומיקס, חולון 2009).

אנו מודים למשפחת גרדוש על אדיבותם ורשותם להשתמש בדמויות שרוליק בכתב העת. כל הזכויות על הדמות שמורות למשפחת גרדוש

תוכן המאמרים באחריות המחברים

עיצוב עטיפה וסדר ממוחשב: ספי עיצוב גרפי, באר־שבע
נדפס באופסט נתן שלמה בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

בפתחו של הגיליון החמישי 1

אילת סנדרס
רובי ריזל
אורן קלמן
ריאיון עם מר אבנר שלו 5

גל הדרי
אינטלקטואל ליברלי או לאומן אינטגרלי? קווי מתאר לביוגרפיה האינטלקטואלית של זאב ז'בוטינסקי 52

קובי דביר
הסכמי לונדון — כישלון המשא ומתן החשאי לאיחוד בתנועה הציונית 87

מעין סלומון גימון
יחסי יהודים-מוסלמים בנבי סמואל: דו־קיום או שקט יחסי המשרת אינטרסים? 114

אלה בן־עטר
מעל ומתחת לפני המים: פערים בסיקור העיתונות היומית בישראל את מאבקם של הדייגים והלוחמים בפרשת הקישון 132

אדם רז
היידיים ידי זעירא והקול קול דיין — מדוע לא הופעלו 'האמצעים המיוחדים' ערב מלחמת יום הכיפורים 162

מן הארכיון
סיכום התייעצות אצל ראש הממשלה על סף מלחמת יום הכיפורים — בוקר 6 באוקטובר 1973 214

ממדף התואר השלישי
מבחר תקצירים של עבודות דוקטור מהשנים האחרונות העוסקות במדינת ישראל ובציונות 231

תקצירים באנגלית g

בפתחו של הגיליון החמישי

השנה מציינת מדינת ישראל ארבעים שנים למלחמת יום הכיפורים, המלחמה הקשה במלחמות שידעה ישראל מאז המלחמה על עצמאותה. מלחמת יום הכיפורים נמשכה 19 ימים, גבתה את חייהם של יותר מאלפיים מחיילי צה"ל, ועד היום היא נחשבת בשיח הציבורי טראומה לאומית. הגיליון שלפניכם, החמישי בסדרת הגיליונות של כתב העת **ישראלים**, יעסוק במידה רבה באותה מלחמה עקובה מדם.

בראשיתו של הגיליון מובא ריאיון עם מר אבנר שלו, יושב ראש יד ושם בהווה, ומי שבזמן מלחמת יום הכיפורים היה ראש לשכתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר. תפקיד זה הציב את שלו במוקד ההתרחשות הביטחונית־מדינית בשנים שלפני המלחמה, בזמן המלחמה ואחריה. מסיבה זו עדותו היא מקור ראשון מעניין במיוחד להבנת התקופה והאירועים המרכזיים בה.

במדור 'מן הארכיון' בחרה המערכת להביא לפניכם סיכום ישיבת התייעצות חשובה וגורלית במיוחד של צמרת הדרג המדיני והביטחוני אצל ראש הממשלה גולדה מאיר. ישיבה שהתכנסה שש שעות בערך לפני פרוץ המלחמה, ביום הכיפורים 6 באוקטובר 1973, לאחר שכבר הגיע דיווח ממקור מהימן על כוונתן של מצרים וסוריה לפתוח במלחמה נגד ישראל עוד באותו היום. בישיבה זו הוכרעו שתי הכרעות הרות גורל; אלה השפיעו במידה רבה, לטוב או לרע, על אופן ההתמודדות של ישראל עם המלחמה הממשמשת ובאה.

המאמר החמישי בגיליון זה עוסק בימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים. המאמר בוחן את סוגיית 'האמצעים המיוחדים' שהיו אמורים לספק מידע מודיעיני מוקדם על כוונת מצרים לפתוח במלחמה נגד ישראל ושואל מדוע לא הופעלו אמצעים אלו. המחבר טוען במאמר כי ראש אמ"ן אלי זעירא הטעה ביודעים את הממונים עליו בכך שנתן להם להבין שהאמצעים המיוחדים הופעלו. במאמר עולה השערה מרתקת אשר לקשר אפשרי בין הטעיה זו לקו המדיני־פוליטי שנקט שר הביטחון משה דיין בנוגע ליחסי ישראל-מצרים ולמדיניות בנוגע לשטחים הכבושים.

חוץ מהעיסוק במלחמת יום הכיפורים במרכזו של הגיליון עומדים זה לצד זה עוד ארבעה מאמרים מתקופות ומתחומים שונים ומגוונים השופכים אור על צדדים שונים בהיסטוריה של מדינת ישראל והציונות.

המאמר הראשון עוסק במקורות האינטלקטואליים של זאב ז'בוטינסקי. המחבר משיג על הדרך שפורשו בה תפיסותיו של ז'בוטינסקי עד כה ומבקש לסרטט את מקורות היניקה הרעיוניים של ז'בוטינסקי בתפיסת הלאומיות שלו על כל מורכבותה עד שנת 1914. בעקבות כך הוא מבקש להתמודד עם שאלת הגדרתו של ז'בוטינסקי – לאומן או ליברל.

המאמר השני עוסק במשא ומתן החשאי שהתקיים בלונדון בשנת 1934 בין דוד בן־גוריון לזאב ז'בוטינסקי. ההסכם נועד להביא לסיום הסכסוך הפוליטי בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית, אשר שיסע את התנועה הציונית במחצית הראשונה של שנות השלושים של המאה ה־20. תוצאותיו של הסכסוך עיצבו את התנועה הציונית למשך עשורים רבים. המחבר השתמש בכלים תאורטיים מתחום המשא ומתן ויישוב סכסוכים אשר התפתחו בעשורים האחרונים כדי להסביר את ההצלחה שבעצם החתימה על הסכמי לונדון ואת הכישלון ביישומם בפועל.

במאמר השלישי נבחן טיב היחסים בין היהודים למוסלמים המתפללים באתר נבי סמואל הנמצא כמה קילומטרים מצפון מערב לירושלים ונחשב קדוש לשלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות. במחקר העכשווי קבר נבי סמואל נחשב אי חריג של דו־קיום בין יהודים למוסלמים בשל השקט היחסי השורר בו למרות היעדרם של הסדרי תפילה מיוחדים ומיעוט כוחות הביטחון במקום. מחברת המאמר תרה אחר מקורות השקט היחסי, היא מראה כי האתר בעל היסטוריה של עימותים ומתיחויות וקובעת כי עיקרו של השקט היחסי נובע מאינטרס משותף המשרת את שני צדי המתרס.

במאמר הרביעי נבחנים אופי הסיקור של העיתונים **ידיעות אחרונות** **והארץ** וכן 'פרשת הקישון', שנחשפה באמצע שנת 2000 בעקבות תחקיר עיתונאי של **ידיעות אחרונות**. המאמר מראה כי שני העיתונים גילו יחס שונה לשתי הקבוצות העיקריות שנפגעו עקב חשיפתן הממושכת לחומרים הרעילים שנמצאו במי הקישון – צוללני השייטת והדייגים – ומנסה להסביר מדוע קולם של הלוחמים נשמע היטב ואילו קולם של הדייגים כמעט נבלע ונעלם. בין השאר יאפשר מאמר זה התבוננות עמוקה במעורבותה של העיתונות בשימור ובקיבוע המבנה החברתי ההיסטורי בישראל.

את הגיליון סוגר גם הפעם המדור 'ממדף התואר השלישי', ובו כמה תקצירים של מחקרי תואר שלישי הקשורים לתחום העניין של כתב העת.

חברי מערכת כתב העת מאמינים כי התקצירים יהיו לעזר לתלמידי מחקר ולחוקרים ותיקים כאחד, ויעוררו עניין בקרב קהל הקוראים הרחב.

לסיום ברצוננו להודות לעשרות תלמידי המחקר ששלחו אלינו את מאמריהם עד כה. שעריו של כתב העת ממשיכים להיות פתוחים לפני תלמידי מחקר מכל המוסדות האקדמיים בארץ הקשורים לתחום העניין של כתב העת להצעת מאמרים לגיליונות הבאים של **ישראלים** על פי ההנחיות להגשת מאמרים המובאות באתר: www.bgu.ac.il/israelim.

המערכת מבקשת להקדיש את הגיליון לחללי מלחמת יום הכיפורים – יהא זכרם ברוך.

מערכת **ישראלים**

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 5-51

ריאיון עם מר אבנר שלו

מראיינים: אילת סנדרס, רובי ריזל ואורן קלמן

אבנר שלו שימש ראש לשכתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר בזמן מלחמת יום הכיפורים ולאחר מכן קצין חינוך ראשי. לאחר שחרורו מצה"ל היה ראש מנהלת התרבות במשרד החינוך, ומשנת 1993 ועד היום הוא יושב ראש הנהלת יד ושם

שלו נולד בירושלים בשנת 1939. הוריו דב ושרה נישאו בפולין ועלו ארצה לפני מלחמת העולם השנייה. מקצת בני משפחתם נותרו מאחור ונספו בשואה. אמו התאבלה כל חייה על אחותה, אולם זה לא היה נושא לשיחה בבית.

בשנת 1943 עברו אבנר ומשפחתו מירושלים לבני ברק, שם הוא חי רוב שנות ילדותו ושנות נעוריו, עד גיוסו לצה"ל. שלו מעיד כי גדל בהשפעה מעורבת של שתי תפיסות עולם סותרות לכאורה — יהודית־מסורתית וישראלית־ציונית־חילונית. מצד אחד הוא גדל בבית לא שומר מצוות, אך להגדרתו ביתו היה 'יהודי מאוד'; אמו באה מבית חסידי. היא חששה שמא בנה יהיה מנותק בבגרותו מהיהדות המסורתית, ולכן שכרה תלמיד ישיבה לבוא לביתם פעם בשבוע וללמד אותו גמרא. מצד אחר הוא גדל באווירה הציונית־חילונית שאפיינה את הישראליות החדשה שנוצרה בארץ בשנים שלפני הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות. הוא היה חבר בתנועת הנוער העובד ולמד בתיכון חדש בתל אביב בניהולה של המנהלת האגדית טוני הלה. שלו סיפר על שנות נעוריו:

> אני תוצר מובהק של הדור הישראלי. גדלתי באווירה של תנועת נוער חלוצית, תיכון חדש בתל־אביב. ראיתי את עצמי בתור דמות הארץ־ישראלי החדש. ארץ ישראל הובילה אותי. למדתי ארכיאולוגיה בלי סוף

* הריאיון התקיים ברמת השרון ב־21.2.2013; ערך וליווה בהקדמה ובהערות: אורן קלמן; תודה לעדי שרצר שסייע בהכנה לריאיון.

וידעתי תנ"ך. הייתי עד כדי כך ישראלי שהייתה לי הרגשה של אי נחת כשהייתי נער ולא נלחמתי במלחמת העצמאות.[1]

שלו התגייס לצה"ל בשנת 1956 למסלול נח"ל, סיים קורס קציני חיל רגלים (חי"ר) ומודיעין ושימש מפקד מחלקה (מ"מ) בבית הספר לקצינים (בה"ד 1). לאחר מכן שימש קצין החינוך של בה"ד 1, ובמלחמת ששת הימים שימש קצין החינוך של חטיבת הצנחנים. בתפקיד זה נפצע בקרבות רפיח. ב־1968 מונה למפקד המדרשה הצבאית בירושלים, ולאחר מכן לראש ענף הדרכה והסברה במפקדת קצין חינוך ראשי (מקח"ר).

הפגישה עם הרמטכ"ל דוד (דדו) אלעזר היתה אבן דרך חשובה בחייו, ובשנת 1972 מינה אותו הרמטכ"ל לראש לשכתו. בתפקיד זה נמצא שלו בצומת מרכזי המחבר בין ההנהגה הצבאית לזו המדינית בתקופת אחד השברים החמורים ביותר שידעה החברה הישראלית. שלו ליווה את הרמטכ"ל בשנה שקדמה למלחמת יום הכיפורים, והיה נוכח בפגישות המדיניות והצבאיות הרות הגורל שהתקיימו בימים שלפני המלחמה. הוא ליווה את הרמטכ"ל לכל מקום גם בזמן המלחמה, לרבות בסיוריו בחזיתות ולעתים גם 'תחת אש'. בסוף המלחמה נכח שלו במפגש עם הגנרל בצבא מצרים אל־גמאסי בקילומטר ה־101, ששוחחו בו על הסכם הפרדת הכוחות, ולאחר המלחמה ליווה את הרמטכ"ל בתקופת השיקום של צה"ל. שלו ליווה את הרמטכ"ל אף בעת פרסום מסקנות ועדת אגרנט על כל אשר נקבע בהן אשר לאחריות הרמטכ"ל למחדל.

בעקבות המלחמה התהדק הקשר בין שלו לדדו. הוא חש אז, וכן היום, כי נעשה לרמטכ"ל עוול:

> אני חושב שעם ישראל חב לו חוב גדול, שלא נפרע עדיין. הוא היה מצביא גדול והוא היה חלק מההנהגה המופתעת של מלחמת יום הכיפורים. הוא גם היה מוכן לשאת באחריות הקיבוצית למה שקרה.
> מרגע שפרצה המלחמה, הוא הרים את הצבא מהקרשים והביא אותו לניצחון. צבאות אחרים — כמו האמריקאים בפרל הרבור והרוסים ב'ברברוסה' — לא הצליחו לשקם את עצמם במהירות כה גדולה.[2]

1 אסתי אהרונוביץ, 'מחולל המהפכה של יד ושם', **הארץ**, 16.3.2005; ראו קישור: http://www.haaretz.co.il/misc/1.15113; (תאריך אחזור: 28.8.2013). בזמן המלחמה היה שלו בן תשע.

2 אהוד ששון, "אני מתמכר לעבודתי" — בגובה העיניים עם אבנר שלו', **nrg־מעריב, זמן ירושלים**, 8.10.2011; ראו קישור: http://www.nrg.co.il/online/54/ART2/293/850.html (תאריך אחזור: 28.8.2013).

ב־1974, עם התפטרותו של רב־אלוף דוד אלעזר בעקבות מסקנות הוועדה, סיים שלו את תפקידו כראש לשכת הרמטכ"ל ומונה לסגן קצין חינוך ראשי. כעבור שלוש שנים בתפקיד זה, ביוני 1977, הוא מונה לקצין חינוך ראשי, וגם בתפקיד זה שימש במשך שלוש שנים. בעקבות מלחמת יום הכיפורים התאפיינה פעילותו בתקופה שלאחר מכן במאמצים לבנייה מחודשת של אמון החיילים והציבור ביכולותיו של צה"ל.

לאחר מותו הפתאומי של דוד אלעזר ב־1976, זמן קצר יחסית לאחר המלחמה,[3] ראה שלו את עצמו מחויב לייצג את הרמטכ"ל לשעבר בדיון הציבורי בכל הנוגע לאחריותו למחדל. לשלו ביקורת על ועדת אגרנט; לדבריו, הציבור ציפה שהיא תספק תשובות ותצביע על האשמים במחדל ולמעשה היא לא עשתה זאת.

אבנר שלו בעל תואר ראשון בהיסטוריה מודרנית של המזרח התיכון ובגאוגרפיה מטעם האוניברסיטה העברית (1961–1964) ובוגר בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל (1969) והמכללה לביטחון לאומי (1981).

בשנת 1980, בתום 24 שנים בשירות הצבא, השתחרר שלו מצה"ל בדרגת תת־אלוף. באותה שנה מונה לראש מִנהל התרבות של משרד החינוך וליושב ראש המועצה לתרבות ואמנות שליד משרד החינוך, שהיה מופקד אז בידי השר זבולון המר מהמפד"ל. בתפקידיו אלו עסק בייזום, בפיתוח, בביצוע ובפיקוח של תכניות תרבות ואמנות; היה ממונה על חלוקת המשאבים למוסדות התרבות והאמנות בישראל; ושימש חבר בהנהלות של מוזיאונים ושל מיני מוסדות תרבות. בהישגיו הרבים בתקופה זו אפשר לציין את הקמת רשות העתיקות בשיתוף האלוף (במיל') עמיר דרורי ואת ייסודם של כמה מוסדות תרבות חשובים, ובהם תאטרון גשר, פסטיבל עכו ובית הספר לקולנוע על שם סם שפיגל בירושלים.

בשנת 1990 ביקש שלו לסיים את תפקידו במשרד החינוך והתרבות, אך בלחץ השר המר הסכים להאריך את כהונתו בשנתיים. עם כניסתה של שולמית אלוני לתפקיד שרת החינוך ב־1992 הוא הודיע על פרישתו ועל פנייתו לאפיקי עשייה אחרים. ב־1993 מינה אותו ראש הממשלה יצחק רבין ליושב ראש הנהלת יד ושם. כך היה ליושב ראש הראשון שאינו ניצול שואה. מאז שלו מכהן בתפקיד זה, ותקופה ארוכה הוא מזוהה עם המוסד ועם שליחותו.

לתפקיד יושב ראש יד ושם הגיע שלו עם חזון. תפקיד חשוב ששלו מייעד ליד ושם הוא התמודדות יעילה עם האתגרים של קיום זיכרון השואה והנחלתו

3 דדו נפטר מהתקף לב ב־15.4.1976.

במאה ה־21. בהקשר זה חשיבותו של הזמן מכרעת; בלשונו: 'הבנתי שאני תופס את הדקה ה־89 שבה הניצולים עדיין איתנו וצריך לנצל את זה. הבנתי שאנחנו צריכים להכין את עצמנו למציאות של דור שמתעניין בשואה, אבל חי בעולם בלי ניצולים. העבודה כאן מיועדת לצומת הזה'.[4]

את חשיבותו של יד ושם שלו רואה גם בהיותו גשר בין העולם היהודי שנהרס בשואה ובין ההמשכיות במדינת ישראל.[5]

ואכן, בניהולו זכה יד ושם לשינוי ניכר. למרות הסתייגותו מתרבות ה'שנור', הוא עסק באיסוף כספים למען המוסד והוציא אותו מן המצב הכלכלי הקשה שהוא היה נתון בו. הוא שינה היבטים מרכזיים של יד ושם, ב־2005 הוא הקים את המוזאון החדש לתולדות השואה ושימש בו אוצר ראשי, בשיאו של תהליך רב־שנתי לחידוש יד ושם ולפיתוח 'הר הזיכרון'. בתכנית הפיתוח המקיפה שיזם שלו ושנועדה להכין את יד ושם להתמודדות עם האתגרים של קיום זיכרון השואה והנחלתו במאה ה־21 הוא העמיד את החינוך בראש סדר העדיפויות והקים את בית הספר הבין־לאומי להוראת השואה, המעסיק יותר ממאה עובדים ומכשיר אנשי חינוך מכל העולם.

ההתמסרות לעבודה ביד ושם וההתמודדות האינטנסיבית עם נושא השואה גבו ממנו מחיר אישי כבד לדבריו: 'אני, שהייתי במלחמות, ראיתי פצועים והרוגים בשדה הקרב, חשבתי שאני מחוסן וגיליתי שאני לא. ניסיתי לשים מחיצות מפני הזוועות, אבל בשלב מסוים המחיצות נפלו'.[6] ובמקום אחר אמר:

> זה מופיע אצלי בחלומות בלילה, ואשתי אומרת שהעבודה ביד ושם שינתה אותי. אין־סוף סיפורים אישיים, עוד ילד וילדה כישרוניים שהשאירו טיפת יצירה. זה יונק אותך פנימה וזה מעל ליכולת הספיגה האנושית. מאידך, זה נושא שלא מפסיק לרתק אותי.[7]

למרות קרבתו של שלו לנושא השואה הוא מתנגד בתוקף לטענות שעולות בחוגים מסוימים הכורכים את הקמתה של מדינת ישראל עם השואה: 'מדינת ישראל לא קמה בגלל השואה, והניסיון לכרוך את שני האירועים יחד מעוות את פני ההיסטוריה. אדרבא, השואה היתה גורם מעכב בהגשמת הלאומיות היהודית בארץ ישראל'.[8]

4 אהרונוביץ, לעיל הערה 1; בהקשר הזה ראו גם: ששון, לעיל הערה 2.
5 אהרונוביץ, לעיל הערה 1.
6 שם.
7 ששון, לעיל הערה 2.
8 שם.

על האתגר העומד בפני מדינת ישראל כיום אמר שלו באחד הראיונות:

> לתפיסתי, מדינת ישראל היא הכרח להמשך קיומו של העם היהודי ושל היהדות. זו זכותנו הטבעית ואנחנו חייבים לממש אותה. אולם, האתגר האמיתי שלנו הוא למלא את המדינה הזו בתכנים ולהפוך אותה פתוחה לתפיסות ולזרמים שונים ביהדות. בצעירותי הייתי משוכנע שעד שנות השבעים נצליח להקים כאן מדינת מופת, מדינה מתוקנת ביסודות קיומה ובצורת ההתנהלות שלה. לצערי, אני רואה שאנחנו לא נעים בכיוון הזה. לתפיסתי זה קורה בגלל קיטוב הולך וגובר בתוך העם היהודי בישראל, מגמה שלמיטב הבנתי לא ניתן לעצור אותה כרגע [...] אני צופה שהשסעים בחברה שלנו רק ילכו ויעמיקו. כרגע יש לנו עדיין מספיק מכנים משותפים ששומרים עלינו יחד, אבל בטווח הארוך אני רואה סכנה גדולה.[9]

בהנהגתו של שלו הוענקו ליד ושם שלושה עיטורים חשובים: פרס ישראל על מפעל חיים (2003), פרס הנסיך אסטוריאס לקונקורד (2007) וחבר בלגיון הכבוד הצרפתי (2007). בשנת 2011 קיבל שלו את האות 'יקיר ירושלים' על פעילותו הציבורית בירושלים ולמענה. כיום שלו מתגורר ברמת השרון, הוא נשוי לנעמי, אב לארבעה ילדים: ענת, שרון, נועה ואיתי ז"ל, וסב לעשרה נכדים.

אם כן, מקומו של שלו במוקד ההתרחשות הביטחונית־מדינית בשנים שלפני מלחמת יום הכיפורים ובזמן המלחמה וכן התפקידים המרכזיים שמילא מאז המלחמה ועד היום עושים אותו מרואיין חשוב ומרתק. נדמה כי אין מתאים ממנו לפתוח את הגיליון החמישי של **ישראלים**.

9 שם.

אורן: תודה שהסכמת לקבל אותנו. הגיליון הנוכחי עוסק במידה רבה במלחמת יום הכיפורים, ועל כן אנו מבקשים לשאול אותך בריאיון בעיקר על המלחמה, על הזיכרונות שלך ממנה ועל התובנות שגיבשת במשך השנים מפרשת דרכים זו. אולם מכיוון שתחום העניין של כתב העת הוא החברה הישראלית על שלל רבדיה נבקש לשוחח אתך בהמשך גם על נושאים החורגים מן המלחמה.

נתחיל ברמטכ"ל דוד אלעזר. היית ראש הלשכה שלו בין 1972 ל־1974.

אבנר שלו: עד שהוא התפטר.

אורן: התחלת את התפקיד כשנה וחצי לפני המלחמה, נכון?

רובי: בקיץ 1972?

אבנר שלו: באביב, מאי־יוני.

אורן: באחת העדויות של דוד אלעזר לפני ועדת אגרנט מצאנו שהרמטכ"ל הזכיר את נסיבות קבלתך לתפקיד ראש הלשכה. אתה זוכר? האם קראת את זה?

אבנר שלו: אני הייתי בכל המפגשים אתו, אבל היה מפגש אחד שהוא הציג בו את עצמו ובו לא נכחתי.

רובי: נדמה לי שרשום בפרוטוקול של המפגש הראשון שהוא ביקש שירשו לך להיכנס כדי שתעביר לו מסמך כלשהו ולא אפשרו לו.

אבנר שלו: בהחלט לא. הם לא נתנו לי להיכנס. הם התנהגו לא יפה.

רובי: אנחנו נגיע לזה.

אורן: על כל פנים, באותה עדות הוא אמר שסייעת לו מאוד בזמן המלחמה. אני מניח שבתור ראש לשכתו אתה גם ליווית אותו כל המלחמה, פחות או יותר בכל מקום שהוא היה בו — בחזיתות, וכפי שציינת באחד הראיונות, אפילו 'תחת אש'. כמי שהיה קרוב אליו במיוחד בימי משבר אלו, הייתי רוצה שתספר לנו קודם כול על דרו 'האיש' גם ברמה האישית וגם כמפקד.

אבנר שלו: כן, בוודאי: היתה לדרו אישיות מורכבת ושני דברים בולטים בה: אחד — חום ואנושיות, הוא היה כריזמטי מאוד והקרין חום רב מצד אחד, ושליטה עצמית ועצבים של ברזל מצד אחר.

הוא היה אדם שלא היה צריך מעולם להרים את קולו או לדבר בהדגשה. אם יורדים לרמה האישית יהיה קשה לתאר עד כמה עבדה הכריזמה שלו על אנשים. אתם יכולים לחשוב על אנשים כאלה שהדימוי שלהם בציבור מפחיד

כמו אריק שרון, אבל שרון היה עדין מאוד ליד דדו וקיבל את מרותו. דדו היה נעים הליכות מהבחינה הזאת, הוא היה איש שידע להקשיב. במידה מסוימת אני למדתי ממנו להקשיב בסבלנות גם לדעות מעצבנות — לא משום שהן נוגדות את דעתו, אלא משום שהאנשים לא היו נבונים דיים — גם כשאין הרבה תבונה במה שנאמר יש להיאזר בסבלנות ולהאזין־ולהאזין־ולהאזין, הוא לא היה אף פעם קצר רוח. אני חושב שמה שבלט מאוד בהיכרות שלי אתו, שהלכה והעמיקה במשך השנים — זה שהוא היה אינטליגנטי באופן יוצא דופן. הוא קצת הסתיר את האינטליגנציה שלו.

אורן: מה זאת אומרת 'הסתיר'?

אבנר שלו: היה לו דיבור שהצניע את האינטליגנציה, הוא היה 'שד' מבחינת היכולות שלו, יותר אינטליגנטי מהדימוי הציבורי או מהתדמית שנוצרו לו, הוא היה אינטליגנטי מאוד. אמנם הוא לא השלים את ההשכלה שלו, אך למד חלקית כל הדרך.

רובי: הוא למד שנה באוניברסיטה.

אבנר שלו: אז זה צד אחד. כאמור, מצד אחר אני חושב ששני הדברים המכריעים שבלטו אצלו הם עצבים של ברזל ויכולת עמידה. אתם ודאי קראתם ושמעתם, אמרו זאת הרבה — אני רק יכול לאשר את זה — שהוא כל הזמן נהג בעָצמה. פשוט אישיות חזקה מאוד, לא היו סימנים של קוצר רוח שנובע משבירה או דאגה שמובעת בהתנהגות, בביטויים גופניים, מילוליים — לא.

אני חושב שאפשר להתווכח עם החלטה כזאת או עניין כזה, אבל הוא היה יציב מאוד, לא שביר, ואני חושב שזה כמעט נס שקרה לנו, כי מסביב לא היתה יציבות רבה מדי, ואני אומר זאת ב'אנדרסטייטמנט' [בלשון המעטה], אני חושב שחלק מזה היה מבנה האישיות שלו. כך הוא היה בנוי.

זאת היתה כמעט מטפורה שבסוף הוא קיבל התקף לב כי הכול נכבש פנימה בעָצמות שקשה לתאר אותן. אולי גם יש בזה אמת, אבל אני חושב שהצד השני זה ניסיון החיים שלו — הוא היה לוחם, הוא לחם הרבה במצבים קשים מאוד כשהיה איש צעיר, במלחמת העצמאות וגם אחרי זה בפיקוד צפון, הוא היה מנוסה מאוד. היו אנשים אחרים שלא התנסו בהובלת כוח בלחימה בעָצמה כזאת.

שני הדברים יחד גילו איש שגם בימי המלחמה אמר לי כל הזמן: 'אני חושב שני צעדים קדימה. הם כעת בלחץ אדיר והתפקיד שלי זה לראות שני צעדים קדימה, ולא לדמות את עצמי או להימצא בלחצים של אלה שכרגע נמצאים [בלחץ בעצמם]'. אז זה האיש. הדבר היחיד שהרעיד את מיתריו היה שמות

מוכרים של צעירים שנפלו, ובשלב מסוים הוא ביקש מאסנת [מרדור][10] שלא תספר לו; היו מסביבנו לא מעט אנשים שהבנים שלהם נפגעו אז הוא אמר לה: 'אל תביאי לי שמות עד סוף המלחמה'.

גם באותו בוקר מר של ועדת אגרנט הוא עמד בזה יפה מאוד, לא הראה את תחושותיו. זה היה יום מאוד לא נוח, ואני הייתי במצב לא נוח.

אורן: אתה מדבר על היום שוועדת אגרנט פרסמה את המסקנות?

אבנר שלו: הבוקר שהוא נקרא לשמוע את המסקנות, כן.[11] הבוקר התחיל בזה שאנחנו היינו צריכים לטוס, אני חושב לצפון — לגולן. המזכיר הצבאי של ראש הממשלה ישראל ליאור קרא לי ואמר שגולדה מבקשת לדבר אתו [עם דדו], שאלתי 'למה?' אז הוא אמר שיש מסקנות של ועדת אגרנט. ניסיתי לברר עם ישראל מה נכתב שם, אבל הוא לא רצה להגיד לי. בסוף הוא מסר לי את עיקרן. נסעתי לשדה דב, נפגשתי עם דדו בשדה ואמרתי לו שאנחנו לא יכולים להמריא ושהוא צריך לעלות אל גולדה לירושלים כי יש מסקנות ראשוניות של השלב הראשון של ועדת אגרנט. ואז הוא שאל אותי מה יש שם. ואמרתי לו 'דדו, לא אמרו לי'. אני חושב שזו הפעם היחידה שלא אמרתי לו אמת או אמת במלואה, הוא בוודאי הרגיש בכך. אמרתי לו: 'דדו, הוא [ישראל ליאור] לא אמר לי. הוא אמר לי רק: "דבר עם גולדה", דדו ענה לי: 'טוב, אני לא אטוס' והוסיף: 'אני אסע עם נעים [נהגו של דדו], תבוא אחר כך'. זה היה הביטוי היחיד של איזה שינוי בהתנהלות שלנו, אני באתי שעתיים אחר כך. אבל גם באותו בוקר, גם כשבאתי אחרי זה ופגשתי אותו, הוא המשיך בשגרה. זה היה האיש.

רובי: אם כבר הזכרת את ועדת אגרנט, אז כשעוברים על המנדט של הוועדה, על פרק הזמן שהוגדר לה לחקור, וגם בוחנים את ההרכב שלה, רואים שמדובר בשני רמטכ"לים לשעבר יגאל ידין וחיים לסקוב והמזכיר דוד בר־טוב היה

10 סרן אסנת מרדור — הממונה על מזכירות לשכת הרמטכ"ל דדו.

11 בוקר ה־2 באפריל 1974. הכוונה לדוח החלקי הראשון של הוועדה שנקבע בו כי ישראל, לרבות מקבלי ההחלטות בצה"ל, היתה שבויה בקונספציה אשר לפיה אין סיכוי שהצד הערבי יתקוף את ישראל. הוועדה המליצה, בין השאר, על הדחתם של הרמטכ"ל דוד אלעזר, של ראש אמ"ן אלי זעירא ושל אלוף פיקוד דרום שמואל (גורודיש) גונן. גולדה מאיר זכתה בשבחי הוועדה, ובנוגע למשה דיין נקבע כי אחריותו המיניסטריאלית היא שאלה פוליטית שאינה בתחום סמכותה של הוועדה. אברהם דיסקין, 'המפה הפוליטית של מדינת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי — תשכ"ח–תשל"ח**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2008, עמ' 41.

אחיו של איש משרד הביטחון[12] — אז אולי בחכמה שבדיעבד אפשר לומר שזה היה איזשהו סימן לבאות לכך שהוועדה תסיק מסקנות רק בנוגע לדרג הצבאי?

אבנר שלו: בהחלט. אני סבור שלא חקרו מספיק, ויהיה צורך לחזור לוועדת אגרנט. בשבילי זה היה סוג של פרשת דרכים. בדיעבד אני יכול לעורר שאלות לא מעטות שקשורות בביקורת על עבודת הוועדה.

הוועדה קודם כול פילסה דרך. ישראל גלילי הוא היה אחראי לניסוחים החכמים האלה. אני חושב שהוא היה האיש המשפיע ביותר בסופו של דבר על גולדה, גם בקביעת המדיניות. כשדדו התפטר באותו יום ואני באתי כולי אש וצלצולים והפצרתי בו שיכתוב מכתב 'אני מאשים', באותו רגע הוא לא היה מוכן לעשות זאת, אבל אחרי שהוא לבסוף התיישב וכתב, האדם שמיתן את המכתב שכתב היה גלילי. הוא ישב אתו ואמר לו 'כדאי ככה, כדאי אחרת' והשפיע במידה כזאת או אחרת על הכתיבה. ישראל גלילי רצה ליצור הפרדה בין הדרג המדיני לדרג הצבאי אפילו שהיא לא בהכרח נבעה מכתב המינוי.

רובי: כן, בכתב המינוי רשום שהוועדה צריכה לבדוק גם את הדרג המדיני.

אבנר שלו: כן, אני חושב שהם חרגו מהמינוי בזה שהם יצרו בפרקטיקה איזו הבחנה מוחלטת בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ואמרו: 'הדרג המדיני — את זה הציבור ישפוט'. אני חושב שזה לא סביר וראוי מכיוון שזאת מערכת אחת שתפקדה בזמן המלחמה, ועל סמך מה הציבור ישפוט? הרי זה 'nonsense' [שטויות]. יש כאן ועדה שכל כולה נועדה לחקור את העובדות ואת ההתרחשויות באופן יסודי ועמוק.

אורן: ואפילו עד עכשיו לא כל העובדות ידועות לציבור.

אבנר שלו: לציבור ודאי שלא. אז על סמך מה הציבור ישפוט? אם הוא ישפוט על פי מצב הרוח והיקף הקרבנות או ניתוח כזה או אחר של תוצאות המלחמה, אז מישהו צריך לזרוק את הדרג המדיני. בוודאי אז, באווירה ששררה בציבור. תזכרו שזה היה לפני בחירות.[13] היינו ערים לזה באותה עת, והבחירות ללא צל של ספק השפיעו על הדברים לפני, תוך כדי הדברים מאוד, וגם אחרי. זה פן ראשון.

פן שני קשור בשאלות שחברי הוועדה הציגו לדדו. אחר כך, כשהתחלתי לקרוא את המסקנות — קיבלתי הלם. אני אומר את זה בגלוי היום. הרבה באו

12 דוד בר־טוב היה אחיו הבכור של חיים ישראלי, עוזרם הבכיר של כמה שרי ביטחון.

13 הבחירות לכנסת השמינית היו אמורות להתקיים ב־30.10.1973, אולם בגלל המלחמה הן נדחו והתקיימו לבסוף ב־31 בדצמבר של אותה שנה.

אליי וביקשו שאני אכתוב על זה, שאעסוק בזה ואחקור, ביניהם היו גם עורכי דין חשובים. עד היום לא עשיתי את זה, אבל כשאתה קורא את המסקנות אתה רואה שבמקרים מסוימים יש היפוך של הדברים, ממש היפוך של הדברים! וכאשר אתה מכיר כמה מהמעורבים ואתה מכיר את דרך הדיבור שלהם, אתה לא מבין איך הם יכלו להגיע למסקנות האלה, ממש לא מבין. גם לא ברור למה הם חילקו כמו שהם חילקו את הפרק הראשון, למה הם עצרו ב־9 באוקטובר [היום הרביעי למלחמה], למה הם לא המשיכו לשאול על 10 באוקטובר לדוגמה.

רובי: אם אני זוכר נכון, המנדט שלהם הגביל אותם עד כישלון מתקפת הנגד.[14]

אבנר שלו: לא. אני לא זוכר כזה דבר, תבדקו את זה שוב, בפירוש לא. וגם אם כן, למה הם לא התייחסו ל־10 באוקטובר? הרי גם זה היה יום לא טוב לכוחותינו. ב־10 קרו דברים קשים מאוד, למשל כאשר אריק [שרון] הפעיל כוח בניגוד לפקודות של אלוף פיקוד דרום [שמואל גונן (גורודיש)].

רובי: כשהוא הגיע לתעלה?

אבנר שלו: הוא לא הגיע.

רובי: הוא ניסה להגיע.

אבנר שלו: ניסה להגיע. הוא הניע טנקים והפסיד לפי זיכרוני כשלושים טנקים ועשרות הרוגים. זה היה בניגוד לפקודה, והוא גם חיבל במהלכים גדולים במלחמה. את המהלכים האופרטיביים הגדולים התווה דדו, ובוודאי היו לו שגיאות, אבל בדיעבד, לפי כל פרשן או כל מנתח ראוי, המהלכים הגדולים הביאו לאותו ניצחון שהשגנו, זאת אומרת לאותה עליונות שהשגנו בסוף המלחמה, והמהלכים הללו היו נכונים, לומדים אותם בכל מקום עד היום. אז

14 הכוונה למתקפה של ישראל בחזית הדרום ב־8 באוקטובר. זה היה הניסיון הראשון של צה״ל בחזית זו לעבור ממגננה למתקפה מאז פרוץ המלחמה. הניסיון נחל כישלון חרוץ והביא לידי דכדוך בקרב כמה ממנהיגי ישראל; ואשר למנדט שניתן לוועדה: בהחלטת הממשלה מיום 18.11.1973 הוגדרו הנושאים שתחקור ועדת החקירה, ובהם ׳היערכותו של צה״ל למלחמה בדרך כלל, כוננותו בימים שקדמו למלחמת יום־הכיפורים ופעולותיו עד לבלימת האויב׳, אולם הוועדה לא קיימה את מלוא החלטת הממשלה והחליטה מסיבותיה שלה שלא לחקור עד בלימת האויב ולהתרכז בחקר ׳הקרבות שהתנהלו בחזית הדרום ביום 8 באוקטובר ובאירועי הקרבות שהתנהלו בחזית הצפון בימים 6 ו־7 באוקטובר עד הצהרים׳. ראו: **דו״ח ועדת אגרנט: ועדת החקירה — מלחמת יום הכיפורים**, הוצאת עם עובד, תל אביב 1975, עמ׳ 10, 67–68.

אם חברי הוועדה רצו לחקור, למה הם לא לקחו את קטע הזמן עד תחילת התקפת הנגד בצפון בגולן? שזו בחירה שאין לה הסבר. חברי הוועדה אמרו: 'היינו קצרים בזמן' וכולי. עד היום לא ברור לי מי הוביל אותם לעניין הזה. זה הפן השני.

פן שלישי, התברר לי בדיעבד שהיו אנשים עוינים בוועדה. אני התרשמתי מאוחר יותר מהרבה דיבורים עם אנשים ושמעתי דברים קשים על כמה מהאנשים בוועדה.

אורן: מה למשל?

אבנר שלו: תראו, המזכיר הצבאי של גולדה ישראל ליאור היה מזועזע מהוועדה ואמר לי שידין בא אליהם עם הצעה שאם ימנו אותו [את ידין] לשר בממשלה הבאה, הוא ישתף פעולה. ידין ידע מה הוא רוצה. הוא רצה לעסוק במשא ומתן בעניינים של פלסטינים, בשלום ודברים כאלה. אני לא רוצה ללכת רחוק מזה כי אני לא יודע מתי צריך לפתוח את הדברים האלה. היינו קרובים מאוד למצב שאולי כל הוועדה תתפרק. דדו אמר את זה אז, ואני יכול להגיד זאת גם בריאיון. פעם אחת אנחנו עלינו לירושלים עם הנהג שלנו, עם נעים, וכשעלינו למעלה הנהג של לסקוב,[15] שהיה ידיד של נעים, אמר לו: 'תשמע, יש כאן חומרים להעביר כל הזמן'. כלומר הוא היה מעביר בשיטתיות חומרים ללשכת שר הביטחון. אני אמרתי לעצמי כשקראתי את זה 'אין זה כתב ידי', אני לא כתבתי פרוטוקולים אף פעם. אני כותב סוג של סיכומים לעצמי, כמו נקודות. לבן אדם יש הרגלים. גם לא הייתי צריך את זה, לא התרגלתי לזה. אצל שר הביטחון כתבו, ניסו לכתוב תמלילים, כל מילה, בעיקר אריה בראון זיכרונו לברכה שהפך אחרי זה גם למזכיר הצבאי של דיין.

רובי: השָׁלִישׁ?

אבנר שלו: כן. ותפקידו היה לכתוב כל דבר. אני גם זוכר היטב שהיתה קצרנית כבר מהדיון הראשון. לא ברור איפה התמליל מאותו דיון.

אורן: קצרנית של הוועדה?

אבנר שלו: תמיד כשהיתה פגישה של הרמטכ"ל עם שר הביטחון, גם של שר הביטחון עם גורמים אחרים, היתה בחדר קצרנית.

אורן: קצרנית של שר הביטחון?

15 חיים לסקוב — רמטכ"ל לשעבר וחבר ועדת אגרנט.

אבנר שלו: כן, ודאי, תמיד. אותה גברת, גברת ידועה ומפורסמת, רצינית מאוד. באותו שלב כבר היו הקלטות בלשכתו של שר הביטחון, את זה אני יודע כי התקנו אותם [מכשירי הקלטה] כי משה ביקש. אצלנו, בלשכה של הרמטכ"ל, לא היו הקלטות של כלום, אבל בלשכת שר הביטחון כבר היו זה זמן רב.

תסלחו לי שאני אומר 'גולדה' או 'משה', זה לא כי אלה חברים שלי אלא זה מאפיין את רוח התקופה — הם עמדו על כך שנקרא להם כך. פעם אחת כשפניתי לגולדה ואמרתי 'ראש הממשלה', היא אמרה לי 'שום ראש הממשלה, גולדה קוראים לי'. ודאי דיין, ככה קראו לו — 'משה', לא קראו לו 'השר' או 'כבוד השר' — הוא לא סבל את זה. זה הוטמע בדרך הדיבור שלנו כי הוא ביקש את זה.

אורן: גם בנו עלו כמה תמיהות כשקראנו את הפרוטוקולים של הוועדה.

אבנר שלו: הרבה נכתב על זה. אני אגיד לכם את הדבר היסודי־המשפטי — סעיף 15 המפורסם בחוק ועדות חקירה, שווה לקרוא אותו.[16] משה אונא, שהיה אז חבר כנסת מטעם המפד"ל, הוא זה שטיפל בחקיקה בעניין זה. אבל בוועדת אגרנט הסעיף לא הופעל. זאת אומרת שאם היו מבהירים לדדו שמישהו טען כך או כך, אז הוא היה מגיב, היינו מנסים להוכיח שפשוט אין לזה ידיים ורגליים. אבל בפועל הושמעה נגד דדו טענה, וחברי הוועדה בדיעבד קיבלו את הטענה הזאת כעובדה, ודדו לא ידע בכלל שנטענה טענה כזאת, אז איך הוא יכול להתגונן מפניה.

אורן: בעצם לא ביקשו מכם להגיב.

אבנר שלו: ממש לא. בעיקר על כמה פריטים שקשורים ליום הראשון, אני מדגיש את העניין הזה, נניח סביב העניין של הגיוס. אבל גם משה דיין היה חכם כמו שד, הוא לא אמר 'אני הסכמתי או נתתי הנחיה לגייס' אלא אמר 'אם דדו הבין שלא היתה לו הנחיה אני הבנתי שכן, ואם הוא הבין שלא אז בהחלט יכול להיות שזה... [שהוא חשב שזה לא דוחק]'[17] דיין פעל בתחכום.

16 הכוונה לסעיף 15 לחוק ועדות חקירה, תשכ"ט–1969, שעל פיו ועדת חקירה ממלכתית מחויבת להעמיד לרשותו של אדם שעלול להיפגע ממסקנותיה את חומר הראיות הנוגע לאותה פגיעה ולאפשר לו להגן על עצמו מפניה. מתוך: **ספר החוקים 548**, י"ח בטבת תשכ"ט (8.1.1969), עמ' 30.

17 שלו מתייחס לדבריו של דיין בפני ועדת אגרנט: 'או שהוא [הרמטכ"ל] חשב, שהוא מוסמך לגייס את זה על יסוד מה שאמרתי, או שהוא חשב שזה לא דוחק...'. ראו: אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה־ביתן, לוד 2001, עמ' 346.

רובי: בדיעבד יש לנו תמלילים של הישיבות. שאלה אחת נקודתית בנוגע אליך בהקשר של ועדת אגרנט — עברנו על רשימת האנשים שזומנו להעיד בפני הוועדה וראינו שמופיעים שם ישראל ליאור, שהיה אז המזכיר הצבאי של גולדה מאיר, פרדי עיני, שהיה אז ראש הלשכה של ראש המוסד צבי זמיר, גד וינר, שהיה אז ראש הלשכה של ראש אמ"ן אלי זעירא, ומשום מה דווקא אתה, ראש הלשכה של הרמטכ"ל, לא זומנת להעיד. איך אתה מסביר את זה?

אבנר שלו: צריך לשאול אותם.

אורן: אתה לא יכול להסביר את זה?

אבנר שלו: לא. אני לא יכולתי לדחוף את עצמי. אני אגיד על הנושא הזה רק שלדדו היתה עמדה מוחלטת. כל האנשים המרכזיים האחרים שהיו קשורים למלחמה הקיפו את עצמם בסוללה של עורכי דין שכנראה בנו את מערכות ההגנה שלהם, וראוי שזה ייכתב. היו בעורכי הדין האלה אנשים מבריקים ביותר כמו אליקים רובינשטיין ויוסי צ'חנובר, שניהם ידידים שלי. אבל דדו החליט שהוא לא מביא עורכי דין, שהוא אינו עוסק בסוגיה הזאת. אני לא יודע כמה זמן הקדישו אנשים כאלה או אחרים לטיפול במתן עדותם או לבניית עדות, אבל דדו לא השקיע בזה, דדו אמר 'יש צבא, צריך להמשיך לשקם אותו וזה מה שאני הולך לעשות'. דדו ידע שבכל מקרה אין לו כוונה להמשיך בתפקיד מעבר לנקודה מסוימת, גם בלי קשר לוועדת אגרנט. הוא אמר לי שהוא מתכוון לסיים את תפקידו בתחילת 1974 ולהודיע להם שמה שלא יהיה — הוא את המשימה סיים. לפני כן הוא רצה לטפל בהרבה מאוד נושאים שדרשו טיפול אינטנסיבי, ולהביא את הצבא לנקודה ש'אפשר לחיות אִתה', והוא השקיע את כל כולו בזה. יכול להיות שזו היתה 'בריחה', אני לא פסיכולוג, אבל אלה העובדות כהווייתן. אנו נתנו את כל החומר כמות שהוא, בלי שום חכמות, בלי שום סינון ומיון או התחכמות או בניית אסטרטגיות של 'איך אתה צריך להיראות', ויכול להיות שהוא שילם על זה מחיר.

אורן: אני מבקש לשאול אותך שתי שאלות אחרונות לגבי בעניין ועדת אגרנט — ראשית, האם שמרת על קשר עם דדו גם אחרי פרישתו מצה"ל, ושנית, מה היתה ההתרשמות שלך מתגובתו למסקנות הוועדה ולתגובות של ההנהגה? הוא נפטר ב־1976, זמן לא רב לאחר המלחמה. איך הוא הרגיש בשנים האחרונות של חייו? האם הוא חשב שהנהגת המדינה בגדה בו?

אבנר שלו: שמרתי אתו על קשר, זה מובן מאליו. היינו נפגשים בצורה די סדורה. הרבה פעמים מצאנו לנו פטנט: אני הסתובבתי בזמן שירותי הצבאי

ודדו עבד בצים,[18] כמו שאתם יודעים, אז הרבה פעמים היינו נפגשים בצפון כשהייתי נוסע צפונה, נכנסנו למכונית אחת, והיינו עושים את הדרך לתל אביב. הרבה פעמים עמדנו בנתניה באיזו נקודה עוד שעה, והמשכנו לדבר וכך הלאה. בהחלט שמרנו על קשר.

בתקופה הראשונה הוא היה פגוע מאוד מסוג זה של נטישה, כן. הוא אמר כל הזמן 'אני אקח אחריות מיניסטריאלית. ודאי שאם הדרג המדיני ייקח, אני בכלל אקח. אני אחראי לצבא. אני אחראי למה שקרה'. וכאן, למען ההגינות, אני רוצה להגיד ששמעתי פעם אחת מדיין שהוא אמר לגולדה: 'גולדה, אם את תגידי או תחליטי לגביי משהו אני מיד אתפטר, וגם אם את תתפטרי, אתפטר'. דיין לא נאחז בתפקיד בציפורניים ממה שאני שמעתי, אבל דדו האמין בהקשר של האחריות האישית שהוא עשה את המיטב ושאי אפשר לטעון כלפיו על אחריות אישית כביכול בכל מיני פרקים בעניין הזה בוועדה. וכאן היתה הפגיעה, הנטישה, והכאב היה כפול כי גולדה כל הזמן אמרה לנו, אמרה לו, אמרה לסביבה שלה עד כמה היא מעריצה ומעריכה את דדו. וזאת אמת: לגולדה היה יחס חם מאוד כלפיו.

אורן: היא אמרה פעם שהוא הציל את המדינה.

אבנר שלו: נכון, היא אמרה זאת יותר מפעם אחת, אבל עם זאת גולדה אמרה 'יש אחריות כלפי המדינה'. התפיסה שלהם היתה שהחלשת השליטה של המפלגה (או התפקוד של המפלגה) תוביל להרס מערכות ותפגע במדינה פגיעה אנושה. אולי אלה גם הדברים שמאחורי הקלעים הדריכו אנשים בוועדת אגרנט, זו הוויה אחרת מהיום. ברור שגולדה, כאדם, לא חיפשה להמשיך להיות ראש ממשלה, זה לא הממד האישי שאנחנו מכירים מהפוליטיקה העכשווית. אלה היו אז מערכות אחרות לגמרי. כמובן גם שם היו יצרים ועֲצמות, אבל האחריות היתה הדבר המכריע אצל האנשים האלה, ולכן גולדה היתה מוכנה גם להקריב בשביל האחריות.

אורן: אתה בעצם אומר שהם חשבו שדדו היה צריך להקריב את עצמו למען טובת המדינה?

אבנר שלו: אני חשבתי בשלב מסוים, אולי באופן קצת ילדותי, אני מודה בכנות, שהוא צריך לצאת למאבק. בדבריי למעלה נגעתי בשוליים של טענה

18 לאחר פרישתו מצה"ל ועד פטירתו שימש יושב ראש מועצת המנהלים של חברת הספנות צים, שבאותה תקופה היתה ההנהלה שלה ממוקמת בבית צים בחיפה, שהוקם ב־1970.

שלא ידעתי בעצמי איפה לשים את עצמי, כי הייתי צעיר. איפה לשים את עצמי כדי שהמאבק הזה יעשה טוב לחברה הישראלית, יעשה טוב להוויה, למה שקורה כאן בארץ. דדו הרגיש שהוא חלק מאותה אחריות טוטלית למדינה, למה שקורה כאן, למערכות הגדולות שמתפקדות, והוא חי בתוך סתירות. האיש הזה היה איש שקודם כול רצה הסדר מדיני. דדו היה מהאנשים שרצו הסדר עם הפלסטינים כל הזמן. הוא היה איש של מחנה, נקרא לזה 'השלום', בוודאי, והוא לא היה בעד ההתנחלויות, הסיבוכים וכל הדבר הזה, בשיטתיות ובעקביות כל הדרך. הוא האמין שהמלחמה הזאת תוביל לשלום, ולזה יש לי רַאיָה, אנקדוטה שקשורה בהסכם שהוא חתם בקילומטר ה־101.[19] דדו היה אחד שזלזל בהיסטוריה: הוא לא דאג שיהיו רשומות, הוא לא דאג שיהיו הקלטות, לא כמו אחרים אחריו, וזה התברר לי אחרי המלחמה. זה סוג של אדם שלא מתעד כל מה שהוא עושה, זה לא מעניין אותו לתעד, הוא מאמין בעשייה, ואני חושב שהוא שילם על זה מחיר כבד. למה אני אומר לכם את זה? מכיוון שאחרי שהוא חתם ב־101 הוא אמר לי דבר שלא היה אופייני לו: 'אבנר, את העט הזה תשמור ותחרוט עליו את התאריך'. שאלתי אותו 'מה קרה לך, דדו?' אז הוא ענה לי 'זה העט שחתם על התחלת תהליך השלום עם מצרים'.

אורן: אתה מסכים עם הטענה שהחתימה על הסכם הפרדת הכוחות סללה את הדרך להסכמים מאוחרים יותר? ומה היתה העמדה של המצרים בנוגע להסכם הזה?

אבנר שלו: אין לי צל של ספק. אני אגיד לכם שני דברים: הקשר הראשון עם המצרים נוצר על ידי המפגש של אהרל'ה יריב[20] וגמאסי,[21] סאדאת שלח אותו. כשהודיעו לנו מאוחר בלילה שהאמריקנים קבעו את הפגישה הזאת בינינו ובין

19 הסכם מינואר 1974 על הפרדת הכוחות בין צה"ל לצבא מצרים, שנחתם בקילומטר ה־101 מקהיר.

20 אהרן יריב — היה ראש אמ"ן בשנים 1964–1972. לאחר מכן מונה ליועץ ראש הממשלה גולדה מאיר לענייני טרור. בזמן מלחמת יום הכיפורים שימש עוזר מיוחד לרמטכ"ל, ולאחר מכן עמד בראש צוות המשא ומתן עם המצרים בקילומטר ה־101 לייצוב הפסקת האש. ב־11.11.1973 חתם עם מוחמד עבד אל־ע'אני אל־גמאסי על הסכם שש הנקודות, שנקבעה בו המסגרת לדיונים על הפרדת הכוחות, חילופי שבויים, המשך האספקה לארמיה השלישית המצרית המכותרת והסרת ההסגר המצרי שהוטל בתחילת המלחמה במצרי באב אלמנדב בים סוף. ההסכם הוביל להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים בינואר 1974.

21 מוחמד עבד אל ע'אני אל גמאסי — גנרל מצרי שהחליף את סעד אל שאזלי בתפקיד רמטכ"ל צבא מצרים עוד בזמן המלחמה.

המצרים אני אמרתי לדדו שאני הולך אליה ודדו ענה לי 'שום הולך, אתה יושב כאן'. אמרתי לו 'דבר כזה אני לא מחמיץ, אני הולך לשם'. הוא חזר על דבריו 'אבנר, אתה יושב כאן'. אז אמרתי לו 'דדו, תראה, הכול מהרגע להרגע והכול מתארגן עכשיו, אין סידורים, אין כלום — אז תן לי לפחות לארגן את הפגישה הראשונה. לי יהיה יותר קל לעשות את זה כי אני נגיש לכל דבר'. ואז הוא התרצה.

ובאמת קיבלתי עליי את האחריות לארגן את המפגש, ולכן נכחתי בו. זה סיפור די דרמטי כי בהתחלה אנחנו הגענו והם לא הגיעו. אני לא יודע אם אתם יודעים את זה. זה היה בלילה בכביש של ה־101 במקום שנקבע מראש. אנחנו הגענו למקום, זה היה בשטח הביניים, ב־'no man zone' [שטח הפקר] בינינו ובינם. דן שומרון היה המח"ט שם, אני פגשתי אותו באוגדה. מחלקה יצאה לנקודה המדויקת שגמאסי היה צריך להגיע אליה עם החברים המצרים ולהיכנס לאזור שלנו, זה היה תנאי שלנו. היה שם סתם איזה אוהל והיה קור כלבים והם לא באו. אז שאלנו בַּקשר מה לעשות, אמרו לנו תחזרו אז חזרנו. המצרים עדיין ירו כי לא היתה הפסקת אש, הם ירו כמו מטורפים, ואנחנו טסנו במסוק בגובה נמוך כי אם נטוס גבוה, נחטוף טילים.

אורן: חשבתם באיזשהו שלב שזו מלכודת?

אבנר שלו: אני לא, אני חושב שגם דדו לא חשב כך, אולי מוטה [גור] דיבר אחר כך על מלכודות,[22] אבל אז לא חשבנו. ישבנו, חיכינו והם לא באו. אז מה נעשה? חזרנו לפאיד,[23] זו טיסה ארוכה מאוד, כל התעלה. אז חזרנו לשדה התעופה בצפון. הם יורים ויורים ואנחנו טסים נמוך, וכשאני יורד זו חוויית חיים. אז איך שהמסוק נוחת לא רחוק מההאנגר רץ חייל לעומתנו ושואל 'מי זה כאן אבנר שלו?' אני אומר 'אני, מה קרה?' הוא אומר 'גולדה על הקו'. 'מה?!' הוא אומר 'גולדה על הקו, תָּרוץ!'. אני רץ אחרי הטכנאי הזה, אחרי החייל הזה, לא ידעתי מה הוא, והוא מביא אותי לטלפון ו־literally [מילולית] גולדה על הקו. אני שואל אותה 'מה קרה?' היא אומרת 'נשיא ארצות הברית על הקו לפני זה צווח עליי כמו משוגע: למה אנחנו השתמטנו מן המפגש? והאשים אותנו שאנחנו רוצים להרוויח עוד 24 שעות כדי להמשיך ולכתוש את מצרים ובורחים מההסכמה שסוכמה בין האמריקנים ובינינו ובין סאדאת'. אני אומר לה 'גולדה, אנחנו הגענו למקום שסוכם'. היא אומרת לי 'האמריקנים שמעו מהמצרים שלא

22 בזמן הביקור של סאדאת בארץ בנובמבר 1977 היה מוטה גור הרמטכ"ל, ולקראת הביקור הוא העריך כי הביקור יסודו במזימה של המצרים.

23 שדה תעופה צבאי במצרים, ממערב לתעלה שכבש צה"ל במלחמה.

הגעתם'. אני אומר לה 'גולדה, אני הגעתי למקום שסוכם!', וגם התעצבנתי כי בעברי הייתי נווט מצוין. הוספתי 'תראי, מי שקבע את המקום זה המנכ"ל של המשרד שלך, גזית.[24] אני לא יודע עם מי הוא דיבר, הוא דיבר עם השגרירי? בכל מקרה אנחנו הגענו למקום שאמרו לנו. משהו קרה בדרך'. אז היא אומרת 'תחכו כאן במקום'. והיא מצלצלת לארצות הברית ואומרת להם 'אנחנו הגענו. מה עושים?' אז האמריקנים אומרים 'עוד פגישה. עוד שעתיים תחזרו לשם, נקבע מקום יותר ברור, ועוד פגישה'. והפעם המקום היה ברור יותר, וגמאסי הסכים שיבוא כוח שלנו וייקח אותו. הסכמתי. התקשרתי לרמטכ"ל ואמרתי' זה המצב, זה מה שגולדה אומרת', הוא ענה 'חכה ואני אבדוק'. הוא עשה את הבדיקות שלו, דיבר עם דיין, דיבר עם גולדה ואמר לי 'חכו עד שתקבלו הנחיה'. קיבלנו הנחיה ונסענו שוב.

ואז נפגשנו עם גמאסי. סיפור ארוך. גמאסי אמר מה שאמר בפגישה, אבל אחרי הפגישה הוא אמר לאהרן יריב 'אני רוצה אותך בצד, ארבע עיניים'. הוא הלך אתו הצִדה לשיחים, עמדו ודיברו כמה שדיברו עוד רבע שעה. כשנפרדנו מהמצרים שאלתי את אהרל'ה יריב 'מה היה?' אז הוא אמר לי שסאדאת מבקש להעביר מסר אישי לדדו, דיין וגולדה שהוא מתכוון ברצינות, הוא הולך לשלום, הוא קיבל החלטה אסטרטגית והוא ביקש מגמאסי להעביר את זה. אתם שואלים אותי? דדו אמר לי 'אני מאמין למהלך הזה. אני חושב שמתחיל כאן מהלך שיוביל לשלום'. גם אני חשבתי ככה אבל אני לא... אני בשוליים של הסיפור. זאת היתה האמונה שלו. אני חושב שזו היתה גם ההתרשמות של אהרל'ה.

אורן: אז אחזיר אותך אחורה, יכול להיות שהמלחמה היתה יכולה להימנע אילו התייחסו ברצינות להצעות של סאדאת עוד לפני כן?

אבנר שלו: תראה, זה עיסוק בהיפותזות. היסטוריונים לא אוהבים לעסוק בהיפותזות. אני לא היסטוריון, אבל החיים גלגלו אותי לעמוד ליד התרחשויות היסטוריות רבות־חשיבות. היום, מתוקף עיסוקיי ביד ושם, אני קורא היסטוריה. הרבה. ואני גם מכיר את הספר של יגאל קיפניס.[25] עכשיו יצא הספר. עיינתם בו?

אורן: אחד המאמרים בגיליון הנוכחי מתייחס אליו בהרחבה.[26]

24 מרדכי גזית שימש במלחמת יום הכיפורים מנכ"ל משרד ראש הממשלה.

25 יגאל קיפניס, **1973 — הדרך למלחמה**, דביר, אור יהודה 2012.

26 ראו: אדם רז, 'הידיים ידי זעירא והקול קול דיין', בגיליון זה.

רובי: באותו נושא יצא לאחרונה גם ספרם של ד״ר בועז וונטיק ופרופ׳ זכי שלום.[27]

אבנר שלו: לא קראתי.

רובי: התזה שלהם היא שאחת הסיבות לכישלון התכנית של מזכיר המדינה של ארצות הברית היא שניקסון לא תמך בתכנית.

אבנר שלו: תמך, לא מספיק, אבל הדברים הרבה יותר מורכבים. תראו, אני לא יכול להעיד על המהלכים המדיניים מכיוון שאני לא אומר עכשיו מה קראתי ולמדתי אחרי שהאירועים התרחשו. זה לא ריאיון אִתי, זה ריאיון על דדו. אני יכול להגיד רק מה שקראתי וראיתי ושמעתי באותם ימים, ואני מנסה לעשות בבירור את ההבחנה הזאת. אנחנו היינו בתוך התמונה המדינית במידה מוגבלת מאוד. דדו היה הרבה יותר ממני. מתוקף הדבר, גם בגלל הפגישות שהוא קיים עם אנשים. היתרון שלי היה שאני קראתי את כל החומר ובמידה כזו או אחרת סיננתי אותו לדדו, וזו אחריות כבדה.

על סמך זה אני יכול להדגיש שני דברים. אחד — נכון, המדיניות של גולדה היתה לברוח. לברוח מהמשא ומתן הזה שנכפה ברכות או שהכתיבו האמריקנים משום שחשבו שהוא לא יוביל לשום דבר. גולדה לא סברה, או המערכת הזאת לא סברה, שמהלך כזה יביא להרגעה של כל הסכסוך ולסידור שיוביל לשלום. והמחשבה הבסיסית שלהם היתה מורכבת. אני חושב שהם היו מוכנים לשלם מחיר תמורת הישג שהיה בעיניהם הישג קבוע וממשי. עד איזה מחיר אני לא יודע להגיד כי אתם יכולים לשמוע את דיין, תקראו ותיווכחו שהוא מדבר בלי סוף על ׳טוב שארם א־שיח׳ בלי שלום מאשר שלום בלי שארם א־שיח״. כל הדיבורים האלה התנדנדו, פעם אומרים ככה ופעם אומרים ככה. אני לפחות, כאיש צעיר, הייתי קצת במבוכה מול הדבר הזה. לעומת זאת, דדו היה שיטתי ועקבי. הוא לא היה מהאנשים שחושבים שצריך לספח שטחים גדולים וכל העניין הזה, הוא היה ביטחוניסט, אבל הוא חשב שיש דרך להגיע להסדר עם הערבים. זו היתה השקפתו לאורך הדרך, גם כרמטכ״ל ובכל ההתבטאויות שאני שמעתי זאת היתה עמדתו. אני סבור שאם היינו מגיעים להסדר עם סאדאת לא היתה מלחמה. קראתי את ספרו של קיפניס בנושא, יש בו לא מעט דברים שאני לא יכול להעיד אם הם נכונים או לא נכונים, אבל אני חושב שהספר הכי חשוב

27 בועז וונטיק וזכי שלום, **מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שהיה אפשר למנוע: כיצד הוכשלו המאמצים להגיע להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים**, רסלינג, תל אביב 2012.

על המודיעין הוא **הצופה שנרדם**.[28] אני חושב שהתפיסה שהוא מציג בספר הכי קרובה למציאות מבין כל מה שאני קראתי. אני יכול להעיד. וכאן מה שמביך קצת בהקשר זה של אם היו יודעים או לא יודעים על המהלכים המדיניים זה שראש אמ"ן אלי זעירא קפץ ואמר 'אם אני הייתי יודע מה שקורה, אז הייתי חושב אחרת'. זה נראה לי מופרך ביסודו לצערי העמוק. אז זה כל מה שאני יכול להגיד בעניין הזה, אבל זה עניין ששווה לבחון לאורך הדרך כי — כן, זו שאלה יסודית, אסטרטגית, שהחברה הישראלית צריכה לענות עליה גם היום. זאת אומרת — גבולות הכוח.

אורן: יכול להיות שמה שהוביל למלחמה הוא גם אווירה של שאננות ואופוריה שלא אפשרה לנו לחשוב על ההסכם הזה ברצינות? בדיעבד, האם הרגשת באותה תקופה באווירה הזו בחברה הישראלית?

אבנר שלו: ההסכם הזה לא עלה לדיון ציבורי מעמיק. מי שיחקור את זה ביסודיות ויבדוק את העיתונות ויבדוק פרמטרים אחרים שמבטאים עניין ציבורי בנושא הזה ייווכח שזה לא הגיע לדיון ציבורי. היתה קבוצה, שהיתה אז קבוצה של שוליים מבחינת ההיקף של שמאל קיצוני שלא הצליח להניע דיון — זה גם לקח לא מבוטל, אבל זו כבר הסתכלות שלי — הנושא לא הגיע לדיון מעמיק בחברה הישראלית מכיוון שכמה מְדובריו או מְבטאיו נתפסו אנטי־ציונים או קיצוניים מכדי להניע שיח שמתקרב אל המרכזים של החברה הישראלית. וזו מגבלה כי כשהקצוות בכל מחנה מדברים אז המרכזים לא נתפסים אליהם, לא הולכים אחרי הדיון הזה. זה דבר מטריד מאוד וחשוב מאוד שאנחנו צריכים לעסוק בו גם היום, בשאלות האלה של החברה הישראלית. היו גם אנשים רציניים כמו שמעון שמיר[29] או אחרים שפה ושם כתבו על כך. מה עמד מול מה? זאת אומרת, גם קיסינג'ר, שמייחסים לו כל מיני דברים, אני שמעתי אותו במו אוזניי אומר 'אני לא רוצה להיות שם כשתחזירו את סיני. אני לא מאמין בזה'. ואת זה לא קראתי בספרים שלו. הוא שירת את המדיניות של ארצות הברית, הוא ודאי לא היה אנטי־ישראלי ולא רצה להזיק לישראל. לפי יכולת ההתרשמות שלי, הוא ניסה למצוא את הדרך הנכונה מבחינתו לשרת את האינטרסים של ארצות הברית ולא להזיק לאינטרסים של ישראל לפי איך

28 בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמירה־ביתן, לוד 2001.

29 שמעון שמיר — פרופ' אמריטוס בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל־אביב ודיפלומט ישראלי. שימש שגריר ישראל במצרים בשנים 1988–1990 ושגרירה הראשון של ישראל בירדן בשנים 1994–1996.

שהוא קלט והבין את הדברים. קיסינג׳ר לא פעל בכל כוחו להגיע אז להסדר. חבר׳ה, השאלה הזאת — אם היו חותמים קודם לכן על הסכם עם סאדאת, אז לדעתי הוא לא היה תוקף. אבל איך אפשר היה להגיע לזה ובאיזה מחיר ומה היו הכוחות שצריכים להפעיל. זה דורש בחינה ומחקר הרבה יותר שיטתיים, וזה לא היה רק בוא, קח ולך. זה יותר מורכב. ודאי שאם זה היה בלי המלחמה... ופה אתם נוגעים באחת השאלות היסודיות שהטרידה את כולנו, הטרידה את דדו, הטרידה את כל... השאלה — באיזו מידה המובילים הפוליטים אז של מדינת ישראל קלטו שהמהלכים המדיניים הגדולים שלהם מגיעים ברגע מסוים למצב של מלחמה? זאת שאלה יסודית ביותר! ולפי דעתי גם דדו — את זה אני אומר לא על סמך עדות, אני עושה הערכה כעת, הערכה של מישהו בדיעבד — אני מדגיש את הדבר הזה — גם דדו היה שבוי בתוך המערכת הזאת. אף שהוא היה מאלה שהאמינו שאפשר להגיע להידברות הוא הלך עם המערכת, הוא לא הלך נגדה. והמערכת, אז, הובילה למצב שאתם יכולים למצוא בלי סוף סתירות. זה הדבר הלא מובן לחוקרים ולהיסטוריונים צעירים, ומי כמוני יודע מה גודל הפער בין המדובר [לנעשה בפועל]... אני יודע מתי מישהו מדבר ברצינות ומתי מישהו מדבר... אני אקרא לזה ׳מדבר למצלמה׳, אף על פי שברוב המקרים לא היו מצלמות. אבל אם דיין אומר ׳תתכוננו למלחמה׳ ועושה הכול כדי לא לאפשר להתכונן למלחמה, אז מה פשר הדיבור הזה? אם אתה חושב שצריך להתכונן למלחמה, שהדברים הולכים למלחמה בעתיד הקרוב, ואתה אסטרטג, אז למה כל ההחלטות שלך ושל הממשלה הן נגד העניין הזה? את זה אני יכול להראות בשיטתיות. זה לא מתקבל על הדעת.

ואגרנט אומר ׳אה, דיין כאן אמר כך וכאן אמר כך׳. מה חבר׳ה, זה משחקי ילדים? מי אמר יותר יפה בעיתונות? השאלה היא מה עשית ולא מה אמרת בדיון כזה או אחר, שזה סוג של כיסוי. והמערכת דחפה, ולכן המערכת חיפשה את הסימנים. ופה דדו נפל. הוא חיפש את הסימנים אם הולכת להיות מלחמה עכשיו, בימים הקרובים, בחודשים הקרובים. ופה היתה לו תקופה של הכנה למלחמה, הוא האיש שעורר את ההכנות שבוצעו עד מאי לכוננות ׳כחול לבן׳,[30] ואני יכול לתאר לכם איך הוא עשה את זה, באילו רגעים, אפילו אישיים. ואחרי זה הוא בכל זאת קיבל, אמנם עם הכי הרבה ספקות, אבל הוא בכל זאת קיבל

30 כוננות ׳כחול לבן׳ — שם קוד להעלאת הכוננות בצה״ל בין מאי לאוגוסט 1973 לקראת מלחמה אפשרית. בפועל היה ׳כחול לבן׳ מהלך של הכנה למלחמה. במרכז עבודת המטה בעת הכוננות עמדו הגדרתם מחדש של ׳יעדי המלחמה ורענון התכניות המבצעיות לקראתה. להרחבה ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 184–193.

את הערכת המודיעין של סבירות נמוכה למלחמה, ולכן הגענו למלחמה כמו שהגענו. אז ודאי שמוטלת על הרמטכ"ל אחריות, אבל הציבור צריך להבין... הלוואי שהיה קורה ששני ילדים נרדמו וההוא לא העביר ידיעה אל ההוא, אפילו ידיעה מכרעת ומישהו פשע ושגה ולא העביר אותה, או העלים אותה. אילו זה היה המצב אז היה יותר קל להתייחס לכל הנושא הזה כי הנה אנחנו מבינים את הסיבה למחדל. אבל כאן, במקרה של מלחמת יום הכיפורים, יש שבר. הבעיה מערכתית.

למה כדאי לדבר על הנושא הזה גם היום ולמה כדאי שתכתבו על זה? מפני שצריך לחזור ולנתח את המציאות המערכתית הזאת שלא קלטה את המצבים ולא רצתה, כמו שפוליטיקאים תמיד לא רוצים, להתמודד עם תהליכים ארוכי טווח שנראים רעים מאוד אבל לא מתמודדים אִתם כאן ועכשיו, דוחקים, דוחקים, זה סוג של דחיקת הקץ. וזה בעייתי מאוד גם בהקשר הזה. זאת היתה האווירה, ואלה היו הדברים. עכשיו, ברור שבתוך התנאים האלה היה אפשר להגיע כמה ימים לפני המלחמה להערכה שכן, עומדת להיות התקפה. זה היה הרבה יותר טוב. זה היה עושה שינוי שיש לו משמעות רבה, אבל זה לא היה משנה את העניין מעיקרו — למנוע את המתקפה על ישראל.

אילת: אנחנו יודעים ש־12 ימים לפני המלחמה, ב־25 בספטמבר 1973, גולדה מאיר נפגשה עם המלך חוסיין ושבפגישה הזו הוא התריע על מלחמה מתקרבת. דדו ידע על השיחה הזאת? התקיים דיון לאחר השיחה על מה שנאמר בה?

אבנר שלו: כן, בהחלט. קודם כול, על כל הפגישות עם המלך חוסיין ידענו. המודיעין שלנו היה שותף. הוא היה שם בצד של הפגישות. זה ברור. אהרל'ה לברן,[31] שהיה אחד הנציגים, היה שם.

אורן: אנחנו שואלים כי ראש אמ"ן, אלי זעירא, אמר פעם אחת שאילו ידע על הפגישה הוא היה מעריך אחרת.[32]

31 אהרן לברן — בזמן מלחמת יום הכיפורים ולפניה שימש עוזר ראש אמ"ן למבצעים.

32 בתכנית 'קונספציה צבאית ומחדל מדיני — 39 שנים למלחמת יום הכיפורים: משדר מיוחד של מבט שני' ששודרה בערוץ 1 בערב יום הכיפורים, ט' בתשרי תשע"ג (25 בספטמבר 2012), אמר אלי זעירא שהוא ידע על הפגישה בין גולדה למלך חוסיין רק בדיעבד, אבל לא אמר שהידיעה הזו היתה משנה את הערכתו. לתכנית ראו: http://www.youtube.com/watch?feature-player_embedded&v-7pa8CL-Y1l0 (תאריך אחזור: 28.8.2013), בהקשר זה ראו גם: 'הציון של זעירא', בתוך: עקיבא אלדר, 'התחזית הישראלית על "מהפכת תחריר" האיראנית רק מחזקת את המשטר', **הארץ**, 2.10.2012: http://haaretz.co.il/news/politics/1.1833924 (תאריך אחזור: 28.8.2013).

אבנר שלו: ידע על מה?

אילת: על מה שאמר המלך חוסיין בפגישה.

אבנר שלו: אני לא מאמין שהוא אמר את זה. איפה קראתם? אני לא יודע, יכול להיות, אבל זו הטעיה מוחלטת. מה זאת אומרת הוא לא ידע? הוא סופר ידע ונציגו היה שם. תראו, חוסיין נפגש בארבע עיניים עם גולדה, אבל זה היה תמיד בצורה כזאת שהיו עוד אוזניים שהאזינו וגם חוסיין ידע את זה. ידענו שעומד להיות מפגש, ומי שהיה שם ושמע ובא אלינו למחרת המפגש היה אהרל'ה לברן שהיה איש אמ"ן בכיר. היו שני עוזרים לאמ"ן, אחד למחקר, זה היה אריה שלו, ולברן, שהיה ה'עוזר למבצעים' נקרא לזה, השם הפורמלי לא משנה. ואהרל'ה בא בבוקר למחרת וקצת בלגלוג, באירוניה, סיפר לנו מה היה שם פחות או יותר — שחוסיין אומר שיש תיאום ביניהם [בין מצרים לסוריה] ושעלולה לפרוץ מלחמה. הערכת אמ"ן שללה את זה מכול וכול. לקחו את זה בקלילות. דדו שמע ואמר 'בסדר, אנחנו במעקב'. באותם ימים הגיעו הרבה מאוד ידיעות, ודדו הגיב להסבר של הידיעות הללו. כן, בהחלט, הדברים האלה הובאו בחשבון. אבל מה שיצר הטעיה באותם ימים של לפני המלחמה, ואת זה הציבור לא מבין, היה העניינים שקשורים בסוריה. אנחנו הלכנו לצלם בסוריה. בגלל העצבנות, משום שהצטברו ידיעות, נכנסנו לצלם בסוריה. כשנכנסנו לצלם הם ניסו ליירט את המטוסים. התפתח יום קרב ובסופו, לפי זיכרוני, הפלנו 13 מטוסים סוריים.[33] זאת היתה מכה אנושה כי רובם היו מטייסת אחת. סוריה, גם כשהיינו מפילים מטוס אחד, אסאד לא היה מוותר אף פעם. היה לו קוד של דיבור. הוא גם לא היה שלפן. הוא היה כובש את עצמו, והיה ברור לנו שבשלב כלשהו הוא יגיב בצורה כזו או אחרת. בדרך כלל הוא היה נותן תגובה אחת חריפה ועוזב, ותמיד רצה להיות האחרון שמגיב. ולפי מידת ההצלחה שלו ישראל הגיבה כך או אחרת. לכן במידה מסוימת נערכנו לקראת התגובה שלא הגיעה. ואז הכול מתערבב. כשקהלני אומר 'הזעיקו אותי למלחמת יום הכיפורים', לא הזעיקו אותו לשום מלחמת יום הכיפורים. את הגדוד שלו העלו [לרמת הגולן] מכיוון שחיכו בתקופת החגים למכה של אסאד. חשבנו שאסאד ינצל את התקופה ההיא שהיתה עמוסה בחגים וחופשות. אם תסתכלו בלוח השנה של אותם ימים, תראו שחג הצטבר עם שבת, נדמה לי שהיו שלושה ימי חופש רצופים, לפי זיכרוני,

33 ב־13.9.1973 הופלו 14 מטוסים סוריים (13 מטוסי מיג־21 ומטוס מיראז' אחד) בקרב אוויר בעקבות הניסיון ליירט מטוסי סיור ישראליים שהתקרבו לחוף הסורי מצפון ללבנון. ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 237.

והיה ברור לנו שהיו הרבה מטיילים ברמה, הכול היה רגוע יותר אצלנו, וחשבנו שאסאד ינצל את זה למכה כזו או אחרת, פשיטה או משהו אחר. חשבנו כל מיני מחשבות. וזה הטעה, גם במחשבה. בדיעבד, אני מאמין שהסורים לא תכננו את ההטעיה, אבל זאת היתה הטעיה חשובה שהם השיגו בגלל התקרית הזאת. כי תשומת הלב הלכה לשם במידה לא מבוטלת בכמה מובנים. אז המלך חוסיין היה רק סנונית אחת, אבל מאז חוסיין הגיעו הרבה ידיעות והתרעות חשובות שהיום הציבור כבר יודע אותן אך הן לא שינו את הערכת אמ״ן. הערכת אמ״ן נשארה יציבה עד שנפתחה אש בשעה 14:00 בצהרים. ב־13:50 אהרל׳ה ירד אליי ואמר לי ׳אני יורד עכשיו מהמשרד של אלי [זעירא] והוא עמד להפיץ נייר שלא הולכת להיות מלחמה׳. לדברי אהרל׳ה, הוא אמר לזעירא ׳אלי, חכה, אל תרוץ, חכה עוד שעה עם הנייר׳ ובעוד אנחנו עומדים ומדברים — נפתחה האש.[34]

אורן: רגע, אבל עד כמה שידוע לי עוד בבוקר של אותו יום כבר ידעתם בוודאות שהולכת להיות מלחמה.

אבנר שלו: שום ודאות. מה שידענו זה שצבי זמיר נסע לפגוש את אשרף מרואן. היום כבר אפשר לדבר על כך בפתיחות, אבל אז זה היה סוד אדיר. הוא היה סוכן הסוכנים, וכשאני קראתי את החומרים שלו הם היו מדהימים. אז היו סימנים מצטברים, הלכו והצטברו בשבוע הזה, אתם זוכרים שהרוסים התחילו לפנות את המשפחות, שזה היה דבר מדאיג ביותר. ואז סוכם שצביקה [זמיר] ייסע לפגוש את מרואן. ביום חמישי הוא פגש אותו, וכולם חיכו לשמוע מה נאמר שם. בקיצור, צביקה העביר את הידיעה לארץ לעוזר שלו, והעוזר שלו העביר את זה למי שהעביר, אני חושב שלמזכיר הצבאי של גולדה, לישראל ליאור. אותי ישראל העיר בסביבות 4:00 בבוקר ואמר לי ׳זאת הידיעה שקיבלנו — לדברי מרואן תיפתח אש עם שקיעת החמה׳. אני הערתי את דדו ואמרתי לו ׳הנה הידיעה שהגיעה מצביקה׳. דדו ענה ׳בשבילי זאת מלחמה. נגמרו המשחקים. לא מעניין אותי מה יעריכו כאן [באמ״ן]. אני לוקח את זה כעובדה נכונה׳. אלי זעירא בדיון שהתקיים באותו הבוקר עדיין דבק בהערכתו שלא תהיה מלחמה באותו יום.

אורן: אתה מדבר על הדיון שהיה באותו יום ב־8:00 בבוקר, שהרמטכ״ל ביקש גיוס מילואים מלא?

אבנר שלו: הכוונה לדיון שהיה אצל דיין. דיין, לצערנו, קיבל את ההערכה של אלי [זעירא] ולא את ההערכה של הרמטכ״ל, ויש לזה אין־סוף סיבות. הסיבה

34 ראו גם: בר־יוסף, שם, עמ׳ 355.

הראשונה היא שכל כולו היה נטוע בתפיסה שלא הולכת להיות מלחמה. הסיבה השנייה — הוא היה לפני הבחירות.[35] הוא בעצמו אמר את זה. אני הרגשתי את זה אישית, וגם דדו הרגיש את זה. שלמה גזית,[36] שהיה בצד של דיין, אמר את זה פעם אחת בריאיון ברדיו. אני כמעט עשיתי תאונה כי נהגתי, ובמקרה הקשבתי לרדיו, ושלמה, שהוא היה ידיד טוב מאוד שלי, פתאום דיבר על מלחמת יום הכיפורים, ואני לא יודע למה בגילוי לב כזה כי הוא בשיטתיות נהג להגן על דיין — אמר שהיה ברור לכולם שהצל של הבחירות המרחפות מונח כאן ודיין חשש שאם הוא יגייס מילואים למלחמה ביום הכיפורים וזו לא תפרוץ, יחשבו שיצא מדעתו. הציבוריות הישראלית לא תקבל שום הסבר. בפעם האחרונה שמישהו גייס מילואים בהקשר אחר זה היה זרו (מאיר זורע), והעיפו אותו מהצבא. הוא היה ראש אג״ם, מספר שתיים [שני לרמטכ״ל]. היתה התרעה על ריכוז, ריכוז אמִתי, של כוחות בסיני, והוא הורה לגייס מילואים בהיקף גדול מאוד וסילקו אותו.[37] אז דיין אמר 'אני לפני בחירות'. זה היה ברור לגמרי, זה ריחף. הוא מסוגל לתת כעת הוראה לגייס ביום הכיפורים? איש לא הכין את דעת הקהל, את הציבור. זה ממש היה out of the blue sky [משום מקום] מבחינה זו. כי זו ידיעה שהגיעה מצביקה זמיר, והיא לא דלפה, לא היה כלום, בעיתונות של אז לא תמצאו כלום. ופתאום מגייסים ביום הכיפורים ציבור גדול ואין מלחמה. תחשבו, אז יגידו על מנהיגי המדינה 'אלו אנשים רעועי עצבים, בלי שיקול דעת, לא ראויים לשלוט'. בוודאי הציבור היה מפרש את זה ככה בתקופה שכבר היתה תסיסה. לא צריך לספר לכם, תקראו על הרקע של התקופה עם כל מה שקורה וההתגבשות של הליכוד מהצד השני,[38] אריק [שרון] שעבר לשם[39]

35 על מועד הבחירות ראו לעיל הערה 13 עמ' 13.

36 שלמה גזית — אלוף במילואים. בתקופה שלפני מלחמת יום הכיפורים היה אחד מעוזריו של שר הביטחון משה דיין. בזמן המלחמה ובחודשים שלאחריה מונה לדובר־על של צה״ל ומערכת הביטחון. בשנים 1974–1979 שימש ראש אמ״ן ושיקם את מערך המודיעין של צה״ל לאחר המשבר הקשה של מחדל מלחמת יום הכיפורים.

37 'ליל הברווזים' — ידיעה על גיוס מילואים ששודרה בקול ישראל ב־1.4.1959 הביאה לגל של שמועות בדבר פריצת מלחמה ולדיון דרמטי בכנסת; בדיון זה עלה מנחם בגין אל הדוכן ובירך את הכוחות הלוחמים. לאחר שהתברר כי מקור השמועה בתרגיל גיוס בלבד הודחו ראש אמ״ן האלוף יהושפט הרכבי וראש אג״מ האלוף מאיר (זרו) זורע מתפקידיהם. זורע הודח מתפקיד ראש אג״ם, אולם מונה לאחר מכן לאלוף פיקוד הצפון, ובתפקיד זה כיהן עד שנת 1962.

38 הליכוד הוקם ב־1973 כברית המפלגות והתנועות גח״ל, הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי והתנועה למען ארץ ישראל השלמה, במהלך שהוביל אריאל שרון שפרש

ועזר ויצמן.[40] לי אין צל של ספק שאם משה דיין היה חושב שהולכת להיות מלחמה... הוא לא משחק שאנן ויהיר — זו תשובה לשאלה 'האם היינו שאננים ויהירים?' — אני חושב שהרבה פחות ממה שנהוג לחשוב. הכי קל להגיד 'היתה שאננות, היה ציבור, תראו במה הם התעסקו...' זה גם נתפס טוב, אבל זה גם ניתוח קצת קלישאתי, וזורקים את זה כל מיני אנשי קצוות ולא רק, ואז זה גם מתמחזר בכתיבה, רואים כמה שוב ושוב־ושוב בכתיבה על מלחמת יום הכיפורים. אבל האנשים שעשו את הערכת המצב: משה דיין, דדו, גולדה, בכלל לא היו סוג של זחוחי דעת ושאננים. כשאתם קוראים טקסטים אתם יכולים פה ושם למצוא איזה ביטוי שמביע איזה היבריס, איזו יהירות, על עָצמתנו, על כוחנו, ברור שהסתננו דברים כאלה, אבל זה לא הקו שמוביל את החשיבה. הם לקחו את זה בשיא הרצינות. הם פשוט לא האמינו! משה דיין לא חלם שזה ייתכן! זו פרשנותי, אני הייתי שם, אני מכיר אותו, במקרים שמשה דיין חשב שאנחנו הולכים להסתכן הוא לקח יותר מקדם ביטחון מדדו, הוא תמיד דרש עודף ביטחון. היו לנו כמה אפיזודות שמשה אמר 'אנחנו נעשה ככה' ודדו אמר 'לא, זה יותר מדי וזה יגרום נזק'. ופעם אחת אפילו, באירוע של איסוף מודיעין קיצוני מאוד, הם הלכו פעמיים לגולדה כדי שתכריע ביניהם, ואני עוד זוכר שגולדה, שהיתה חזקה כמו אבן, היתה אומרת 'אני, אישה זקנה, צריכה להכריע בין שני גנרלים?' כשהיה הדיון הזה בין דיין לדדו, והיא ניסתה שהם יגיעו להבנה.

אז משה היה איש לא זלזלן מהבחינה הזו — להפך, הוא תמיד רצה להיעזר בכוח נוסף. משה פשוט לא חשב שהולכת להיות מלחמה. אין לי צל של ספק. הוא רק היה צריך להציג את זה כך אחרי המלחמה, להיאחז בביטוי כאן, ביטוי שם. דדו חשב שאולי תהיה מלחמה, אבל גם הוא, אם נסתכל בדיעבד, חיכה להתרעה טובה יותר, והוא היה בטוח שבאמצעים שיש לנו נקבל אותה, ואז יהיו לו ארבעה-חמישה ימים. אבל היום — במרחק הזמן והפיכחון והגיל שלי — אני יכול לומר כי ארבעה-חמישה ימים זה מספיק, אבל זה לא מספיק טוב. זאת אומרת, אם אני מאמין שהולכת להיות מלחמה עוד חמישה ימים אני כבר יכול

באותה שנה מצה"ל. המהלך הביא בסופו של דבר לאיחוד מלא במפלגה אחת בשנת 1984.

39 אריק שרון פרש מצה"ל ביולי 1973 והכריז על יָזמתו להקים מפלגה מאוחדת של הימין לקראת הבחירות באוקטובר 1973. ב־17 ביולי נשאה יזמתו פרי — מפלגת הליכוד הוקמה בראשותו של מנחם בגין, ושרון מונה לראש מטה הבחירות שלה.

40 לאחר פרישתו מצה"ל בסוף 1969 הצטרף ויצמן לתנועת חרות, ובמשך תקופה מסוימת אף שימש יושב ראש התנועה. בשנת 1972 פרש מן הפוליטיקה ופנה לעסקים פרטיים.

לעשות המון דברים. חמשת הימים האלה מאפשרים לפרוס את הכוחות, בהנחה שהכוח מאורגן ומסודר ואתה פורס אותו בחמישה ימים האלה, אתה לא עומד בלי כוח, כמו שנתפסנו. את זה, את ההרתעה של ארבעה-חמישה ימים, הוא היה בטוח שיהיה לו. שהמודיעין ייתן את זה, ואת זה הוא חיפש. גם הוא היה חלק מהתפיסה הזאת 'מה, לגייס כעת אוגדות?'

אתם צריכים להבין, היתה כאן בעצם מגמה שחיה בסתירה עמוקה [עם התרעות המלחמה] כי הממשלה באה ואמרה 'צריך לצמצם את המשאבים שעומדים לרשות הצבא'. ואולי בצדק אז. כשדדו נכנס לתפקיד שלו תכניות הפיתוח צומצמו דרסטית. היתה תכנית פיתוח [כלומר תכנית קיצוצים] רב־שנתית שאושרה עוד בתקופת בר־לב עם כל הקודים שלה, ודדו, כשקיבל את תפקיד הרמטכ"ל, התחייב להאריך אותה בעוד שנתיים — במקום לחמש שנים, לשבע שנים. זה אומר פחות אוגדות, פחות ציוד, פחות מכל דבר. אז אם אתה חושב שהולכים לקראת מלחמה בארבע-חמש השנים הבאות, כלומר אם הערכת המצב שלנו היא שאם אנחנו לא מקדמים משא ומתן, עלולה לפרוץ מלחמה, אז בואו נתארגן למלחמה. אבל התארגנות למלחמה יש לה מחירים כבדים, כבדים מאוד. אני רוצה להזכיר לכם אי־שקט חברתי שפורץ באותה תקופה וגולדה מתחילה להבין אותו. ואז נשאלה השאלה של דיין: 'להניף את הדגלים?' דהיינו את הדגל החברתי.

לדאבוננו, ספיר[41] לא שם את כל כובד משקלו מבחינה מדינית, הוא רצה להגיע להסדר. הוא הבין לעומק שצריך לעשות הסדר. ספיר היה עם ראייה שנויה במחלוקת, אבל היה, אני חושב, בעל הראייה הכי ריאלית. היתה לו עָצמה אדירה. בעצם הממשלה נחלקה לממשלה של פנים, כלכלה, במידה מסוימת חברה, זה היה בשליטת ספיר, היה לו כוח אדיר, וגולדה נתנה לו אותו. אבל הוא לא רצה להיות ראש ממשלה כי הוא לא היה תאב כוח, והוא לא רצה לנוע מעבר למה שעשה. עם זאת, מה שעשה הוא עשה בעָצמות שקשה לתאר אותן, הוא בנה את הכלכלה הישראלית וניווט אותה באחריות אדירה. ספיר ידע שצריך להגיע לסידור כזה או אחר, אבל הוא לא שם את עצמו כמנוע שדוחף לסידור. הוא הבין שצריך להוציא משאבים מהביטחון, תראו מה קורה היום, קוראים לקצץ את תקציב הביטחון ולהעביר את זה למטרות אחרות. הוא קיבל את זה. ב־1972, כשדדו נכנס לתפקיד הרמטכ"ל, כבר היתה החלטה אסטרטגית לקצץ, אבל איש לא הזכיר את זה, לא בוועדת אגרנט ולא בציבור.

41 פנחס ספיר היה אז שר האוצר בממשלת גולדה מאיר.

אני אומַר לכם את הדבר המכריע שלא כותבים עליו; דיין כשר הביטחון הורה לצבא לקצר את השירות, אתם יודעים את זה? זה דבר מכריע. כי רצו להקל את הלחץ ולפתור בעיות חברתיות, זה כסף אדיר. אז הוא הנחה את הצבא, לקראת סוף שנת העבודה של 1972 והכניסה לשנת העבודה 1973, לקצר את השירות. עכשיו אספר לכם דבר על דדו, את המצב, האומללות, כי אתם אנשים צעירים. דדו קיבל את התכנית לקיצור השירות ובנה תכנית עם אג״ם לקיצור השירות, וקיצור משמעו פחות יחידות בצבא כי כשיש יותר חיילים בונים יותר יחידות. ואז בהדרגה צריך לצמצם יחידות בסדיר. אם יש שלושה גדודי תותחנים, מורידים גדוד בחטיבה הזאת, סוגרים חטיבה, וכך הלאה־וכך הלאה. על פי השיטה שאימצנו כששחררנו חיילים לא היינו מזינים מחדש את היחידות, וכך נוצר בהדרגה צמצום הכוח. שלא לדבר גם על עיכוב בבניית כוחות מילואים. ודדו הודיע אז על התכנית לקיצור השירות בעיתון **במחנה**, והוא יצא בריאיון ראש השנה, לפי המסורת, והודיע שהולכים לקצר את השירות.[42] ההודעה התקבלה בהתלהבות בחברה הישראלית.

אבל אז חודש או חודשיים אחרי זה, באוקטובר 1972, התקבלה ידיעה מודיעינית שסאדאת יצא עם איום שלפיו אם לא יושג הסדר בין מצרים לישראל בזמן הקרוב, הוא יֵצא למלחמה. ואז דדו בא לגולדה ואמר ׳אני לא מקצר את השירות. אני לא יכול לקבל את האחריות הזאת עכשיו׳. ודיין לחץ כן לקצר את השירות. הם הלכו לגולדה, וגולדה הכריעה לדחות את זה, למזלנו. זה מזל שקשה לתאר אותו. קיצור השירות נדחה, ואז כמובן הודיעו את זה לציבור, והצבא היה צריך להודיע את זה. תלכו **להארץ**, אוקטובר־נובמבר 1972, תמצאו שם מאמר שהוא פנינה שכתב דובר עילאי של משה דיין. זה היה נפתלי לביא, אחיו של הרב לאו ואבא של בני לאו. איש כישרוני מאוד, הוא עוד אתנו. הוא היה בקשר טוב עם **הארץ**, והם פרסמו מאמר שלו שהוא כתב בו: ׳יש רמטכ״לים לכל תקופה, יש רמטכ״לים בוני כוח, יש רמטכ״לים לוחמניים׳. דדו הוא מצביא, הוא ניחן בכושר ׳מצביאות׳. דרך אגב, באמת אמרו את זה ככה. גם מבקריו. זה נכון שדדו הצטיין במצביאות. יש רמטכ״לים שהם בוני כוח, שיטתיים. הטיפולוגיה הזו, יש בה הכללה מסוימת. והנה לביא כתב שם שדדו הוא איש שלא מתאים לתקופתו. ואז הביא את הסיפור של ידין ובן־גוריון: שאחרי מלחמת העצמאות בן־גוריון בא ואמר ׳אין ברירה, חבר׳ה, צריך לבנות

42 ראו: ׳ראיון עם הרמטכ״ל — רב־אלוף דוד אלעזר משיב לשאלות בראיון מיוחד לראש השנה׳, **במחנה**, כרך כז, גיליון 1–2 (כ״ז באלול תשל״ב, 6.9.1972), עמ׳ 20–22; ראו גם: חנוך ברטוב, **דדו — 48 שנה ועוד 20 יום**, דביר 2002, עמ׳ 232–233.

מדינה. צריך לצמצם את הצבא', והרמטכ"ל ידין התנגד והתפטר, ואז היה צריך למצוא רמטכ"ל אחר שיהיה מוכן לבנות כוח, ונמצא — מרדכי מקלף. ואז, אחרי שלביא הביא את הדוגמה הזאת, הוא כתב שם: 'דדו לא מתאים לתקופה. דדו לא קולט שזו תקופה שבה צריך להרגיע ולתת עדיפות לצרכים אחרים של החברה והוא נלחם על הדבר הזה'. זה היה מאמר שכמעט קרא להדחתו, וזה היה על פי דעתו של משה. זה היה לנו ברור אחד לאחד, נגד דדו.

אורן: דיין בכלל רצה למנות לתפקיד הרמטכ"ל את אלי זעירא, לא?

שלו: אחר כך. הוא היה היורש המיועד מבחינת דיין. זה לא ניחוש, הוא אמר את זה, שמעתי במו אוזניי. מבחינת דיין זעירא היה היורש המיועד אחרי דדו. ודדו חשב אחרת. זה ברור גם למה דיין רצה את זעירא כי זעירא היה ראש הלשכה שלו כשהוא היה רמטכ"ל. אבל מה שקרה, תבינו את השבר, זאת ממשלה שאומרת שצריך להתכונן למלחמה. אז לכל הרוחות, איך מתכוננים למלחמה כשמקצרים את השירות וגודעים יחידות לוחמות בסדיר של הצבא? מה זה אומר? זה אומר גם שאם תהיה הפתעה, אין אפילו יכולת תגובה הראשונית כי הכוחות הסדירים לא נועדו לבלום התקפה. כל מי שטוען שכאילו השאננות הזאת הגיעה עד לנקודה שהרמטכ"ל חשב, וזה מה שאלי זעירא מנסה להוכיח, שאפשר לבלום מתקפה מסיבית מצד סוריה ומצרים עם כוחות הסדיר, זה 'nonsense' [שטויות]. אי אפשר להוכיח דבר כזה.

אורן: ודיין לא חשב ככה?

שלו: גם דיין לא חשב ככה, שאפשר לבלום התקפה עם כוחות הסדיר בלבד. לפי עניות דעתי, אם דיין היה חושב שתהיה התקפה, הוא היה רץ לגייס עוד כוח. שוב, זה עניין של לחשוב על דברים שלא קרו, אבל אני יכול להעיד מתוך היכרותי את ההתנהגות שלו בעשרות פגישות ובעבודה שוטפת מולו — הוא לא האמין שהולכת להיות מלחמה.

והנה עברנו אל 1973 והגיעו הידיעות המטרידות מאוד, שוב, על אפשרות של מלחמה. דדו דורש(!), מהמודיעין תחקיר עמוק יותר. אני מדבר כרגע על דדו ועל האחריות האישית שלו כרמטכ"ל, הוא אמר 'אני לא רוצה לשמוע רק את ההערכות היומיומיות של אלי זעירא ושל שני העוזרים שלו, של אריה שלו ושל אהרן לברן וכל האחרים, אני רוצה לרדת עוד דרג אחד למטה, אל ראשי הענפים, שזה סגני אלופים או רבי־סרנים, בכל אחת מהזירות ולהיפגש אִתם'. אני זוכר שנגמר דיון, אנשים יצאו, הוא ואני עמדנו ליד הדלת והוא אמר לי 'אבנר, זה לא טוב, אני מרגיש עם זה לא טוב, אני רוצה לשמוע את הצעירים. בוא נעשה כעת באופן שיטתי דיונים עם הצעירים'.

אורן: באיזה יום זה היה בערך? כמה ימים לפני המלחמה?

אבנר שלו: לא, זה היה הרבה לפני המלחמה, זה היה באפריל, לקראת 'כחול לבן', לפני אפריל, אולי אפילו במארס אל תתפסו אותי כאן בתאריך המדויק, הוא לא חשוב. ואז נכנסנו לסדרת דיונים שיטתית, ועל זה יש הרבה עדויות של ראשי ענפים כמו אבי יערי[43] או כמו זיזי[44] שהיה מופקד על ירדן. ושמענו אותם. והיה פער בהערכה שלהם מול אלי זעירא. ופה היתה בעיה — שבתוך אגף המודיעין לא נתנו חופש הבעה ודיון פתוח, כי זה היה בנוי על לחץ. אני חוזר לתקופה שלפני המלחמה. שבוע לפני המלחמה, בלילה שבין ראשון לשני, אבי יערי קיבל ידיעה שלמחרת בבוקר תפרוץ מלחמה, והעביר אותה לקמ"ן של פיקוד צפון [חגי מן], וזה היה בניגוד לתפיסה של אלי זעירא. על כך אבי יערי קיבל אחר כך נזיפה. ומפקד פיקוד צפון, חקה [יצחק (חקה) חופין], לקח את הידיעה ברצינות, אבל הוא לא שמע מאתנו כלום, כי זעירא לא העביר את הידיעה ללשכת הרמטכ"ל. אז ביום שני בבוקר, כשחקה בא לדיון מטכ"ל הוא אמר לי 'אבנר, איפה הייתם אתמול? כל הלילה אני צלצלתי אליכם: ב־22:00, ב־23:00. אתם אינכם. אני קיבלתי ידיעה כזאת, לא ידעתי מה לעשות, לא התייחסתם אליה'. באותו לילה הוא החזיק כוח קטן מאוד שהיה בתרגיל, ואחרי זה צמחה אגדה סביבו שחיילי חטיבת טנקים מילואים עשו תרגיל התייצבות מילואים. הוא החזיק אותם עד הבוקר כדי שיהיה לו משהו קטן ביד.

אז חקה בא בבוקר שלמחרת לדיון במטכ"ל, ואלי זעירא ירד במדרגות למטכ"ל... אבל צריך גם להבין, אנחנו מדברים על הניואנסים האישיים האלה... הלשכה של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל באותו מסדרון, דיין כאן ודדו שם, אותו מסדרון, ונוצר איזה מן נוהג כזה שכשדיין בא לדיונים אצלנו אנחנו מתוך נימוס הולכים לדיין ללוות אותו וחוזרים ללשכה. עכשיו, דדו הוא מאחר כפייתי, תמיד היה מאחר קצת, ודיין לא סבל את זה, אז דדו איחר בעשר דקות ודיין שאל אותו 'מה יוצא לך, למה אתה עושה את זה?' אבל זה היה הטבע שלו. הלכנו שם באותו בוקר, כל יום שני היה דיון מטכ"ל, ובדיון מטכ"ל הזה דיין רצה להצטרף כי אז עסקנו בסדרה של דיונים אסטרטגיים שנים קדימה — תראו במה עוסקים שבוע לפני המלחמה. תראו עד כמה לא קולטים מה קורה כאן מתחת לאף, עוסקים בדיון אסטרטגי. מי? שר הביטחון, המודיעין, אג"ם, כל אלה חושבים

43 אביעזר יערי — בתקופת מלחמת יום הכיפורים היה ראש ענף סוריה במחלקת המחקר באמ"ן.

44 זוסיה (זיזי) קניאזר — בתקופת מלחמת יום הכיפורים היה ראש ענף ירדן במחלקת המחקר באמ"ן.

מה יהיה עוד כך וכך שנים בטווחים ארוכים — ודיין בא להצטרף אז אנחנו הולכים להביא אותו, ואיך שאנחנו באים אלי זעירא יורד במדרגות, אני ממש רואה את זה כאילו זה קורה עכשיו, ואומר 'חכו רגע, אני אלווה אתכם', אז דדו שאל 'מה?' והוא אמר 'רגע, חכו אני רוצה שמשה גם ישמע' וכשפגשנו את משה, יוצאים מהחדר, הולכים חזרה במסדרון [לכיוון לשכת הרמטכ"ל] ואני עוד זוכר את אלי אומר 'חה־חה־חה! היתה ידיעה הלילה שהבוקר תהיה מלחמה, אתם רואים את המלחמה?'. ככה!

אז זאת האמת בסוף, ולא כל הספרים, וחוזרים לדיון הזה ופותחים אותו באופן מסודר. הוא קריטי לעניין הזה מכיוון שראש אג"ם ישראל טל, שאחר כך מונה גם לתפקיד סגן הרמטכ"ל, שהוא ממונה על הדיון האסטרטגי בכל דיון מטכ"ל, אפילו לא מרמז על דאגה יתרה שלו או מחשבה שאולי כדאי לעשות משהו שונה או לגייס מילואים, אבל בדיעבד אחרי המלחמה הוא בא ואמר 'אבל אני אמרתי לגייס מילואים'. הכול מתחיל להיות רשומון, מערבולת כזאת, תראו איך הדברים מתגלגלים, תבינו את האווירה שדדו פעל בתוכה. אז הוא היה זהיר יותר מאחרים, אבל עדיין בתוך הזרם הגדול. הוא לא נעמד ביום שני או ביום ראשון ואמר 'חברים, אני שובר את הכלים!', הוא שבר את הכלים פעם ראשונה ביום שישי [יום לפני המלחמה]. ביום הזה היה דיון מטכ"ל בצהריים. כמה מאלה שצועקים היום שהם עשו ככה וככה הלכו הביתה אחרי הדיון, אפילו יותר גרוע מזה. אבל בני פלד,[45] שהיה בעל ראייה חדה, תוקפנית ומחמירה בדרך כלל, רצה להיות בטוח, אז הוא אמר לו 'דדו, אני לא יודע, היום, משום שאלו הידיעות אני רוצה לגייס את ה...' לא זוכר, לדעתי זה היה אפילו 15,000 איש.

רובי: את כל המערך.

אבנר שלו: לא את כל המערך, הוא לא קיבל רשות, זה היה יכול להיות רק בהחלטת ממשלה. פלד אמר 'כדי שאני אהיה מסוגל להתמודד מחר בבוקר, להרים את הטייסות ולעשות את הדברים האלה אני צריך כך וכך טכנאים לכל הנקודות האלה במילואים, קודם כול טייסים וכולי...', דדו אמר 'אז תגייס אותם'. הוא ראה בזה איזו פעולה יוצאת דופן, כוננות הכי גבוהה בצבא הסדיר, ובניגוד לכללים הוא אפשר גיוס מילואים, הכנות רק לחיל האוויר.

רובי: בשביל מכת מנע?

אבנר שלו: הוא לא חשב על מכת מנע באותו שלב כי הרעיון על מכת מנע נולד רק ביום שבת בבוקר. אני מדבר על יום שישי. פלד רק רצה להיות מוכן. אם

45 בני פלד — מפקד חיל האוויר בתקופת מלחמת יום הכיפורים.

תהיה התקפת פתע עלינו, אז הוא צריך להגיב, הוא צריך להרים את כל הכוח האווירי. כדי להרים את כל הכוח בזריזות, וחיל האוויר הוא החיל הזריז, הוא זה שצריך לתת תנופה ראשונה לאיזושהי מכה אז הוא צריך עוד כך וכך אלפי אנשים כי אתה לא יכול להמריא בלי עוד בקרים, עוד טכנאים וכמובן כל צוות האוויר. והוא קיבל אישור מדדו להפעיל אותם בלי שדיווחנו לדיין, והוא גייס.

אורן: אבנר, אתה הזכרת את 'האמצעים המיוחדים'. רציתי לשאול האם האמצעים המיוחדים שאנו שומעים עליהם, 848, מכשירי האזנה שהיו במשרדים בקהיר, האם ראש אמ"ן אלי זעירא אמר לרמטכ"ל במפורש שהאמצעים מופעלים? כי ידוע לנו שבעדותו מול ועדת אגרנט הרמטכ"ל אמר שככל הידוע לו האמצעים היו מופעלים בימים שלפני המלחמה, ובדיעבד אנו יודעים שלא היו מופעלים.

אבנר שלו: הכול נכון.

אורן: האם אלי זעירא אמר מפורשות שהם מופעלים?

אבנר שלו: כן.

אורן: אתה זוכר באיזו ישיבה?

אבנר שלו: אני זוכר יותר מישיבה אחת, כן.

אורן: עד כמה האמצעים הללו היו חשובים בגיבוש ההערכה אם תפרוץ מלחמה או לא?

אבנר שלו: קשה להגיד. צריך לחשוב ב־'real time' [זמן אמת]. האמצעים האלה לא היו בקהיר, אבל הם נתנו לנו יכולת האזנה לתעבורת המידע שנראתה לנו חשובה מאוד בין הפיקודים המצריים, בין מערכות השליטה של המצרים ובין הכוחות שפרושים בשטח. היינו בטוחים שהם לא יודעים על המערכת הזאת ולא חושדים. דרך אגב, הסורים היו קשים וחשדנים הרבה יותר מהמצרים, היו הבדלים, ולכן חשבנו שתעבורת המידע הזאת יש לה ערך אסטרטגי עליון. דיין ראה באמצעי הזה את המפתח לביטחון שלנו.

אורן: 'פוליסת ביטוח' קראו לזה.

אבנר שלו: דיין חשב כך. זאת היתה בבת עינו של דיין, ואלי זעירא ידע את זה. ואז הוא אמר 'בואו נעשה מערכת של הטעיות והסחות כדי לבלבל את המצרים ליתר ביטחון'. ודדו הסכים עד גבול מסוים ודיין רצה להגזים ודדו התנגד, היה ויכוח חריף. זה היה אחד הוויכוחים שהגיעו להכרעתה של גולדה. אני מעריך שאלי נזהר בהפעלה. כי אתה שואל מה אכפת לאלי להפעיל את העניין? אלי

חשש לפתוח את זה שמא זה יתגלה מוקדם מדי או שלא לרצונו. דיין אמר לשמור על זה מכל משמר, ואלי זעירא פתח את זה במשורה. פתח-סגר-פתח. וכשדדו שאל בימים שלפני המלחמה אם זה פתוח, כדי להיות בטוח שהוא מקבל את הביטחון המודיעיני הכי טוב, אלי אמר לו 'כן'. חד וחלק.

אורן: אתה אומר דבר חמור מאוד, שבעצם ראש אמ"ן הטעה ביודעים את המפקד שלו, את הרמטכ"ל.

אבנר שלו: אני רק אומר מה שהיה, מה שאני יודע. אני לא יודע אם הטעה או לא הטעה. אני לא מאשים אף אחד. יכול להיות שבאותה שעה זה היה פתוח. אני לא הולך כרגע לחקור את העניין הזה, אבל אם אתה שואל אותי, אני אומר שדדו חי מבחינתו בידיעה שהמערכת היתה פתוחה באותו זמן, לקראת המערכה, וזה היה עוד רכיב בשיקולים שלו. תבדקו בדיעבד, אני לא הלכתי לעסוק בדבר הזה, והדבר קצת יצא לציבור, אבל לא זאת הנקודה. בדיעבד אני חושב שגם המערכת הזאת לא היתה מביאה את הגאולה, אני חושב שלא. אבל אם אתה שואל על העובדות, זה עלה באגרנט.

רובי: בעצם אומרים שכל התפיסה של צה"ל התבססה על התרעה של 48 שעות שהיתה אמורה להגיע דרך המערכת הזו.

אבנר שלו: אם יש משהו שצריך להבין זה שצה"ל השקיע את כל המאמצים והכספים והאנרגיות האפשריות לקבלת מודיעין, והנחת העבודה היתה שצה"ל יקבל את המודיעין הדרוש כדי לגייס כוחות מילואים ולהניע אותם לחזית ולפרוס אותם. זה הכול. זה יותר מ־48 שעות. אם הנחת העבודה היתה שלא נגיע לדבר הזה, אז היינו צריכים להחזיק קבוע בפריסה רחבה הרבה יותר כוח, לבנות אותו או להחזיק הרבה יותר מילואים בתקופות יותר ארוכות, ויש לזה עלויות כלכליות, חברתיות וגם מוריליות חשובות ביותר. ועל זה נבנה הכול. זאת היתה הנחת העבודה העמוקה של צה"ל שעליה התבסס הרמטכ"ל, עליה התבססו משרד הביטחון וכל הצמרת האחרת. את זה הציבור לא מבין. כי זה או־או. אי אפשר את הכול. אם מניחים הנחה שאחרי שעושים את כל הדברים בכל זאת תהיה הפתעה או עלולה להיות הפתעה — יש להתארגן. אי־אפשר לקחת סיכונים ככה, 'תהיה הפתעה, בסדר. אנחנו נסתדר'. לא, לא, זאת לא היתה הנחת העבודה.

תקראו אצל בר־יוסף[46] או במקומות אחרים. כולם אמרו: 'הקונספציה! הקונספציה!' נכון שהקונספציה במידה רבה הִטתה את התפיסה של אנשים

46 בספרו של אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, נבחנים הגורמים למחדל מלחמת יום הכיפורים.

אינטליגנטים, מבריקים וחכמים במודיעין שאמרו 'לא, הם לא ילכו למלחמה. אנחנו יודעים יותר טוב כל מה שרוחש־בוחש בשטח. הם לא ילכו למלחמה עד שלא יקרה א, ב, ג. ואגב, א, ב, ג, כלומר היתרון הזה שהמצרים היו צריכים להגיע אליו, היה קורה בתוך שנתיים-שלוש, זה לא בעוד עשרים-שלושים שנה. אבל על זה אני מוותר. זאת היתה הנחת העבודה, והמודיעין היה שבוי בתוכה.

הנה כאן אולי אחד הדברים ששווה לדבר עליהם היום. זה ממשק כל כך עדין ומורכב — איפה ההשפעה של המדיניות של ההנהגה הפוליטית שרוצה להאמין שלשם הולכים, ובאיזו מידה המודיעין שבוי בתוך הדבר הזה ופועל כדי לַרַצות, כמעט בלי להרגיש את הרצון המדיני של כל הדבר הזה שמושך לכיוון מסוים או שהמודיעין קם ואומר 'לא'. אבל אותם אנשים בתוך המודיעין, אולי קטנים, שאמרו: 'לא! התהלוכה הולכת למקומות אחרים!' מושתקים. לא כי אמרו פקודה להשתיק. הם מושתקים כי הם לא מתגברים על המערכת. לא רק קולות קטנים שאומרים 'חבר'ה, חבר'ה, הנה כאן מעבר לתעלה קורים דברים שזה כבר הרגע האחרון'. אני מדבר על קולות שמנתחים ברמה יותר אסטרטגית, יותר ארוכת טווח. שגם הם לא באו ואמרו 'חבר'ה, אם זה לא יקרה השנה זה יקרה עוד שנתיים'. אבל אם זה יקרה עוד שנתיים למה לקצר את הגיוס? ולמה להשקיע פחות משאבים בביטחון? אה, כי אם צריך להשקיע יותר משאבים בביטחון, כפי שידרוש הצבא, אז זה הולך על חשבון משהו אחר. אז צריך להתארגן אחרת בכל הראייה המקיפה של העולם המדיני שאנחנו חיים בתוכו: גם הרמטכ"ל דדו קיבל על עצמו בלית ברירה ב־1972 את הקיצוץ, את הקיצור של השירות. חטיבת השריון 188 שבזמן המלחמה עצרה את הסורים והתרסקה היתה מיועדת לצאת מהסד"כ [סדר כוחות]. תבינו מה קרה פה. אילו ההתקפה היתה מתרחשת כעבור חצי שנה לא היה הכוח הזה. אני לא רוצה לחשוב בכלל על אפשרות כזו. אם חוזרים על אותו תסריט מדויק, תחשבו שאין חטיבה 188 ובסד"כ חסר עוד גדוד תותחנים אחד ועוד משהו כזה במקום אחר. אני יכול לתת את הרשימה, והיא ישנה היום, והציבור כבר יכול לראות אותה. מה היה קורה אז?

אילת: בשלב זה היינו רוצים לדבר אתך על השנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים, על תקופת כהונתך בתפקיד קצין חינוך ראשי. קודם כול, האם תוכל לספר לנו ממה נובעת הבחירה שלך לעבור לתפקיד בתחום החינוך?

אבנר שלו: קרה לי מה שקורה להרבה אנשים בחיים. אני מניח שיש אנשים שיודעים בדיוק מה הם רוצים לעשות והם חותרים למטרה: 'אני רוצה להיות רופא מנתח, ושום דבר לא יזיז אותי מהמטרה'. אבל הרבה מאוד אנשים

מתפתחים בחיים לכיוונים שהם מנוטים אליהם כמעט במקרה. זאת האמת בנוגע להרבה אנשים. אני חושב שאני הגעתי לשירות יותר ארוך בצבא קצת במקרה. כי אני גמרתי תפקידים מסוימים, האחרון בהם היה מדריך בקורס קצינים. חופי [יצחק (חקה) חופי], שבזמן מלחמת יום הכיפורים היה אלוף פיקוד צפון ואחר כך ראש המוסד, היה אז מפקד בה"ד 1 [בית ספר לקצינים] וסיפרתי לו שכשאשתחרר אני מתכוון ללכת ללמוד משפטים או היסטוריה ומשפטים. והוא אמר 'לא, אתה תשרת בצבא'. הכול היה סיג ושיח של מקרה. אני אהבתי מאוד את השירות בצבא, רציתי לעשות עוד תפקיד אחד או שניים ואמרתי 'בסדר, אעשה עוד תפקיד ועוד תפקיד ואצא'. אז הוא אמר 'אתה יודע, התחילה תכנית של לימודים על חשבון הצבא'. בהתחלה אמרתי 'מה פתאום', אבל אחר כך החלטתי לקבל את ההצעה והלכתי ללמוד בזמן הצבא. היינו איזה שלושה-ארבעה, אמיר דרורי זיכרונו לברכה,[47] גם חבר'ה צעירים מכיוון שאז הצבא שינה את המדיניות. עד אז רק אלופי משנה לקראת שחרור קיבלו אפשרות ללמוד בזמן הצבא.

ואז הצבא הטה אותי לאן שהוא רצה, ואני ויתרתי בעניין הזה, אבל כשחזרתי לצבא הם עשו מעשה שלא ייעשה. הם הפרו את ההבטחות גם בכמות השנים שהיינו צריכים לחתום, והם פתאום שלחו אותי בניגוד להסכמים לבה"ד 1 להיות קצין חינוך. לא רציתי, מרדתי ורציתי להשתחרר מהצבא והיתה התדיינות חריפה מאוד. בזמן ההתדיינות הזאת כבר הגעתי לבה"ד 1. מפקד בה"ד 1 אז היה איש משכמו ומעלה, מאיר פעיל. הוא היה אחד ה'מנטורים' שלי והוא בנה אותי והוא אחת התשובות לשאלה שלכם. הוא הגיע אחרי מפקד קודם כשבה"ד 1 היה בסוג של משבר בעקבות דוח פסיכולוגי־סוציולוגי של מערכת חיצונית שאמרה שהתוצר של הבוגרים של בה"ד 1 לא מספיק טוב. הם לא מספיק טובים. ואני עושה בהכללה, ואני לא מציין שמות כי אני לא הולך לפתוח את הפרשיות האלה. הרמטכ"ל רבין, שרצה שינוי גדול, לקח איש שנחשב למרדן ושונה וביקורתי מאוד ומדבר גלוי בכל דבר — מאיר פעיל — והציב אותו להיות מפקד בה"ד 1. כשבא מאירק'ה פעיל לבה"ד 1 הוא התכוון בין היתר לשנות שינוי של ממש. אז הוא תפס אותי, אני לא יודע איך, ואמר לי 'אתה תהיה לצדי כשעושים את הדבר הזה', והפך אותי לכלי.

זה היה מאבק אישי. אמרתי לו שנשארתי בצבא לא בשביל זה. אני נשארתי בצבא כדי לעשות עוד שני תפקידים בסדיר וללכת הביתה. והוא אמר לי 'בסדר',

47 אמיר דרורי — מח"ט (מפקד חטיבת) גולני במלחמת יום הכיפורים. נפצע בניסיון השני לכיבוש החרמון. לאחר מכן שירת כאלוף בצה"ל, ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל. מייסד רשות העתיקות ומנהלה הראשון. נפטר ב־2005.

ואז הוסכם, עם סיכום כתוב של הרמטכ"ל רבין, שאני אעשה חלק מהתקופה כמפקד מחלקה בבה"ד 1, מקביל למ"פ [מפקד פלוגה], ועוד כמה תפקידים כאלה ושאצא לכל הפעילות המבצעית, זה היה חידוש שהטילו על הקצינים של בה"ד 1, ואהיה גם קצין החינוך [של בה"ד 1] ואחרי זה אוצב בחזרה ביחידת שדה. היה לי סיכום כללי שאלך לצנחנים.

מאירק'ה עשה מהפכה נוקבת בחינוך ועד היום היא מחלחלת לתוך הצבא הסדיר. הוא הפך אותי לכלי שמבצע את זה וגם הדריך אותי, גם אני תרמתי את תרומתי ונוצרה מהפכה בחינוך שעמדה בחיכוך גדול מול טליק [ישראל טל, שהיה אז מפקד גייסות השריון]. מאירק'ה דיבר על משמעת עצמית, על החדרה של מוטיבציה להפוך כל קצין צעיר, סג"מ [סגן משנה], לראש גדול וחושב ובעל אחריות מלאה ומקיפה. זאת היתה הפילוסופיה שלו בחינוך, והוא האמין בה בכל לבו, ומתוקף אישיותי וטבעי גם אני האמנתי. תפיסת העולם שלו התאימה לי. אני חי"רניק, אני לא טנקיסט, העולם הזה הטכנולוגי של הטנקים של השריונים היה שונה מאוד מהעולם שלנו מבחינה מנטלית. והיה מאבק גדול שהגיע בנקודות מסוימות להכרעה של הרמטכ"ל בין מאירק'ה לטליק. אני, כמובן, עמדתי בצד של מאירק'ה.

כשסיימתי את התפקיד שם ועמדתי להצטרף לחטיבת הצנחנים באה המתיחות ופרצה מלחמת ששת הימים. אני חושב שסילקו או הדיחו את קצין החינוך שבא אחריי כי הציפייה מקצין חינוך אז היתה שהוא יהיה במעמד חזק מאוד ליד מפקד הבסיס, וזה היה טרגי. מפקד הבסיס היה אז יהודי יקר בשם שלמה אלטון. מאוחר יותר הוא נהרג בעזה.[48] בעקבות הדחת קצין החינוך רבין הסכים לתת לאלטון פתרון לטווח קצר, הוציא אותי מחטיבת הצנחנים והחזיר אותי לבה"ד 1 לחודשיים עד שימצאו אדם מתאים. אמרו לי 'תהיה קצין החינוך של בה"ד 1 כי אנחנו לא מוכנים לוותר על העצמה האדירה שמאירק'ה בנה לתפקיד הזה'.

וכך הדברים התגלגלו. כשהייתי שם עמדה לפרוץ מלחמת ששת הימים, ואז הצטרפתי לחטיבת הצנחנים. רפול [רפאל איתן] היה מפקד החטיבה והוא שאל אותי 'מה מעשיך כאן?' ואני אמרתי 'אני לא יודע, אני באתי להילחם כאן. תגיד לי איפה אתה צריך אותי'. אז היה עודף קצינים והיו הרבה קצינים שצִוותו לחטיבות, אז אמרתי לו 'אתה יודע מה, עכשיו בימים לפני המלחמה אני אהיה

48 שלמה אלטון — היה מח"ט גולני, ובתקופה שלפני מלחמת ששת הימים היה מפקד בה"ד 1 ומח"ט בחטיבת מילואים בחירום. במלחמה לחם בחלק הדרומי של עזה, שם נפגע קשה ולאחר מכן מת מפציעו.

כאילו קצין החינוך של החטיבה, בזמן הלחימה אני אהיה לצד אחד המ״פ ואם חס וחלילה הוא ייפגע אני אקבל פיקוד׳. והוא הסכים.

אני הלכתי לגדוד 50. טיבי [טוביה (טיבי) שפירא] היה אז מפקד הגדוד. אני עבדתי אתו. הכול היה בנוי על היכרות ואמון, והציוד שלי היה שם ואני צָוַותי לאחת הפלוגות עם מ״פ אחד, הסמ״פ היום ידוע, אחר כך נהיה אלוף. והייתי כאילו לצד רפול בתקופת המתיחות שלפני המלחמה. ופרצה המלחמה ולחמתי עם הפלוגה הזאת בפתחת רפיח ונפצעתי, והיתר כאילו היסטוריה כי אחרי הדבר הזה, כשיצאתי מהצבא, בא אליי הצבא בכוח ואמר ׳לא, עכשיו אתה נשאר עוד תפקיד בחינוך׳. ואני לא התכוונתי, ככה הדברים קורים.

ואז מינו אותי — גם דבר שקשה היה לעמוד נגדו, כי דברים מתגלגלים — למפקד המדרשה הצבאית בירושלים, שהכפילה את עצמה מכיוון שסגרו את המכללה לביטחון לאומי[49] ואז כל ה־'facilities' [המִתקנים] ניתנו לחינוך, וזאת היתה אווירה של אחרי מלחמת 1967, שהיא באמת היתה אווירה של התייהרות, של שיכרון מסוים. לאחר מכן קיבלתי עוד תפקיד מאוד מפתה ומכריע — להיות ממונה על הסברה בצה״ל מטעם מפקדת קצין חינוך ראשי. אחרי התפקיד אצל הרמטכ״ל נפתחו בפניי אפשרויות, והייתי בצומת חשוב. התלבטתי מה לעשות. ראיתי את עצמי, ועד היום אני רואה את עצמי במידה רבה, כמי שמתבונן באנשים צעירים בישראל ולומד את התהליכים המתקיימים בהם — האידאולוגיות, דרכי החשיבה, דרכי ההבעה — כמי שעוסק בחינוך הגיל הזה של מה שנקרא ׳מתבגרים יוצאי צבא׳, ולכן האזנתי בקשב רב למה שהם אומרים, למה שהם כותבים. קיימתי אתם אין־סוף פגישות בעניין הזה, והיה נדמה לי שאני קורא את הזרמים, לאן הדברים הולכים, וראיתי שאנחנו ברגע של משבר. זאת היתה הסתכלות אחרת על כל הגל שנוצר אחרי 1967, שגבולות הכוח הגיעו במלחמת יום הכיפורים לאיזה צומת חריף מאוד, עם הרבה מאוד קרבנות, על כל מה שמשתמע מכך. השאלה היא אם תגובת הנגד תהיה קשה מדי ומטעה או איך בונים אמון מחדש בעצמנו, בתוכנו.

אחרי 1973 שוב עמדנו בצומת. ב־1967 אני הייתי מהאנשים שהיו באותו שיכרון של ירושלים, של פתיחת המרחבים, של הגדה, של המפגש המחודש עם נופי מולדת, ארץ ישראל, וגם תהליכים שקרו בתוך הצבא. אני עמדתי אז בתוך

49 המכללה לביטחון לאומי נועדה לקיים לימודים ברמה אקדמית בנושאים מדיניים־צבאיים עבור בכירי מערכת הביטחון והממשל האזרחי. המכללה הוקמה ב־1963, אך נסגרה בתוך זמן קצר ב־1967 בעקבות המלצת ועדה בראשות יגאל ידין. המכללה נפתחה שוב ב־1977 כחלק מיישום לקחי מלחמת יום הכיפורים.

תהליך, אבל הוא היה כמו שיטפון. אני לא נסחפתי לתוכו, אבל כן הייתי צריך להיות חלק ממנו. זאת היתה תקופת האלבומים, החטיבות והגדודים באו לייצר את האלבומים האלה של אחרי מלחמת ששת הימים. זה לקח שנתיים-שלוש אחרי זה, והם כולם באו אלינו לחינוך כי לנו היו קצת אמצעים, והיה לנו צוות גדול של אנשי מילואים לכתיבה.

צריך לזכור שבאותה תקופה פרצה מלחמת ההתשה, ואני הייתי בחזית של המאבק במלחמת ההתשה. ליוויתי אותה בהתמודדות בתוך הצבא, בין המלחמות, אני כתבתי את ההיסטוריה שלה, ניסיתי לארגן אותה כי מישהו החניף לבר־לב ורצה להוציא אלבום מלחמת ההתשה. זה היה טבעי שיטילו את זה עליי, 'נוסף לכל הדברים, תעשה את זה אתה'. הוצאתי את כל החומרים שהנחו אותם לתת לי, זה היה פתוח לגמרי, וניסיתי עם עוד בחור שעבד אתי בשיטתיות לראות מה היה. זה יותר משנתיים של אין־סוף פעולות. האם יש כאן איזושהי שיטה? האם יש כאן איזו זרימה או שזה רק נדמה? ועשינו סדר בעניין הזה.

זאת היתה תקופה מרתקת בחיים הישראליים, אבל היא נבלעה ברעש, בהמולה של מלחמת יום הכיפורים. תחשבו על התקופה הזאת וכמה שחיו חיים רגילים לגמרי בתל אביב, אבל כל בוקר עולים לאיזה מטוס ויורדים לסיני, שם היתה חזית, כל יום לחמו. השניות הזאת היתה מאוד פרובלמטית בהוויה של החברה הישראלית. ועדיין אני שואל את השאלה על רקע זה — איזו מדיניות הממשלות קבעו עד 1973? להגיע להסדר? לא להגיע? עד שהגענו למצב של עליונות וסוג של הכרעה במלחמת ההתשה, אז הגיעו להסדר ואז קידמו את הטילים אחרי ההסדר.

אחרי 1973 היה ברור לי שאנחנו עומדים קודם כול לפני אתגר אדיר של בנייה מחדש של אמון בעצמנו ובצבא, ושל הבנה לאן הדברים המדיניים ילכו. חשבתי ואמרתי שאני חוזר לחינוך בתקווה שיתנו לי איזו תקופה להיות קצין חינוך ראשי — מה שלא היה ברור לי בוודאות כי חשבתי שכבר אז התגנבו רסיסים פוליטיים, אף פעם לא הייתי קשור לעניינים פוליטיים: לא חבר במפלגה, לא חבר בשום קבוצה פוליטית. אני גאה מאוד שבצה"ל הצלחנו לנווט בצורה מאוזנת את כל הדעות וההשקפות שאפיינו את החיילים והיינו צריכים להתמודד בהסברה האינטנסיבית ובכלי ההסברה הרבים שפיתחנו, עם מגוון הדעות, ולא להביא רק את דעת הממשלה או דעה אחת... ואני חושב שעשינו את זה פתוח וביקורתי מאוד.

אורן: איך הצלחתם לבנות את האמון מחדש בתקופתך בתפקיד קצין חינוך ראשי?

אבנר שלו: קודם כול פעלנו לפתוח את המקורות על מלחמת יום הכיפורים: את הסיפור של היחידות, הלחימה של היחידות ומה שקרה ביחידות. בנוסף, אני חושב שמוטה גור[50] תרם לאווירה של פתיחות. מוטה היה אדם פתוח, הוא גם הביע אמון עצום בצבא, הוא לא היה מהאנשים שאמרו 'מה הם עשו כאן כל החברה האלה לפנייך?' הוא עבד בשיטתיות.

אני חושב שהוא לא היה בקליקה של דדו, להפך, דדו קצת דפק אותו כשהוא היה בפיקוד צפון, ולמרות זה מוטה, שלמד את המלחמה כמה שלמד, אמר 'דדו היה מצביא, היה מסודר, הצבא היה בנקודות מסוימות הרבה יותר בסדר ממה שמצטייר, ובנקודות אחרות הוא היה לא בסדר, וצריך לטפל בנקודות האלה בלי לאבד את מה שכן טוב'. אני חושב שהוא פעל הרבה מאוד לעשייה הזאת. אני השתדלתי בעבודת החינוך להתקרב ליחידות, להשתתף בתרגילים רבים, לבטא את היכולות ההולכות ונבנות של היחידות ואת ההישגים המקצועיים שלהם, לוודא שזה יגיע לכלל החיילים ויסופר.

אלה היו הכלים גם מול התהליכים הפוליטיים המהפכניים כי ב־1977 היה מהפך, הליכוד עלה לשלטון, ואחרי זה בא ההסכם עם מצרים. מה היה ההסכם הזה: הוא הולך לשלום? לא הולך לשלום? איזה שלום? מה באמת קורה שם? לא ברור. חגגנו את השלום הדרמטי, את ההסכם שבגין חתם, וניסיתי לעקוב אחרי הדברים האלה. בתקופה הזאת הלך ונבנה אמון מחודש של האנשים הצעירים, של הלוחמים, של הדרג הצעיר ושל הפיקוד ביכולות של צה"ל במידה רבה מאוד. עם זה, אני חושב שהפוליטיקה תמיד היתה באיזשהו מקום יותר חזקה בדברים העמוקים יותר, ולא יכולנו להגיע לבירורים עמוקים יותר של המשמעות של המלחמה, ואני אומר את זה בכנות.

החלוקה היא זאת: אנחנו עסקנו ברבדים של תפקוד הכוח, של ארגון הכוח, של המורל של הכוח, של האמון של היחידות ביכולת שלנו להשיג יעדים. אבל בשאלות האסטרטגיות העמוקות האלה של החברה הישראלית והפוליטיקה שמתחוללת בתוכה, לא התקיים דיון נוקב, במידה מסוימת אולי בגלל דוח אגרנט — לכאורה העניינים היו מסודרים והיה דוח אגרנט. עם זאת, חילופי השלטון שטלטלו את החברה הישראלית, בטאו כוחות חדשים לגמרי בזירה הפוליטית. מבחינה חברתית ניסה בגין לעשות את התכניות הגדולות. ואילו לגבי בעניין השלום עם מצרים לא הצלחנו לעבד יותר לעומק את המשמעות של המלחמה, אלא רק עד רבדים מסוימים.

50 מוטה גור מונה לרמטכ"ל לאחר פרישתו של דוד אלעזר בעקבות פרסום דו"ח הביניים של ועדת אגרנט. גור כיהן בתפקיד בשנים 1974–1978.

אורן: מה המשמעות שאתה מייחס למלחמה הזאת? מה הלקחים שאתה הפקת ממנה שלדעתך החברה הישראלית לא הפיקה וראוי שתפיק?

אבנר שלו: אני חושב שהמלחמה הזאת היתה צריכה להביא לדיון עמוק יותר בנוגע לגבולות הכוח של מדינת ישראל ולהחלטה קשה מאוד בעניין יעדי היסוד של המדינה והכרעה כבר בשלב זה מה סדר העדיפויות. אם רוצים את זה וגם את זה וגם את זה, אז מה המחיר? כמה כוח נחוץ כדי להשיג את כל היעדים? אין מצב שאפשר להשיג את הכול. אין מצב! והמלחמה הוכיחה את זה. לא צריך להתעסק רק בשאלות למה לא היה מודיעין בימים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה, ולמה זה אמר לזה. כן, אלה דברים חשובים, אלה דברים שנותחו, אבל מעבר לזה בואו נראה. זה מתחיל היום קצת לעלות לדיון הציבורי בישראל — מה יהיו התהליכים הגדולים? התהליך המדיני מול התהליך הכלכלי, העדיפויות העמוקות הלאומיות. נניח שאנחנו רוצים ארץ ישראל שלמה מתוך תפיסה אידאולוגית, מה זה אומר מבחינת היכולות של בניין כוח לאומי? איזה מאמץ לאומי זה דורש? האם אפשר להשיג אותו או לא? באיזו מידה ניתן להשיג אותו? על מה צריך לוותר? איזו קדימות צריכה להיות? איזה סוג של כוח צריך לבנות? בזה לא עסקו מספיק. אפשר למצוא לכל היותר מחקרים אחדים.

אחרי שעזבתי את תפקיד קצין חינוך ראשי ורציתי להשתחרר. שר הביטחון עזר ויצמן לא נתן לי להשתחרר, בגלל סוג של כימיה בינינו. ואני אמרתי 'עזר, אני הייתי כל כך בשל ואין לי שום קמצוץ של בעיה — היה לי שירות מדהים', כך זה קרה. הייתי איש צעיר, הכול עשיתי מהר, ורציתי לצאת החוצה [מהצבא] ולראות מה אני עושה. והוא לא נתן לי. הוא רצה שאני אהיה דובר צה"ל, אני לא רציתי. נתתי תשובה שלילית. ויתרתי על התפקיד כי לא הסתדרתי כל כך עם רפול, לא האמנתי במה שהוא עושה. עזר אמר לי 'אבנר, אין בעיה', רפול קרא לי פעם-פעמיים ואמר 'אבנר, אנחנו נסתדר מצוין', ואני התלבטתי מאוד והשבתי בשלילה, עזר הציע לי תפקיד אחר שהוא בסדר גמור. כך הגעתי למכללה לביטחון לאומי. מנדי [מנחם מרון],[51] המפקד של המכללה לביטחון

51 מנחם (מנדי) מרון — לפני הקמת המדינה שימש מפקד אזור בארגון ההגנה. עם הקמתו של צה"ל התגייס לשורותיו ומילא תפקידים רבים ב־35 שנות שירותו הצבאי. בין השאר היה ראש לשכת הרמטכ"ל חיים לסקוב (1958–1960), קצין השריון הראשי (1967), מפקד אוגדה 252 (1973) ומפקד אוגדה 319 (1974). בשנת 1977 מונה למפקד המכללה לביטחון לאומי, ובשנים 1980–1983 שימש נספח צה"ל בארצות הברית. ב־1983 פרש מצה"ל בדרגת אלוף, ובשנים 1983–1986 שימש מנכ"ל משרד הביטחון. היה ממניחי היסוד לתורת חיל השריון בצה"ל.

לאומי, רצה מאוד שאני אבוא. באתי טרי עם יכולת התבוננות בחוליה המקשרת בין הדרג המדיני לדרג הצבאי. זה היה ניסיון אדיר. עבדנו אז לפי זירות, כל אחד היה ממונה על זירה, ואני התנדבתי לקחת את מה שנקרא 'הזירה הפנימית', ולבחון לאן אנחנו הולכים בטווח הארוך מאוד ומהם התהליכים שישפיעו על השאלות האלה שרציתי לשאול.

אורן: הזירה הפנימית, זאת אומרת עם הפלסטינאים?

אבנר שלו: לא, מה פתאום. החברה הישראלית. החברה הישראלית על כל רכיביה והכוחות המשפיעים בה. במכללה לביטחון לאומי ניתחנו את הכוחות המעצבים והמשפיעים בטווח הארוך בכל אחד מן המעגלים שבונים את המכלול של הכוח בראייה כללית. באותה עת גם המכללה חידשה את כוחה והאמינו שהתוצרים של המחקר שלה והעבודה שלה יזיזו את הדרגים הצבאיים והמדיניים — וזה לא קרה בדיעבד. היה הסוציולוג האדיר משה ליסק, ידוע מאוד — אני חושב שהיה גם איש מילואים — ואנחנו צוותנו יחד, הכרנו והקמנו צוות עבודה. העלינו את הדילמות היסודיות ביותר שהיום צועקות לשמים: לאן הדברים הולכים? זאת אומרת, לאן צריך ללכת? להכרעה כזאת או אחרת בעניין של הסכסוך. וגם הרבה מעבר לזה: מהם הכוחות שמושכים החוצה את הקוהרנטיות של החברה הישראלית ובעצם שוברים אותה באמצע ולא מאפשרים לה להתחבר על כמה יעדים מוסכמים? החברה עלולה להישבר באמצע ולא להגיע לעדיפות עד היום שלא תהיה קיימת עוד, אלה אומרים ככה ואלה אומרים ככה והחברה נשברת מבפנים, ואז השסעים האלה הולכים ומתגברים ומחלישים מאוד את החברה הישראלית. ניתחנו הרבה את הרכיב החרדי — לאן הוא מושך? את ערביי ישראל — לאן הם מושכים? ובאיזושהי מידה גם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. כתבנו את כל מה שקורה היום, ממש. חשבנו שאם לא ניכנס לדבר הזה בהדרגתיות, ניחלש. וזה סוג של דיון שכנראה פוליטיקה בכל העולם לא מאפשרת לו להתקיים.

אורן: זה מעניין לראות שדווקא היום הדיונים בנושאים האלה רציניים יותר מבעבר.

אבנר שלו: אולי, אולי. קשה לי כרגע להשוות, אבל הם בולטים מכיוון שהחברה הישראלית חיה הרבה מאוד שנים בלי יכולת להתחבר, הכוח של החברה... ודאי עד 1973, במידה רבה מאוד, היה ליבה של מה שקראו אז קונצנזוס של כמה מטרות משותפות, ומ־1967 הן הלכו ונסדקו ונקרעו ונפרדו, ואז נותרו 'יבשות' שונות בחברה שלא מגיעות לחיבור עמוק. אני לא מדבר על פוליטיקה קטנה

של מפלגה כזאת או אחרת. זאת שאלה מכרעת שהחברה הישראלית, בעָצמות הגדולות שלה, צריכה לנסות להגיע לסוג חדש של קונצנזוס. אלה המטרות היסודיות, שהמרכז מסכים עליהן, ועליהן בונים את הכוח. אם מגיעים לזה יש סיכוי להתחזק.

אורן: בתקופת בן־גוריון והרבה מאוד שנים אחר כך הצבא היה צבא עם והיום הסוגיה של 'השוויון בנטל' עולה מחדש. השאלה היא מה אתה חושב על הסוגיה הזאת, האם העיסוק בה יכול לסייע לאיחוי הקרעים או שמא הוא עלול להחריף את הקיטוב החברתי ואת השסע הדתי־חילוני? איך לדעתך נכון לנהוג?

אבנר שלו: אני אתחיל מהסוף. אני אחד האנשים שאומרים שאם לא יגיעו בטווח הארוך להבנות בתחום הזה, אנחנו הולכים להרס של החברה שלנו והרס החברה לא יאפשר לנו להוציא את העָצמות המצטברות של מדינת ישראל, של החברה הישראלית. אם לא נהיה חברה עם עָצמה, לא נוכל להתקיים באזור העוין הזה. אלו שאלות קיומיות, הן כבדות משקל ואי אפשר להתעלם מהן. בנוסף אגיד שאנחנו בשום אופן, לפי אמונתי העמוקה, לא יכולים לחיות על צבא שהוא צבא מקצועי של אנשי מקצוע. יש בשוליים דיבורים כאלה, אני חושב שהם הזויים, לא אחראיים.

אורן: ברק דיבר על זה, לא? על צבא קטן וחכם.

אבנר שלו: יש דיבורים כאלה ויש אחרים. אני רחוק מפוליטיקה. אני חושב שהיום בתפקידי וגם בתפקידיי הקודמים הצלחתי לסגל לעצמי את היכולת הזאת. אני חי בתוך כל הקשת, ובעבודתי ביד ושם אני נאבק מאבק עמוק נגד כל פוליטיזציה של זיכרון השואה, זה עולם שלם בפני עצמו. אני חושב שאחת ההצלחות המכריעות שלנו ביד ושם היא ביטול כל המגמות והניסיונות להכניס פוליטיקה לתוך הזיכרון של השואה, וודאי השימוש ביד ושם כמנוף פוליטי כזה או אחר. מקצה אל קצה, מחרדים עד שמאל קיצוני, מרגישים שיד ושם, בעיקרו של דבר מבטא מפגש...

אורן: אנחנו נדבר בנפרד על יד ושם, בוא נחזור לשאלה של השוויון בנטל.

אבנר שלו: אני שמעתי לפני כמה ימים פוליטיקאי חרדי, והיה ברור לי שזה יהיה הקו של הטיעון הדמגוגי, שאומר 'אנחנו גם בעד ביטול שירות החובה של החילונים, לא רק של החרדים, כולם, וישרת רק מי שרוצה ויקבל תגמול הגון' ככה שיהיה מין שוויון כזה: כולם לא ישרתו ויבוא נס מן השמים ויסדר את העניינים. יהיה כאן צבא מקצועי, בלי להגיד את זה, מי שרוצה — יתגמלו אותו. זה הרס של מדינת ישראל, הרס של החברה שלנו.

אני חושב שהתפיסה של בן־גוריון שהצבא צריך להיות צבא העם היא עדיין מוסד בהוויה הישראלית לעשרות השנים שאני יכול להסתכל קדימה. אני לא יודע מה יהיה כאן בעוד מאה שנה. אומַר לכם ברצינות שקראתי בשיטתיות את כל מה שכתבו חוזי העתידות למיניהם, את כל ההפתעות הגדולות בצבאות בעולם אף אחד לא חזה, את הדרך של חברות גדולות בעולם אף אחד לא חזה. כנראה רוח האדם וההתפתחויות חזקות מכל החוזים למיניהם.

מה שאני יודע להגיד זה שלעשרות השנים שאני רואה לפַניי צבא העם הוא יסוד קיומנו, צבא העם זאת אומרת שזה מביא לידי ביטוי את כל הרכיבים של החברה הישראלית, היהודית לפחות. היה רצוי למצוא דרכים לשלב גם את המיעוט הערבי, אבל ברור לי שכל עוד הקונפליקט סביב חי ופועם והמציאות היא כזאת אז הבנייה הזאת של מערכת שהיא בקונצנזוס ושמה צבא העם, כולם שותפים בדרך כזאת או אחרת בהגנת המדינה. זה חשוב, זאת נקודת המוצא שלי. אני יכול להתווכח עם טענות כמו 'לא צריך צבא כזה גדול', ו'לא כולם משרתים', נקודת המוצא שלי היא שכולם שותפים למאמץ הזה. צבא העם הכרחי. בן־גוריון הבין את הצורך להשאיר איזה פתח ללימודים לשיקום חיי הישיבות והעילויים של הישיבות ונתן פטורים במספרים קטנים, את מה שהתפתח מזה אתם מכירים.

אורן: זה התחיל ב־400...

אבנר שלו: זה התחיל ב־400. הוא נפרץ כשהליכוד עלה לשלטון, כשעזבו את המספרים וכל מי שרוצה לא משרת. ואז נוצר הזרם הגדול הזה שהולך ומכביד ומעיק על החברה הישראלית. אין לי ספק שהדיון בעניין הזה תורם, הוא לא גורם קיטוב, הוא לא גורם איבה. מנסים לטעון שזה גורם לשסע. זה לא נכון. ככל שהדיון נלהט, בכל המגזרים, במגזר החרדי, במגזר הדתי־ציוני ובמגזרים האחרים, כן ייטב לחברה הישראלית. והדיון הזה מתפתח, לדעתי הוא יביא לפתרון למצב הלא מאוזן הפוגע בלכידות מינימלית שנחוצה לחברה שלנו כדי לקיים את הסדן הזה שאני קורא לו צבא העם. לכן אני חושב שזה דיון חיובי, דיון פורה. איני רוצה לומר לך ואיני יודע מה הפתרון המעשי או הראלי. אם לא נעשה משהו עכשיו, אנחנו עלולים לאחר. המערכות המטעות הן רבות, למשל כשאומרים 'אם תגייסו אותנו, תגרמו שסע בחברה הישראלית', 'for god's sake' [למען השם], מי גרם לשסע? אלו שלא משרתים או אלו שמבקשים עכשיו שישרתו? תחשבו רק על הנקודה הזאת.

זה מתחיל להיות דיון שיש בו דמגוגיה רבה מדי, מלל פוליטי רב מדי ומעט מדי שאלות יסודיות. הפוליטיקאים יודעים שזאת שאלת יסוד שצריכה פתרון.

הפוליטיקה לא מאפשרת להם להתמודד, והמחיר שהם צריכים לשלם למען התמודדות פוגע בקריירות הפוליטיות שלהם, לכן אנחנו רואים שהם משנים את דעתם כל הזמן.

לעומת זאת זיכרון שואה זה לא מוסד כזה שמתווכחים עליו פוליטית. מקובל להסכים עליו בתוך החברה הישראלית, יש בעניינו קונצנזוס גבוה מאוד. ואני רואה שאפשר לקיים את השיח בנושא השוויון בנטל. כי סהדי במרומים [אלוהים עדי] שלפני עשרים שנה בתוך הציבור החרדי עדיין היו כוחות פעילים שראו בציונים את האשמים בשואה. אפשר לראות עדיין את כל העלונים שמופצים בתיבות דואר עד היום, אבל הולכים ונכנסים לשוליים. ברוב הציבור החרדי אין כיום נכונות לשתף פעולה עם הטענה הזאת ללא צל של ספק. והנה עברו כך וכך שנים, היום יש לנו ביד ושם מדור חרדי. רבנים, מנהיגים של הציבור החרדי, רוצים לבוא אחרי שעות הפעילות של המוזאון עם הציבור שלהם ולראות. הם תומכים בנו — בחורים צעירים באים, שלא לדבר על הבנות, שבשיטתיות באות ללמוד אצלנו ואחר כך ללמד. הדברים הולכים ונפתחים, והשיח הזה מתקיים בצורה שהיה קשה להעלות על הדעת לפני עשר שנים. יש אפשרות לדבר, יש אפשרות להתחבר לדברים. אמנם בגלל הידברות ועבודה משותפת על זיכרון השואה, שהיא דיבור רעיוני, לא שולחים אנשים לשרת, שזה דבר שמשנה אורח חיים. אבל אני מאמין שיש אפשרות להידברות.

אורן: רצינו לשאול אותך גם על התקופה שלך כיושב ראש יד ושם, ועל התובנות שלך. מכיוון שהזמן קצר אשאל כמה שאלות: מה לדעתך הלקחים שהחברה הישראלית צריכה להפיק מהשואה? כיצד יש ללמד את השואה בבתי הספר? והאם היא צריכה להיות מרכזית בתהליך גיבוש הזהות הישראלית והציונית?

אבנר שלו: אתה שאלת שלוש-ארבע שאלות ענקיות, אז באמת זה פתח לשיחה של עוד שעתיים, ואני לא רוצה שהדברים יצאו מעוותים חס וחלילה. אני לא חושב, ואני אף פעם לא חשבתי שאפשר להפיק לקחים פשטניים מהשואה. המילה 'לקח' קצת מפחידה אותי. כשבאתי ליד ושם וגם לפני זה, השגחתי במגמה של הפקת לקחים כמעט פשטניים 'אה, אנשים בשואה רעבו, אז תגידו לחיילים — חסר לכם אוכל, אז מה?' זה לא לקח שואה.

דבר אחד ברור: השואה חיזקה מהותית את התפיסה הציונית שהקיום היהודי והיצירה היהודית יוכלו להמשיך ולהתקיים בעולם הזה שיש בו כללי משחק מסוימים של מדינת לאום, אני מקווה שהיא תמשיך להתקיים כך כי מתחילים להתעורר סימני שאלה. זאת המהפכה שהתחוללה בעולם, אם העם היהודי יקבל ריבונות על פיסת ארץ, ושם הוא יכול — וזה הדבר המכריע — לקבל אחריות

מלאה על חייו. בכל מקום וברוב התקופות שהעם היהודי חי בלא ריבונות העצמית מחוץ לארץ ישראל הוא חי בחברות מסוימות, גם אם בסימביוזה הכי טובה, כמו תור הזהב בספרד, עדיין לא היתה לעם היהודי אחריות מלאה על כל הרכיבים של חייו. הוא תמיד היה השכן. והתפיסה הזו, שקדמה הרבה לשואה הקימה את התנועה הלאומית היהודית הציונית, וקיבלה אישור עמוק מאוד בשואה. התפיסות הפוליטיות האחרות התרסקו לחלוטין, נעלמו כמעט, דוגמת הכוחות הפוליטיים הכי גדולים בפולין, מרכז אדיר. הרי אם תלכו ל־1880, רוב יהדות העולם חיה באירופה. יותר מ־85 אחוזים מהעם היהודי. אמנם התחולל גל ההגירה האדיר של יהדות אירופה לארצות הברית, אבל לפני שהגל הזה התחיל אזי רוב היהודים חיו בתוך אירופה ומיעוטם חיו בצדדים של האימפריה העות׳מאנית, המזרח התיכון, צפון אפריקה וכולי. בתקופה שבין שתי המלחמות, הכוח הפוליטי הגדול ביותר היה לא ציוני, אנטי־ציוני — הבונד. ולכן לא כמו שצעירים חושבים, ואת זה צריך לצעוק בכל הכוח: השואה לא הקימה את מדינת ישראל! המדינה היא לא מתנה של אירופה ליהודים, זה עיוות היסטורי, שקר היסטורי אדיר, שצריך להבין אותו וצריך להנחיל אותו מכיוון שזה הגרעין של התעמולה האנטי־ישראלית. זה השקר שהפך לאמת פנימית של צעירים בעולם הפלסטיני והערבי־המוסלמי, הם חושבים שזה באמת המצב, שאירופה שחטה את היהודים ובתור פיצוי ונחמה נתנה להם את מדינת ישראל. אין שקר גדול מזה.

הייתי שמח שהדברים הבאים יופיעו בכתב העת כי זה דבר שהנוער שלנו צריך ללמוד ולהכיר. הבת שלי למדה פסיכולוגיה באוניברסיטת בן־גוריון. היא שמעה שיעור בתולדות הקולנוע, הרצאה פוליטית, לא היסטורית בכלל, ובאה אליי הביתה ואמרה לי ׳תגיד לי, מה קרה כאן?׳ היא ידעה שאני בעל ידע רב בתולדות הציונות, מלחמת העצמאות וכך הלאה, וביקשה שאשב אתה ואסביר לה מה קרה. מה מלמדים אותה? עמדתי פעור עיניים מול הילדה שלי. פרופסור יקירה[52] כתב בספר שלו: ׳הדחיפה שלי לכתוב את הספר הייתה הבת שלי מהאוניברסיטה שבאה עם השאלות האלה, ואני רואה שהם לא יודעים כלום׳. לכן — אני אומר שמדינת ישראל לא קמה בגלל השואה, היא לא תולדה של השואה, היא קמה בגלל התנועה הציונית וכל התהליך שהתחולל, השואה חיזקה את זאת. אבל בריטניה עשתה כל מה שהיא יכלה כדי להכשיל את הקמת המדינה, וארצות הברית היססה עד הרגע האחרון.

52 פרופ׳ אלחנן יקירה — מראשי החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. כתב את הספר **פוסט־ציונות, פוסט־שואה: שלושה פרקים על הכחשה, השכחה ושלילת ישראל**, עם עובד, תל אביב 2006.

אילו לקחים אחרים יש? אני חושב שאין לקחים, יש משמעויות, ואת המשמעויות הציבור יכול לבחון. בעיניי המשמעות הכי עמוקה היא האחריות של הדורות שלנו לחזור ולבנות את החברה היהודית, על כל הפתיחות שלה והזרמים שלה ולא באורח מונוליטי. בתוך הזרימה הזאת של חברה ריבונית, אחראית אחריות כוללת על החיים שלה ומבינה שהאחריות שלנו, בגלל השואה, בגלל החורבן, בגלל ההרס היא להמשיך לטוות את הרכיבים המרכזיים של החיים היהודיים ביצירה האמונית, התרבותית, הספרותית. זה מצטבר לסך כל הערכים שמאפיינים את ההיסטוריה והמורשת היהודית. לכן יש לנו אחריות עצומה לקיים אותה. אני חושב שזה מול השבר הזה של ההרס של מרכזי החיים היהודיים באירופה ומול ההתבוללות העצומה שאנחנו רואים מנגד במרכזים אחרים של החיים היהודיים.

בעיניי זאת המשמעות הכי גדולה של השואה. הכי טוב לעשות את זה על ידי התחברות, על ידי דיבור, ולא על ידי פילוג. הרי היהודים הם עם כזה שתמיד מתווכח, שמפלג את עצמו. אם אין מרדנות יצירתית כזו, כמעט אין יהדות. צריך למצוא את המקום שיכול להכיל את ריבוי הדעות, ריבוי הגוונים ועדיין לשמור על המכנים המשותפים שאנחנו הולכים ומאבדים. לא הציונות גרמה חילון. הרי זה nonsense [שטויות]. זה אחד התהליכים שנוצרו מתוך הקשר בין המודרנה ובין ההתמודדות שלה עם חייו של העם היהודי.

אני חושב שהאחריות היא הלקח הגדול של השואה, אותה אחריות שאנחנו צריכים לקבל על עצמנו, ובתוך האחריות הזאת אנחנו, חלקים של הציבור, צריכים לפרש לעצמנו איך אנחנו מתמודדים ומה המשמעות של ההתמודדות. הלקח הוא גם לא לקח ציוני מוחלט. אם באה ילדה ממלבורן שבאוסטרליה והיא בת לניצולי שואה ורוצה לחיות חיים יהודיים מלאים במלבורן, אני לא יכול להגיד לה שהיא פועלת נגד התפיסה שלי. היה לי ויכוח עם פוליטיקאי שאמר לי 'תגיד לה שרק בישראל אפשר לקיים חיים יהודיים'. אני לא יכול להגיד את זה. זו לא אמת. האחריות היא לקיים חיים יהודיים אחרי השואה ולהמשיך את היצירה היהודית הזאת בתוך המסגרות. אני רואה בה את משמעות הכי נוקבת מעבר לדבר הראשון שאמרתי, ובתוך זה יש מרחב גדול.

יותר מזה, אני חושב שאנחנו צריכים לפתח את הכלים. אני מאמין בחינוך. אני מאמין שהחינוך לא יתקיים ותודעה של ממש לא תתקיים בלי עבודה עמוקה ויסודית. אני חושב שהתודעה הזאת תתפתח לא רק על בסיס לימוד ההיסטוריה והמחקר ההיסטורי, הבונה את השלד הראשוני של ההבנה. בלי המחקר ההיסטורי אנחנו לא יודעים מה היה שם בכלל. הוא צריך להמשיך ולהתפתח ולחתור בשיטתיות לחקר האמת בצורה הכי אובייקטיבית, שאינה

מוטה. את הזיכרון הזה מתקיפים מכל הכיוונים זרמים פוליטיים וגם זרמים של רוח התקופה ושל פוסט־מודרניות. זה מרתק, אבל אני חושב שהתודעה הזאת צריכה לעבור אל תחום, מה שאני קורא — היצירה התרבותית.

אני חושב שתודעה מתקיימת רק אם יש מעבר מהידע ההיסטורי לתוך המערכות הבונות תרבות שבונות ערכים. זאת התחושה העמוקה שלי. כאן אני קצת הולך בעקבות פרופסור ירושלמי בספר שלו זכור,[53] שהוא פנינה וספר יסוד בעניין הזה, הוא מנתח את התהליכים כהיסטוריון ואומר 'אנחנו ההיסטוריונים קצרה ידינו לעורר את התנועה הציונית. כוחות תרבותיים, יצירה ספרותית בעיקר, תרמו תרומה הרבה יותר עמוקה'.

אני חושב שזה קורה. אני חושב שהיצירה התרבותית הספרותית קולנועית והאחרת חשובה מאוד בהתמודדות עם הנושאים האלה. צריך להיות מולטי־דיסציפלינריים, לחבר בין כל הדיסציפלינות של היצירה האנושית. בלי זה אי אפשר, ורק בעזרתן אפשר להגיע למצב כזה שאיש צעיר יחשוב במונחים של סיפורים, קטעים, שנלקחים מתוך ההיסטוריה של השואה שנוגעים גם בו אישית או שהוא יכול להתחבר דרך הממד האישי. לכן אני מאמין שהתעסקות ברובד האישי־הסיפורי קריטית לתהליכים האלו. ואני אומר היום בהסתייגות, בצער אפילו, שמתוך הלימוד שלנו יש מערכת שלמה של מחקר שעד היום אומרת שהיחס לזיכרון השואה הפך אולי כמעט למוקד יחיד של הזדהות כוללת מקיר לקיר קונצנזואלית בחברה הישראלית. ולכן זה נותן עצמה אדירה והבניה של זהות משותפת. אולי יותר חזק ממה שהיה אפשר לחשוב. כשאתה רואה את המחקרים האלה אתה לפעמים נבהל מהעצמה של ההזדהות עם זיכרון השואה כרכיב זהות יחיד של האדם ושל החברה, גם בתחום האֱמוני. אתה קורא מחקרים שאנשים שומרי מסורת או אנשים מאמינים גם בתוך הציונות הדתית (אני לא יודע בנוגע לחרדים) שאומרים 'כן, ערכים שבאים מהשואה יותר חשובים מאיזה ערך דתי כזה או אחר'. אתה פותח עיניים בהשתאות, וזה קיים ואפשר לראות זאת במחקרים האלה.

ומי שתוקפים את העניין הזה באים ואומרים שיש נוכחות יתר של הזיכרון הזה בתוך החברה הישראלית, ואז המבקרים באים ואומרים 'זה גורם לשיגעון של יהירות ועצמתיות לא מתחשבת ולא מתפשרת, לזילות של ערכים אחרים'. אני לא רואה במחקר את העקבות לתהליכים האלה, כי ערכים, מה שנקרא אוניברסליים, נמצאים בעֶצמה רבה מאוד. אבל זו סאגה שלמה של דיון במה שמתחולל בתוך החברה הישראלית. אני מאמין שביד ושם אנחנו פותחים

53 יוסף חיים ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, עם עובד, תל אביב 1988.

אותה. אין לנו זרם אחד שאנחנו אומרים לו 'כך תעשו!' אנו פותחים את הדברים לדיון מקיף ורחב בתוך המעגלים האלה של המחויבות להמשך הקיום והיצירה הישראלית ומנגד ערכים אוניברסליים שהם האדנים [יסודות], גם בעשרת הדברות בתפיסה היהודית הערכים האוניברסליים שמרכיבים חברה, מתמודדים אִתה ברגישות ועל בסיס הדברים האלה. המדרש הזה הולך ונבנה.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 52–86

אינטלקטואל ליברלי או לאומן אינטגרלי?
קווי מתאר לביוגרפיה האינטלקטואלית של זאב ז'בוטינסקי

גל הדרי

מבוא

זאב ז'בוטינסקי (1880–1940) הוא אחד מאבות התנועה הלאומית שייסדה את החברה הישראלית.[1] הוא המייצג המובהק של הציונות הימנית החילונית במחצית הראשונה של המאה ה־20 ואחד המנהיגים הבולטים שלה עד מותו. ז'בוטינסקי האידאולוג והסופר סרטט קווי מתאר חשובים ביותר להתפתחותה של הציונות הימנית כולה, חשובים מעבר לזמנם. הרעיונות של האישים המובילים בימין הציוני עוצבו לא רק על ידי רוח התקופה, אלא גם בזכותן של אידאולוגיות מסוימות שרווחו באותה תקופה ועליהן למדו מניסיון אישי או מאחרים. לימוד הכתבים שלהם מאפשר לנו לזהות את מקורות ההשראה והידע המיוחדים להם. אין ספק שהשפעתם של מוחות מסוימים היתה רבה ומקורית משל אחרים. בראש ובראשונה ז'בוטינסקי נחשב המקור הרוחני של הימין הציוני או לפחות ההוגה של רוב רעיונותיו.[2] המרחב האינטלקטואלי של ז'בוטינסקי, כמו של הימין הציוני כולו, הוא אקלקטי. בתוכו מיוצגות השפעות של פוזיטיביזם מערב־אירופי, השכלה רוסית, לאומיות משיחית פולנית, נאו־

* המאמר מבוסס על עבודת המוסמך שכתב הדרי, בהנחייתם של פרופ' יחיעם ויץ וד"ר גל גרזון באוניברסיטת חיפה: גל הדרי, 'צדק חברתי במחשבתו של זאב ז'בוטינסקי', חיפה 2010. אבקש להודות למנחי העבודה ולפרופ' אריה נאור על הערותיו המועילות. תודתי נתונה למכון ז'בוטינסקי בישראל על תמיכתם בכתיבת עבודה זו.

1 זאב צחור, 'לדיון מחודש באישיותו ובתורתו של ז'בוטינסקי', **האומה**, 150 (2002), עמ' 129–132.

2 Yaacov N. Goldstien, 'Labour and Likud: Roots of their Ideological-Political Struggle for Hegemony Over Zionism, 1925-1935', *Israel Affairs* (8), 1 (2002), p. 80

רומנטיציזם וזרמים ותתי־זרמים נוספים בקונטקסט ציוני.[3] אחת הבעיות בניסיון לתאר את תפיסת עולמו של ז׳בוטינסקי נעוצה בעובדה כי חוקרים רבים פירשו את הטקסטים פירוש מגמתי וסלקטיבי או לא עמדו על מכלול המשמעויות והניואנסים המפוזרים בכתביו, אשר מוצאים מהקשרם לעתים תכופות. המחקר על ז׳בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית נוטה להיות א־היסטורי ולא מדויק.[4]

ברוב המקרים המחקר על תפיסת עולמו של ז׳בוטינסקי נוטה להיות חד־ממדי בניתוחו. רעיונותיו הוכנסו לתיבות ותויגו כשייכים לאידאולוגיה כזו או אחרת. במקרים אחרים הודו החוקרים כי אי אפשר לקטלג את רעיונותיו בזרם מחשבה אחד, אלא הם מושפעים מכמה מקורות שונים ואף סותרים.[5] המקרה האקוטי ביותר שתופעה זו ניכרת בו היא המרכזית בכתביו — מחשבתו הלאומית. מטרת המאמר שלפנינו היא היכרות רחבה יותר עם הביוגרפיה האינטלקטואלית של ז׳בוטינסקי עד ׳המלחמה הגדולה׳ ב־1914 בנוגע לתפיסתו את הלאומיות. היכרות זו תתרום להתמודדות עם שאלת סיווגו של ז׳בוטינסקי כלאומן או ליברל ועם ההשפעה של המונח ׳גזע׳ על דיון זה. הירידה איננה מתפרשת על יותר מגבול הזמן הזה בשל מיעוט המקורות בידינו על השפעותיהם של מפעלים אינטלקטואליים חשובים על חייו ועל הגותו. סקירת הביוגרפיה האינטלקטואלית עשויה לתת לנו נקודת מבט טובה יותר על ההשפעות הרעיוניות שהוא ינק והושפע מהן בנוגע לתפיסת הלאומיות ולשאלת הגזע.

האקלים האינטלקטואלי של התקופה

המאה ה־19 התאפיינה באופטימיות גדולה, בביטחון עצמי ובאמונה בקדמה שאפפה את שמי אירופה. בעולם המדע וגם בשיח הציבורי שלטה הפרדיגמה ה׳פוזיטיביסטית׳ במדעי הטבע, במדעי החברה ובמדעי הרוח כאחד.[6] במפנה

3 Yaacov Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement, 1925-1948* (1988), pp. 19, 23, 109-111

4 Jan Zouplna, 'Revisionist Zionism: Image, Reality and The Quest For Historical Narrative', *Middle Eastern Studies* (44), 1 (2008), pp. 3, 20-23

5 גדעון שמעוני, **האידיאולוגיה הציונית**, הוצאת ספרים על שם י״ל מאגנס, ירושלים 2001, עמ׳ 220–221.

6 Michael Biddiss, 'Intelectual and Cultural Upeaval, 1890-1945', in: Nicholas Atkin, *Themes in Modern European History*, Routledge, London 2009, pp. 82-89

המאה ה־20 (*Fin de siècle*) התגבשה הרגשה של ירידה כללית ביצירתיות ובחיוניות שזוהתה עם קִדמה, מודרנה ומשבר התרבות הבורגנית. המודרנה בתפיסתם של אנשי התקופה נחשבה משבר ערכי, תרבותי ואינטלקטואלי. שטחיות וחוסר מעוף היו לפי השקפה זו תוצרי הבורגנות והאידאולוגיה הליברלית.[7] השאיפה לטפח אישיות אותנטית אשר תגבר על מכשולים ותפרוץ דרך הניוון התרבותי והפוליטי עמדה במרכז הגותם של אינטלקטואלים רבים באותה תקופה.[8] בתקופה שבין 1890 ל־1930 היתה 'פילוסופיית החיים' (*Lebensphilosophie*) לייצוג בולט של 'רוח התקופה' (*Zietgiest*). מרכיב מרכזי בגישה זו היה המרד הטוטלי בסדרי החברה, אשר התבטא בקרב קבוצות אמנים, אגודות סטודנטים, אידאולוגיות פוליטיות ותנועות נוער. גישה זו תקפה את המדע המודרני ואת התקדמות הטכנולוגיה, ערערה על קדושת התבונה והידע, והעלתה על נס את האי־רציונלי, האנטי־מודרני והאנטי־ליברלי.[9]

משבר הרוח לא פסח גם על האינטלקטואלים היהודים אשר הושפעו מרוחות ההשכלה והחילון שנשבו ברחבי אירופה. הזהות העצמית והתרבות היהודית עמדו במבחן מתמיד למול השינויים שהתחוללו בסביבתם.[10] התמודדות עם משבר קיום כזה אילצה את היהודים להתבונן בעצמם ולגבש זהות בעולם משתנה. 'המצב המודרני' כפה על היהודים באירופה פיתוח תודעה היסטורית מזן כלשהו. קצב האירועים החיש את הצורך בהתמקמות בתוך קבוצות השתייכות כאלה ואחרות, אך בעת ובעונה אחת היכולת להיכלל בהן נעשתה כרוכה בקשיים רבים. יהודי אירופה היו שרויים בקונפליקט פנימי מתמיד בין זהותם הדתית והלאומית ובין התרבות האירופית. גם המחשבה האירופית עמדה במתח שבין הכרה ברלטיביזם תרבותי ופלורליזם כפי שהציג הרדר ובין תפיסה אליטיסטית של עליונות תרבותית. העולם המודרני, על פי גישת ההשכלה, משתתף בתהליך היסטורי המתקדם לעבר יצירה של תרבות עילית אוניברסלית. בפני האדם האירופי השותף לתרבות העילית ניצבת ההזדמנות להיות 'אזרח העולם'. היהודים מיצבו את עצמם בין התרבות האירופית ובין המסורת היהודית באופנים שונים שנעו בין התבדלות מוחלטת ובין התבוללות גמורה.[11]

7 יותם חותם, **גנוסיס מודרני וציונות: משבר התרבות, פילוסופיית החיים והגות לאומית יהודית**, הוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים 2007, עמ' 16–17.

8 שם, עמ' 24.

9 שם, עמ' 88.

10 פול מנדס־פלור, **קידמה ונפתוליה: מאבקם של אינטלקטואלים יהודים עם המודרנה**, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 32–43.

11 שם, עמ' 44–52.

היהודי המודרני נלכד בסחף של תהליך החילון שעבר על אירופה והתפרץ בעָצמה רבה לקראת סוף המאה ה־19. הוא אימץ לעצמו במידה כזו או אחרת את האתוס הליברלי של התקופה. האידאל הליברלי קסם ליהודים האירופים כטומן בחובו את החירות להשתלב בחברה כשווה בין שווים ולהיפטר ממוסֵרות הדת ומעול המצוות. האפשרות לטפח את האישיות האינדיבידואלית וכישרון וְיָזמה אשר יתוגמלו בהתאם. חירות המחשבה והפעולה, ההכרה העצמית כאינדיבידואל חופשי, משכו באופן סטיכי יהודים מוכשרים ובעלי יָזמה. האפשרות למימוש עצמי הגלומה בשחרור המתהווה היתה לרוב אטרקטיבית יותר מאשר הנאמנות השורשית למסורת האבות. הלאומיות שהתחזקה בתודעתם של בני אירופה הדגישה את הרגשת שותפות הגורל ההיסטורית של העמים. הפתוס הלאומי אשר אמור לאגד את השותפים בעלי זהות ומטרות משותפות מאיים על היסודות הליברליים ועומד לעתים בסתירה ליסודות הליברלים המעניקים חירות פעולה לאינדיבידואל החופשי.[12]

יותר מאשר בכל תקופה אחרת היה העולם היהודי במאה ה־19 פתוח להשפעה של כמעט כל תאוריה אשר היתה בסדר היום האינטלקטואלי והמדעי, וכמעט כל תאוריה נמצאה מתאימה למקרה היהודי. רעיונות נפוצו במהירות רבה והגיעו גם לידיעת ציבור משכיל רחב. כתבו עליהם לא רק הוגי דעות נחשבים, אלא גם משכילים ופובליציסטים, והם ראו אור בכתבי עת ובעיתונות והיו לחלק בלתי נפרד מהשיח הציבורי ומתמונת עולמו. את מקומם של רעיון ההתגלות ורעיון הבחירה החליפו מונחים כגון 'רוח מיוחדת', 'גניוס', 'פסיכיקה קולקטיבית' ו'ניסיון היסטורי'. משכילים אלה מצאו בתאוריות של דרווין וספנסר — ועוד יותר באלה של באקל[13] ורנאן — מפתחות חדשים להבנת ההיסטוריה של עם ישראל.[14] נהוג לתחם את השפעתם של באקל, ספנסר

12 שם, עמ' 211–212.

13 הנרי תומס באקל (Buckle, 1821-1862), היסטוריון בריטי. הנציג הבולט של ההשקפה האנתרופוגאוגרפית הפוזיטיביסטית במחצית השנייה של המאה ה־19. בקרב האינטלקטואלים היתה מקובלת התאוריה שלו על הקִדמה ועל תפקידם של האינטלקטואלים וההשכלה ביצירת הקִדמה הציביליזיונית. שביט טוען כי הפרשנות של ז'בוטינסקי למשנתו של באקל מסולפת לגמרי (לא כדאי להוציא מכלל אפשרות שפרשנות זאת סלקטיבית); יעקב שביט, 'השימוש של משכילים יהודים במזרח אירופה במשנתו של הנרי תומס באקל', **ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל**, 39 (1984), עמ' 409–411.

14 יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, דרווין וכמה מבני מינו: **אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות — יהודים קוראים את דרווין, ספנסר, באקל ורנאן**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2009, עמ' 303–306.

ורנאן לשנות השבעים עד שנות התשעים של המאה ה־19. בשנות התשעים, כך הטענה המקובלת, התפוגגה השפעתם והתחלפה בהשפעות אחרות — של ניטשה, של שופנהאואר, של 'פילוסופיית החיים' ושל נאו־רומנטיציזם — אולם רעיונות אלה המשיכו להשפיע על אינטלקטואלים יהודים גם במאה ה־20.[15] יתכן שז'בוטינסקי התוודע לכמה מהרעיונות דרך עיבודם על ידי אישים כמו תאודור הרצל ויוסף קלוזנר, שגם הם הושפעו מהוגים אלו.

אחד ההוגים המשפיעים ביותר, אשר עקבותיו הורגשו בעָצמה רבה כל המאה ה־20 בקרב יהודים ולא יהודים כאחד, הוא פרידריך ניטשה. אפשר לטעון כי בסוף המאה ה־19 היתה השפעתו של ניטשה מידבקת בקהילות היהודיות במזרח אירופה. היהודים פנו אל הגותו של ניטשה בעיקר כיחידים בחיפוש אחר זהות חדשה ואותנטית כ'אדם חדש'. כמה מהם יכלו להשתכנע כי על פי הגותו, המדינה העברית עשויה להיות אמצעי אידאלי להתפתחותם של יחידי סגולה.[16] בלט לעין פרדוקס בהימשכותם העזה של אינטלקטואלים וסופרים ציונים אל ניטשה. הפרדוקס נעוץ בנטיות הסותרות המאפיינות אותם כי מול הנטייה לביטוי לאומי ולהקמת חברה חדשה, המאמינה בתכלית ובקדמה היסטורית מכרעת, עומד הוגה דעות בעל עמדה אינדיבידואליסטית קיצונית. יעקב גולומב מעניק בהקשר זה לז'בוטינסקי את התואר 'אחד ממעריציו הציונים הדגולים של ניטשה'.[17] ז'בוטינסקי מעיד על עצמו: 'אם קראנו יחד — ספרות זרה קראנו, התוכחנו על ניצשה ועל שאלות המוסר [...] אז ידענו את גורקי רק מתוך סיפוריו הקצרים, הד לתורת ניצשה בתלבושת רוסית'.[18] 'מי היה בימי בנעורינו מורם ונביאם של כל המציתים, שבאשמתם (או בזכותם) בוערות עכשיו כל הגדרות בעולמנו? שמו היה ניטשה'.[19] ההגות הציונית התפתחה תוך כדי דיאלקטיקה בין שני מקורות: המחשבה המערבית והמסורת היהודית. ההוגים היהודים נאלצו להתמודד עם המורכבות שבמתח המתמיד בין שתי

15 שם, עמ' 62–63.

16 יעקב גולומב (עורך), **ניטשה בתרבות העברית**, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 8–21.

17 שם, 'זרתוסתרא בירושלים: ניטשה בציון', בתוך: חיים זליגמן ויעקב גורן (עורכים), **זרמים במחשבה האירופאית במאה העשרים: בהשפעתם על היהדות והתנועה הציונית**, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 14–25. גולומב טוען כי אי־הבנתו של נורדאו את ניטשה עיצבה את התנועה הרוויזיוניסטית, שם, עמ' 15.

18 ז'בוטינסקי, 'סיפור ימי', בתוך: **כתבים: אוטוביוגרפיה**, הוצאת ע. ז'בוטינסקי, ירושלים תש"י (1950), עמ' 21, 33. בהוצאה זו ראו אור 18 כרכים של כתבי ז'בוטינסקי, מכאן ואילך הכוונה ב'כתבים' היא להוצאה זו.

19 שם, **כתבים: על ספרות ואמנות**, עמ' 189.

מערכות מחשבה אלו. מתח זה התחדד לקראת סוף המאה ה־19, על מורכבותה ותהפוכותיה. ההגות והביטויים האינטלקטואליים של הציונות ניצבים בין רוח התקופה והתרבות האירופית האוניברסלית ובין הייעוד והייחוד של ההוויה היהודית הפרטיקולריסטית. פילוסופיית החיים והשיח הדרוויניסטי משתקפים גם בטעמו האמנותי של ז׳בוטינסקי. הדואליות בין אינדיבידואליזם ואנרכיזם ובין לאומיות ליוותה אותו כל ימי חייו. כך למשל ניכר במאמרו ׳סנקביץ׳ (1919), ׳דרוש לנו דור מייסד ובונה [...] אנשי דימיון בריא ורצון חזק השואף להתבטא במלחמת החיים. דוסטויבסקי או קנוט המסון לא יחנכו לנו דור כזה׳.[20] הדת והלאום השזורים יחדיו במידות שונות בזהות היהודית היו נתונים לפרשנות ולשינוי מתמידים.[21] נעשו ניסיונות מגוונים מצד אינטלקטואלים ציונים למזג בין שני המקורות הללו לכדי סינתזה רעיונית שתהיה בסיס להלכה ולמעשה. קיים דיון במחקר אם ז׳בוטינסקי אכן מחויב למסורת היהודית מצד אחד ולרעיונות של התרבות המערבית מצד אחר או שמא השימוש שלו בסמלים ובדימויים מעולם היהדות נועד לשרת את הלאומיות. על כל פנים, נראה כי ז׳בוטינסקי היה שרוי במאבק פנימי וחיצוני בין המחויבות הלאומית מכאן ובין זו האינדיבידואלית־ליברלית מכאן.[22]

במאה ה־19 התפתחה זהות בורגנית אשר ביטאה את עצמה בכל תחומי החיים. חלק חשוב מזהותה העצמית התפתח מהנגדתה לזו של הפרולטריון כזהות נגד. עד סוף המאה ה־19 גיבשה הבורגנות האירופית זהות אחידה, אורח חיים ותודעה נבדלת. הזהות הבורגנית כללה רעיונות משותפים בתחרות, הישגיות, רציונליות ושלטון החוק. האדם הבורגני היה טיפוס רציונלי הבטוח בעצמו וביכולתו להשיג את מטרותיו. ערכים כמו ׳מדע׳, ׳קדמה׳ ו׳חופש׳ היו נר לרגליו של הבורגני האירופי. הבורגנים חלקו טעם דומה והעדפות משותפות בנוגע לאמנות ול׳תרבות גבוהה׳. חשיבות רבה ניתנה לנוהג על פי כללים מוסכמים ולעמידה בלוחות זמנים. גינוני נימוסים, ניקיון והיגיינה וקודים אֶפנתיים היו דפוסי התנהגות מקובלים.[23]

תהליכי המודרניזציה והתיעוש האינטנסיביים חוללו תמורות מרחיקות לכת במודעות העצמית ובתפיסת המציאות של הבורגנות האירופית. תקופת המשבר של מפנה המאה, הנקראת גם ׳משבר הליברליזם׳, הביאה עמה פחד ותסכול

20 שם, עמ׳ 164.

21 חותם, גנוסיס, עמ׳ 101–102.

22 שם, עמ׳ 200.

23 רינה פלד, ׳האדם החדש׳ של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים, עם עובד, תל אביב 2002, עמ׳ 37–39.

מהצעידה אל עבר הלא נודע. הבורגנות הליברלית עמדה בעין הסערה, והאשמות באחריות למשבר של המודרנה כוונו אליה מצד הסביבה ואף מתוכה עצמה. בד בבד פנו הנאו־רומנטיים לחיפוש אחר חזון אוטופי על אודות קהילה אנושית חדשה ו'אדם חדש'. האוטופיזם שהתפתח ניסה להפיח תקווה חדשה ולהתגבר על מציאות ושינויים קיצוניים באמצעות פתרונות רדיקליים עוד יותר. האדם המודרני נלכד בתהום שנפערה בין הפסימיזם ושלילת המצב הקיומי ובין הפרץ והגעש של הנפש ההרואית. בעיה אקוטית עבור הדור החדש והצעיר היתה ההשתלבות כפרטים בתוך חברת ההמונים המנוכרת.[24] 'רוח התקופה' הכריחה למעשה את היהודים באירופה להיכלל באחת (או יותר) ממערכות המחשבה או האידאולוגיות הגדולות שפיתו את אירופה וסחפו בעיקר את הנוער ואת הצעירים. היהודים, אשר סבלו מאנטישמיות מתמשכת ומדירה, הרגישו הכרח לממש את עצמיותם כחלק מקולקטיב רעיוני גדול יותר. כמה מהם המירו זאת בהצטרפות לתנועה הלאומית, אחרים בחרו בתנועות פוליטיות מקומיות או בין־לאומיות, והשאר השתדלו להיטמע בחברה הסובבת ובתרבותה.

אחד המוטיבים הרעיוניים והתרבותיים המרכזיים במחשבה הציונית היה זה של 'האדם החדש'.[25] מונח מפתח זה הוא האנטיתזה ליהודי הגלותי, הנוצר תוך כדי 'שלילת הגולה' על גוֹניה. המונחים 'הכללה' ו'הדרה חברתית' נשאלו מהתרבות ומהפוליטיקה באירופה באותה תקופה, בעיקר מהאידאולוגיה של תנועות תיקון ומהפכה למיניהן. 'האדם החדש' הוא פרויקט אשר קשור בעבותות למודרנה ואף אחד מתוצריה. מונח זה חולן בתרבות המערבית המודרנית, אך במהותו נשאר כמות שהוא, כלומר עולם חדש המפציע מחורבותיו של הסדר הישן שלפני המהפכה. מעשה זה מוביל את החברה הרקדנטית לעבר חזון אוטופי של התחדשות משחררת. מעניין לראות כי גם בכמיהה זו ישנו פרדוקס אשר מעצב את היסודות האוטופיים של תכניות חברתיות למיניהן. לכאורה האינדיבידואל משוחרר מכבלי העבר וחופשי לפעול כרצונו, אולם המציאות החדשה שנוצרת מכפיפה אותו למימוש פרקטיקות קולקטיביסטיות מדכאות.[26]

24 שם, עמ' 46–64.

25 Yitzhak Conforti, '"The New Jew" in the Zionist Movement: Ideology and Hisroriography', *Australian Journal of Jewish Studies*, 25 (2011), pp. 87-118; על הצירוף 'היהודי החדש' במשנתו של ז'בוטינסקי ראו: Arye Naor, 'Jabotinsky's New Jew: Concept and Models', *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* (30), 2 (2011), pp. 141-159.

26 שם, עמ' 11–20. ראו גם: אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', בתוך: גולומב, **ניטשה בתרבות העברית**, עמ' 113–128.

הקוסמופוליטיות של אודסה

מתחילת שנות השמונים של המאה ה־19 עד 1917 ניתנה באימפריה הצארית עדיפות למדיניות של תיעוש מהיר וכלכלה קפיטליסטית.[27] השכבה המשכילה דיברה צרפתית, למדה וקראה בגרמנית, הושפעה מכתבים אירופיים ורכשה טעם מערבי. מלבד ההשפעה של צרפת וגרמניה, לאיטליה היתה השפעה חזקה על תפיסותיהם החברתיות, התרבותיות והפוליטיות של הרוסים ולהפך.[28] בהמשך לכך התפתח פולמוס אינטלקטואלי בין המצדדים בתרבות המערבית ובין הסלאבופילים — המצדדים בתרבות המקומית הסלאבית.[29] לקראת סוף המאה התחזק הקשר לתרבות המערבית, והיא הצליחה להיטמע בכל תחומי החיים.[30] פרדוקס הוא כי המחשבה המערבית סיפקה לרוסים קטגוריות אינטלקטואליות של לאומיות כמו 'הרוח הרוסית' (Russian Soul), אשר בעזרתן הם ביססו בסופו של דבר את עליונותם על המערב.[31] לצד ההתפתחות הכלכלית, תקופה אופטימית זו היתה בבחינת רנסנס לתרבות, לחינוך ולאמנויות.[32] באותה תקופה שררה אווירה של התנגדות לחוזק היד שהפעיל הצאר, וזו לא היתה מוגבלת רק למהפכנים ולאינטליגנציה. עם התרחבות ההשכלה והחינוך בבתי ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות, התפשט האנטגוניזם למשטר הצאר.[33]

27 Denis J. B. Shaw, *Russia in The Modern World: A New Geography*, Blackwell, Oxford 1999 ,pp. 24-30; Charles E. Ziegler, *The History of Russia*, Greenwod Press (1999), Westport, Conn, pp. 68-69

28 Daniel L. Schlafly Jr., 'The Great White Bear and The Cradle of Culture: Italian Images of Russia and Russian Images of Italy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (9), 2 (2008), pp. 389-406

29 V. G. Makarov, *'Pax Russia: The History of The Eurasianist Movement and The Fate of The Euroasianists', Russian Social Science Review* (49), 6 (2008), pp. 50-53

30 Pierre R. Hart, 'The West', in: Nicholas Rzhevsky (ed.), *The Cambridge Companion to Modern Russian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 95-99

31 Robert C. Williams, *Russia Imagined: Art, Culture and National Identity*, 1840-1995, P. Lang, New York 1999, pp. 4-18

32 Paul Dukes, *A History of Russia: c. 882-1996*, Macmillan, London 1998, pp. 196-202; Geoffrey Hosking, *Russia and Russians: A History*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2001, pp. 344-352; Ziegler, *The History*, pp. 71-75

33 Robert Service, *A History of Modern Russia*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2005, pp. 4-19

תפנית היסטורית־חברתית בחיי היהודים באימפריה הרוסית חלה בשנים 1881–1917. ההתנקשות באלכסנדר השני נתלתה על צווארם של היהודים, וממשיכיו אלכסנדר השלישי וניקולאי השני תמכו במגמה האנטי־יהודית המוסדית, החוקית והעממית.[34] המחצית השנייה של המאה ה־19 היתה ללא ספק תקופת משבר עבור היהודים ברוסיה.[35] גל פוגרומים ואלימות נגד יהודים בתחילת שנות השמונים של המאה ה־19 שטף את רחבי האימפריה הרוסית והגיע לעיר אודסה ב־1905.[36] הפרעות בקישינב בשנת 1903 חקוקות כנקודת מפנה הן בחייו של ז׳בוטינסקי והן בהיסטוריה של עם ישראל.[37] בתקופה זו הורחקו יהודים מתפקידי מפתח, תחום מושבם הוגבל והופעל עליהם הנומרוס קלאזוס.[38] פקידי האימפריה הרוסית ראו בעצם קיומם של היהודים ובאופיים בעיית מדיניות מתמשכת ואף פגע רע.[39]

ז׳בוטינסקי, בהיותו דור שני של בורגנים יהודים טיפוסיים, נולד בעיר הקוסמופוליטית אודסה ובילה בה את שחר נעוריו. העיר אודסה היתה למרכז דינמי של מוסדות יהודיים, ובה היתה לאינטליגנציה השפעה גוברת במחצית השנייה של המאה ה־19.[40] עיר רוסית זו היתה קרובה לבירות של מרכז אירופה ומערבה יותר מאשר לשטייטלים שבמזרחה. אמו, אשר הגיעה מרקע יהודי

34 Hosking, *Russia and Russian*, pp. 341-344

35 Jonatan Frankel, *Crisis, Revolution and Russian Jews*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. 15-31

36 Shlomo Lambroza, 'The Tsarist Government and The Pogroms of 1903-1906', *Modern Judaism* (7), 3 (1987), 287-296

37 Monty Noam Penkower, 'The Kishinev Pogroms of 1903: A Turning Point in Jewish History', *Modern Judaism* (24), 3 (2004), pp. 187-216 :להרחבה
Heinz-Dietrich Lowe, 'Pogroms in Russia: Explanations, Comparisons, Suggestions', *Jewish Social Studies*, 11 (2004), pp. 16-23. :בנושא ראו גם

38 Liliana Riga, 'Ethnonationalism, Assimilation, and The Social World of The Jewish Bolshviks', in: *Fin de Siècle* Tsarist Russia', *Comparative Studies in Society and History*, 48 (2006), p. 766

39 Eli Lederhendler, 'Classless: On The Social Status of Jews in Russia and Eastern Europe in Late Nineteenth Century', *Comparative Studies in Society and History*, 50 (2008), p. 516

40 Brian Horowitz, 'How Jewish Was Odessa? The Society For The Promotion of Enlightenment As an Innovative Agent of an Alternative Jewish Politics', in: Samuel C. Romer and Blair A. Ruble (eds.), *Place, Identity and Urban Culture*, Washington DC: Woodrow Wilson International Center For Scholars – E-text, *Odesa and New Orleans* 2008, pp. 9-18

מסורתי, חונכה על ברכי התרבות האירופית והשפה הגרמנית. באודסה לא היה רובע יהודי, והיהודים היו מפוזרים בין המיעוטים הרבים אשר התגוררו שם. חיי היהודים בעיר היו משוחררים יחסית מהטרדת הסביבה מצד אחד, ומצד אחר הוויי המסורת התורנית היה רופף. כך, ליהודי האודסאי הטיפוסי היה יחס גמיש מאוד ליהדות, וז׳בוטינסקי לא היה שונה בנקודה זו. ז׳בוטינסקי הצעיר ספג בשקיקה את ערכי הרוח הרוסיים והמערב־אירופיים. להלן רשימה חלקית של אנשי הרוח הרוסים שהכיר במידה כזו או אחרת: פושקין, לרמנטוב, טורגנייב, טיוצ׳ב, טולסטוי, צ׳כוב, גורקי, גוגול, דוסטויבסקי, לסקוב וביילינסקי, הרצן ולאוורוב, מיכאלובסקי וקרופוטקין. באותה התלהבות שקרא את הספרות הרוסית, העמיק את ידיעותיו בתוצרים התרבותיים והאינטלקטואליים של מערב אירופה במידת קנאות מרשימה.[41] לדוגמה, הסיפור הקצר ששלח לסופר הרוסי המפורסם קורולנקו בשנת 1898 נכתב בהשפעת הסופר הצרפתי פול־מארי ורלן.[42]

אפשר לזהות באמנים היהודים ברוסיה לקראת סוף המאה ה־19 ׳זהות דואלית׳. אמנים אלה היו מיוחדים בכך שהיו חלק מהדור הראשון והאחרון של אינטלקטואלים יהודים שהשתייכו שווה בשווה לתרבות הרוסית ולתרבות היהודית. תמיד התרחש מאבק בין שני אלמנטים אלו בזהותם, ועובדה זו ניכרה ביצירותיהם. הרגשה חזקה זו של גורל דואלי היתה לגורם דומיננטי בחייהם האישיים והאמנותיים. עוד באמצע המאה נשבו בקרב בני הנעורים רוחות חזקות מכיוון תנועת ההשכלה, אך הכבוד והערכה למסורת נשמרו.[43] בראייה לאחור סיפר ז׳בוטינסקי על ההתלבטות המכריעה שעמד בפניה: תהילה כסופר רוסי או הצטרפות להנהגה הציונית.[44] גם כאשר היתה הציונות למוקד חייו העיקרי,

41 יוסף שכטמן, **זאב ז׳בוטינסקי: פרשת חייו**, א, קרני, תל אביב 1959, עמ׳ 14, 24–28; שמואל כץ, **ז׳בו — ביוגרפיה של זאב ז׳בוטינסקי**, א, דביר, תל אביב 1993, עמ׳ 17–23. ז׳בוטינסקי, **אוטוביוגרפיה**, עמ׳ 11–24; Michael Stanislawski, *Zionism and The Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, University of California Press, Berkeley 2001, pp. 121-127.

42 Ibid., pp. 116-117. ורלן (1844–1896) נחשב אחד המשוררים המייצגים של מפנה המאה ושל זרם הסימבוליזם בספרות הצרפתית והעולמית.

43 Musya Glants, 'Between Two Worlds: The Dual Identity of Russian-Jewish Artists in The Late Nineteenth Century', in: Michael Berkowits, Susan Tananbaum and Sam Bloom (eds.), *Forging Modern Jewish Identities: Public Faces and Private Struggles*, Vallentine Mitchell, London 2003, pp. 180-186

44 ז׳בוטינסקי, **אוטוביוגרפיה**, עמ׳ 51. לספרות והלשון העברית ברוסיה של הימים ההם נודע מקום חשוב בעליית הלאומיות היהודית, ראו: David Aberbach, 'Hebrew

הוא לא הפסיק מעולם להיות סופר רוסי. בכל הזדמנות שעמד ז׳בוטינסקי בפני אפשרות פרישה, הוא הצהיר על כוונתו להקדיש את מרצו לספרות.[45] לאחר שהתפטר מהנהלת ההסתדרות הציונית ב־1923 אמר לד״ר פרלמאן: ׳אם וייצמאן ייצא — או יאולץ לצאת — יש לו ״שעשוע״: כימיה. ואני, ה״שעשוע״ שלי זאת ספרות. במקרה כזה אעסוק בדאנטה. אני מטבעי יושב־אוהל, והבריות תמיד סחבו אותי לפוליטיקה׳.[46] כאשר עמדה תנועתו לפני המשאל שיכריע בעד פרישה מההסתדרות הציונית והקמת הצ״ח הוא ביטא את רחשי לבו: ׳אם המשאל ייתן תשובה חיובית, אבנה הסתדרות ציונית חדשה: אם לא — אהיה סוף סוף לסופר — אני באמת כולי רעבון, מאה ספרים מתרוצצים בראשי!׳[47]

אחד ההבדלים בין הציונות בראשיתה ובין תנועות לאומיות אחרות הוא האהדה של הציונות לקוסמופוליטיות. נטייה זו היתה מסימני המצב היהודי שהוליד את הציונות: מצב של אוכלוסייה עירונית משכילה. קוסמופוליטיות זאת מתבטאת בתחושה ובתודעה של חוסר קרבה מיוחדת לבני העם שהאדם שייך אליו ביולוגית, ואף בהתנגדות לשייכות זו ולמחויבות הכרוכה בה בשם הזכות לחירות, ליצירה ולפרטיות. התודעה הקוסמופוליטית של יהודים משכילים נוצרה רק בשנות השישים והשבעים של המאה ה־19 בהקשר התרבותי והספציפי של רוסיה הצארית. ברוסיה התפתחו ויכוחים עזים על זהות ועל תרבות בהקשר הקוסמופוליטי. בעיני הליברלים הרוסים הובנה קוסמופוליטיות כשייכות לתרבות מערב אירופה, שנחשבה גם בעיני הרוסים ליברלית ונאורה מהתרבות הרוסית ומפותחת ממנה. תרבות מערב אירופה נתפסה כפסגת התרבות האנושית, והיתה שם נרדף לקוסמופוליטיות.[48]

מצבם של יהודי רוסיה הצארית באמצע המאה ה־19 הטה את הכף לכיוונה של קוסמופוליטיות פאן־אירופית, יותר מאשר יהודים בארצות אחרות. יהודים

Literature and Jewish Nationalism in The Tsarist Empire, 1881-1917', in: Zvi Gitelman (ed.), *The Emergens of Modern Jewish Politics: Bundism and Zionism in Eastern Europe*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pa 2003, pp. 132-150.

45 Alice Nakhimovsky, *Rusian-Jewish Literature and Identity: Jabotinsky, Babel, Grossman, Galich, Roziner, Markish*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1992, pp. 45-46

46 **שכטמן, פרשת חייו, ב, עמ׳ 18.**

47 **שם, עמ׳ 14.**

48 חמוטל בר־יוסף, ׳הציונות והקוסמופוליט היהודי׳, בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), **עידן הציונות**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 2000, עמ׳ 127–129.

אלה למדו מהשפה הגרמנית והושפעו מתרבותה והתגוררו סמוך למיעוטים אחרים. מלבד הרוסיפיקציה שלהם, שרתה עליהם רוח התרבות של מערב אירופה. היהודים ברוסיה, ובייחוד הסופרים בזמן 'תור הכסף' הרוסי, נדרשו להלך בין זהותם היהודית ובין התרבות הרוסית והתרבות האירופית. ברוסיה ראו רבים בכניעה לקוסמופוליטיזם התנוונות תרבותית המונעת קדמה, ואילו במערב אירופה הצביעו הליברלים על הלאומנות ועל הלאומיות כפיגור תרבותי. בקרב היהודים התעוררה השאלה אם אפשר לאמץ בעת ובעונה אחת את הייחודיות הלאומית ואת הקוסמופוליטיזם. משבר האמונה בקוסמופוליטיות עיצב את הציונות לא פחות, ואולי יותר, מרעיונות רומנטיים שהפיחו חיים בתנועות הלאומיות אשר התעוררו באותה עת.[49] דואליות זו בין הזהות היהודית הלאומית של ז'בוטינסקי לזו האוניברסלית והאירופוצנטרית ליוותה את הגותו ואת יצירתו לאורכן ולרוחבן.

אודסה בבחינת עיר ואם, בבחינת מטרופולין, היתה לז'בוטינסקי מקור לא אכזב של גאווה. הוא קרא לעצמו 'יליד בבל' ותיאר את 'בבל שלו' במילים: 'עיר־זלעפות אשר בה נכרך היה כל שובל של עניין מקומי ומסתבך בצורה זאת או אחרת בעניינים ובבעיות בהיקף עולמי'. לז'בוטינסקי היתה אודסה לא עיר סתם, לא אחת מערי השדה של רוסיה, אלא 'מוקד תבל' אשר עליה אמר 'העיר הגדולה והיפה ביותר בעולם היא אודיסה',[50] ועל כך הוסיף בביוגרפיה שלו:

> לא ראיתי עיר קלת־מזג כמוה; ואינני אומר זאת כזקן המאמין שכבתה השמש ברקיע, מפני שאיננה מחממת אותו כקודם. את מיטב ימי נעורי בליתי ברומא, גם בוינה גרתי בהיותי צעיר, ויכולתי להשוות את 'האקלים' הרוחני בקנה־מדה שווה: אין כאודיסה — כלומר, אודיסה של הדור ההוא — לרוך־העליזות ולשכרון הקליל המרחפים באוויר, ללא צל ורמז של סבך נפשי או טראגיקה מוסרית.[51]

דרך נוספת לבחון את השפעתה של 'תקופת אודסה' בראייה כללית על ז'בוטינסקי היא דרך הרומן השני שלו **חמשתם** (1936), אשר נכתב על עיר הולדתו.[52] רומן זה, המתאר את חיי היהודים במפנה המאה באודסה, נכתב

49 **שם, עמ' 130–135.**

50 **שכטמן, פרשת חייו, א, עמ' 57–58.**

51 **ז'בוטינסקי, אוטוביוגרפיה, עמ' 16.**

52 Barry P. Scherr, 'An Odyssey: Vladimir Jabotinsky's The Five', *Slavic Review* (20), 1 (Spring 2011), p. 94

ברוסית ופורסם לראשונה בשלמותו ב־1936 בפריז.[53] הרומן מתאר את ההצלחה הזמנית ואת הכישלון הסופי של ההתבוללות ברוסיה הצארית. רומן זה הוא יצירה ספרותית שהיא מעין אוטוביוגרפיה או השתקפות פנימית של אדם ותקופה. הרקע הוא אודסה בתקופת נעוריו, סיפורה של משפחה יהודית שעברה תהליך רוסיפיקציה, ודרכה הוא חוזה בעלייתה ובנפילתה של היהדות באודסה מתחילת המאה ה־20 עד המהפכה הרוסית.[54] להבדיל מהרומן 'שמשון' שנכתב ברוסית, 'חמשתם' הוא רומן רוסי. האוירה והסגנון של העלילה ומאפיינים נוספים מזכירים את כתיבתו של טורגנייב. נראה כי השפעתו ניכרת, והסגנון של העלילה משתייך למסורת הדקדנטית של תחילת המאה ה־20.[55] עם זאת, 'חמשתם' יכול להיות המשך של הרומן 'שמשון' במובן זה של מאבק פנימי בין הייעוד הלאומי ובין התודעה הקוסמופוליטית. העלילה הנוגה והטרגית מקשרת אותנו מעט לעולמו הפנימי של ז'בוטינסקי, אשר נשמר מחשיפה כל חייו הציבוריים. אנו עדים להשתפכות הנוסטלגית ולערגה לתקופה ההיא, שלפני האידאולוגיות הגדולות, בעיר הקוסמופוליטית, התמימה והאופטימית. דרך יצירה זו אנו מבינים את החשיבות של האקלים התרבותי והאינטלקטואלי של אודסה בעיצוב מחשבתו.

מאודסה לאיטליה ובחזרה

באפריל 1898 יצא ז'בוטינסקי, בעודו תלמיד גימנסיה, ככתב חוץ של העיתון אודסקי ליסטוק ללימודים באוניברסיטת ברן.[56] באוניברסיטה החל ללמוד משפטים, ולראשונה למד על משנת קרל מרקס. בהסכמת מערכת העיתון, בסתיו באותה שנה, עבר ללמוד באוניברסיטת רומא. באוטוביוגרפיה שלו

53 ז'בוטינסקי התחיל לפרסם רומן זה בהמשכים **בראזווייט** הפריזאי ב־1933.

54 Michael Stanislawski, 'Interduction', in: Ze'ev Jabotinsky, *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa*, Cornell University Press, Ithaca 2005, pp. xiii-xiv

55 Alice Nakhimovsky, 'Vladimir Jabotinsky, Russian Writer', *Modern Judaism* (7), 2 (1987), pp. 169-170; Stanislawski, Fin de Siècle ,pp. 227-237

56 באוטוביוגרפיות ובמחקרים נוספים מתואר נאום ציוני שנשא כביכול ז'בוטינסקי. אין סימוכין שכבר גיבש עמדה ציונית מחייבת, ותעיד על כך תקופת שהותו הנטולה יצירה ואינטראקציה עם היהדות והציונות. סטאניסלבסקי טוען כי הסצנה של הנאום עוותה והוצאה מהקשרה, השוו: שכטמן, **פרשת חייו**, עמ' 33-34, Stanislawski, *Fin de Siècle*, 131-130.

הצהיר כי איטליה היא מולדתו הרוחנית יותר מאשר רוסיה, אף ששהה בה שלוש שנים בלבד. יותר מכך, ז׳בוטינסקי טען שם כי כל התייחסותו לבעיות הלאום, המדינה והחברה נתגבשה ב׳תקופה האיטלקית׳. ברומא נהג להסתובב בחברת סטודנטים וצעירים בני גילו ולעסוק בעניינים אשר קוסמים לנפשם של בני הנעורים. כל אותה תקופה הוא כמעט שלא בא במגע עם יהודים אחרים או התעניין בנושאים הקשורים ליהדות. כעבור חצי שנה כבר דיבר איטלקית שוטפת, אם כי המשיך לכתוב סיפורים, שירים וכתבות לעיתון ברוסית. חוויה זו של התערות בהווויי החיים של אירופה השפיעה רבות על ז׳בוטינסקי הצעיר בכל התחומים. חגיגת הנעורים והילולת החיים הנטולים דאגות מעוררות ספק בהיתכנות של ספיגת ערכים והשקפת עולם מחייבת ונוקשה. סגנונו האמנותי בהחלט הושפע מהעושר התרבותי של איטליה וליווה את יצירותיו הספרותיות.[57] לימים התלונן ז׳בוטינסקי כי סגנונו הרטורי המושפע מההתלהבות האיטלקית מפריע לו. הוא ניסה לשנותו לסגנון ׳רציני׳ יותר, אך ללא הועיל.[58] ז׳בוטינסקי נקשר ונטמע באיטליה, והרעיונות שספג בה ליוו אותו בהמשך דרכו:

> ארץ נחמדה היתה איטליה בימים ההם, על מפתן המאה העשרים. לו נדרשתי למצוא מילה המתארת במלואו את היסוד המשותף לכל זרמי המחשבה המדינית המתחרים שם בקרב הציבור, הייתי בוחר באותו המונח הנושן, שגם אז כבר היה ללעג בכל הפיות, ועתה הריהו לזרא ו׳טרפה׳ ממש בעיני הנוער האיטלקי וגם העולמי: ׳ליברליות׳. מושג רחב, מעורפל הודות לעצם רוחבו: חלום של צדק בלי אונס, חזון כלל־אנושי הרקום מרחמים, סבלנות, אמון בטיבו וישרו המוסרי של בן־אדם [...] כל מה שקראתי אז על תולדות התחיה האיטלקית, נקשר ברוחי אולי שלא מדעתי, לרעיון המדינה העברית [...] עיקר חיי ברומא היה חיים, חיי צעיר בריא וקל־דעת ככל סביבתי האיטלקית. התבוללתי בסביבה זו עד אין־הבדל.[59]

איטליה של מפנה המאה היתה זירה של תהפוכות פוליטיות, אידאולוגיות, חברתיות וכלכליות. המשבר של סוף המאה ה־19 הביא את המערכת הפוליטית באיטליה אל סף קריסה. המרקסיזם סחף את האוניברסיטאות והיה למשנה הדומיננטית של האינטלקטואלים. אווירת המשבר נסכה חוסר ביטחון שכבר

57 **שכטמן, פרשת חייו, א, עמ׳ 35–51: כץ, ז׳בו, עמ׳ 24–29; ז׳בוטינסקי, אוטוביוגרפיה, עמ׳ 27–33; אריה נאור, ׳השפעת הרוח האיטלקית על ציונותו של ז׳בוטינסקי׳, האומה, 175 (2009), עמ׳ 38–45;** Ibid., pp. 133-144.

58 **שכטמן, פרשת חייו, א, עמ׳ 91.**

59 **ז׳בוטינסקי, אוטוביוגרפיה, עמ׳ 28–32.**

היה באוויר מאז 1870. התמורה בכלכלה מסוף המאה פתחה פתח לאלו ששאפו כי המוסדות הליברליים יזכו ללגיטימציה בזכות השגשוג החומרי.[60] בשנת 1896 הצליחה איטליה להיחלץ מגל הבעיות הפוליטיות והכלכליות שהחל ב־1887. הצמיחה הכלכלית המהירה היתה ל'נס הכלכלי' הראשון, וזה נמשך עד תחילת מלחמת העולם הראשונה.[61] האופטימיות ששררה באיטליה התבססה בעיקר על הכלכלה המתרחבת במהירות. המדינה כולה עברה תהליך של תיעוש מואץ של התעשיות הכבדות, אולם ההתרחבות היוצאת דופן ביותר היתה בתעשיות החדשות — כימיקלים, תעשיית חשמל ומיכון. ההתפתחות הכלכלית המהירה עודדה את התפיסה שבדרכים רבות איטליה הליברלית מתקרבת לדפוסי החיים של שאר אירופה. הערים הגדולות באיטליה חזו בהתפתחויות דומות לאלו שהיו במרכזים הגדולים באירופה. בשני העשורים האחרונים של המאה ה־19 הוקמו ערים עם רבעים חדשים כמו אלו של פריז, וינה וברלין.[62] מלבד השגשוג הכלכלי, חל בתקופה זו שינוי חברתי ותרבותי, וזה התבטא בעלייתם של זרמים אינטלקטואליים כמו סוציאליזם, לאומיות, אנרכיזם ופוטוריזם.[63] התקדמות נרשמה בשדה המדעים, ופריחה ניכרה בתרבות בכלל ובאמנויות בפרט.[64]

על רקע התקדמות המודרנה והטכנולוגיה, המשברים הפוליטיים והחברתיים, ייצג הפוטוריזם במלואה את 'רוח הזמן' של המערב בתחילת המאה ה־20. הפוטוריזם הופיע כתנועה מהפכנית המתנגדת לאמונות המקובלות והקיף את האמנויות, הפוליטיקה והחברה. הוא דחה כל קשר עם העבר, והטיף בלהט משיחי להופעתו של 'אדם חדש' ורקונסטרוקציה טוטלית של החברה. הפוטוריזם היה חלק מתופעה אירופית רחבה יותר של 'ההלאמה של ההמונים',

60 Christopher Duggan, *A Concise History of Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, England 2000, p. 171

61 Martin Clark, *Modern Italy*, Longman, Harlow, England 1996, p. 119

62 Paul Corner, 'State and Society, 1901-1922', in: Adrian Lyttelton (ed.), *Liberal and Fascist Italy – 1900-1945*, Oxford University Press, Oxford 2002, pp. 18-19

63 באיטליה שלפני מלחמת העולם השנייה התפשטה תרבות פוליטית חתרנית ורדיקלית (*Sovversivismo*). הלך רוח זה שגשג וגילם תחושות של מקומיות, אנטי־מדינתיות ואנטיקלריקליזם: Carl Levy, '"*Sovversivismo*": The Radical Political Culture of Otherness in Liberal Italy', *Journal of Political Ideologies* (12), 2 (2007), pp. 147-148

64 Charles L. Killinger, *The History of Italy*, Greenwood Press, Westport, Conn 2002, pp. 129-130

שהובילו מוסדות שונים בעזרתם של אינטלקטואלים משפיעים. התנועה שילבה אמנות ואסתטיקה עם אולטרה־לאומיות. היא השתייכה לזרם גדול יותר וחילוני לגמרי שהובילו משוררים כמו גבריאל ד׳אנונזיו [65] ופיליפו תומאסו מארינטי.[66] מבחינה פוליטית, היא שילבה רטוריקה אנרכיסטית ותפיסות לאומיות ואירדנטיות קיצוניות. המניפסט הפוטוריסטי (*Manifesto Futurista*) של מארינטי, שהיה מעין מסמך יסוד של התנועה, פורסם רק ב־20 בפברואר 1909 ביומון הצרפתי המוביל *La Figaro*.[67] כמה מעקרונותיו של ראש בית״ר לעתיד — כמו אנטי־קלריקליזם, הקשר בין האדם לטכנולוגיה והדחף לשחרור הרצון והפוטנציאל היצירתי — פקדו במידה כזו או אחרת את מחשבתו. נראה כי הרקע האינטלקטואלי של הפוטוריזם, ולא העקרונות הפוליטיים שלו, השפיע על ז׳בוטינסקי כפי שהשפיע על רבים אחרים באירופה.

לימודיו של ז׳בוטינסקי באוניברסיטת רומא לא נצמדו לתכנית לימודים מסודרת ומאורגנת. הוא ביכר לטעום ממגוון תחומים על פי התעניינותו, ובכלל זה סוציולוגיה, היסטוריה, משפטים ופילולוגיה. ז׳בוטינסקי למד ממורים שונים בפקולטה למשפטים והתעניין בין היתר במשפט ובתולדותיה של רומא. אחד המורים היה אנטוניו לבריולה, ׳מרקסיסט פרגמטי׳ שלימד את ז׳בוטינסקי פילוסופיה, היסטוריה ואתיקה. לבריולה התחיל באסכולה ההגליאנית, אך ׳גילה׳ את מרקס ב־1890. בין השאר הוא תרגם את המניפסט הקומוניסטי לאיטלקית והשפיע על קרוצ׳ה וגראמשי.[68] השפעתו של לבריולה נמשכה גם בשיחות לאחר שעות הלימודים, כמו שנהג לעשות עם יתר תלמידיו. השקפת עולמו של ז׳בוטינסקי בעניין עקרון המוניזם, התפקיד של היחיד בקדמה ההיסטורית וההתנגדות לקבלת ׳חוקי ברזל׳ בהיסטוריה נסמכה במידה מסוימת

65 D'Annunzio (1863-1938) — משורר, סופר ומחזאי איטלקי. ז׳בוטינסקי העריך מאוד את האמנות ואת הפוליטיקה שלו, ואף תרגם משירתו לעברית, ראו: Stanislawski, *Fin de Siècle*, pp. 140-141

66 Marinetti (1876-1944) — משורר ואידאולוג איטלקי, מייסד התנועה הפוטריסטית. ז׳בוטינסקי התייחס באוטוביוגרפיה שלו לפוטורליזם כמבוא לתנועת מוסוליני ולפשיזם, וכתב שבימיו באיטליה הם לא ידעו על מארינטי, ראו: ז׳בוטינסקי, **אוטוביוגרפיה**, עמ׳ 29.

67 Daniele Conversi, 'Art, Nationalism and War: Political Futurism in Italy (1909-1944)', *Sociology Compass* (3), 1 (2009), pp. 92-95

68 Harry Hearder, *Italy: A Short History*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 2001, p. 219.

על השפעתו של לבריולה. השפעה זו נמשכה כל חייו האינטלקטואליים ונטתה לכיוון הסוציאליסטי במיוחד עד המהפכה הרוסית ב־1917.[69]

מורה נוסף שהשפיע על מחשבתו של ז׳בוטינסקי לא פחות, ואולי אף יותר, היה אנריקו פרי, תלמידו של לומברוזו, קרימינולוג וסוציאליסט. פרי היה מורו של ז׳בוטינסקי למשפט פלילי ואחד ממיצגיה של האסכולה הפוזיטיביסטית בסוציולוגיה הקרימינלית. פרי הדגיש את התהליך היוצר ואת ההסתגלות היוצרת, וניסה למזג בין למארק, ספנסר ומרקס בגישה של ׳אבולוציה יוצרת׳ של האדם. ז׳בוטינסקי התרשם מאישיותו ומיכולותיו הרטוריות של פרי, שהיה גם ציר סוציאליסטי. הוגים איטלקים היו נחושים לגלות את מרחבי הסוציולוגיה ומדעי המדינה בעזרת רעיון האבולוציה, שקנה שביתה באותה עת. הרברט ספנסר הציע רעיונות שיגשרו בין הביולוגיה ובין החברה האנושית. ספרו של פרי **סוציאליזם והמדע הפוזיטיבי** (1894) הכה גלים וזכה להכרה בין־לאומית. פרשנותו לרעיון האבולוציה הספנסריאנית כבסיס לסוציאליזם המדעי היא דוגמה מרתקת לתהליך קליטתם של הוגים איטלקים את הרעיונות של ספנסר. עובדה זו מעידה על חשיבות ההקשר בפרשנות של תאוריות מדעיות ומראה כי תאוריות יכולות להתפרש בהתאם לצרכים אישיים של אדם ותקופה.[70]

שני פרופסורים מלומדים שהשפיעו על ז׳בוטינסקי הם מאפאו פאנטאלאוני ובנדטו קרוצ׳ה. פאנטאלאוני, שז׳בוטינסקי מזכיר במאמרו ׳משבר הפרולטריון׳,[71] עסק במחקר בין־תחומי של הכלכלה והסוציולוגיה, ויצירתו העיקרית ׳עקרונות הכלכלה הטהורה׳ (1889) נחשבה פורצת דרך. ז׳בוטינסקי מזכיר אותו כמי שעסק רבות בביקורת על המרקסיזם וייתכן כי ממנו שאב את היסודות התאורטיים של הכלכלה החופשית. בנדטו קרוצ׳ה, פילוסוף של ההיסטוריה, מוזכר על ידי ז׳בוטינסקי במאמרו ׳מרד הזקנים׳, בעניין חשיבותה של האסתטיקה בתהליך ההיסטורי.[72] קרוצ׳ה הגה את אחת התאוריות של ההיסטוריה המקוריות והמשפיעות ביותר במאה ה־20. תאוריית ׳ההיסטוריציזם האבסולוטי׳ ביקרה

69 יעקב שביט, **מרוב למדינה — התנועה הרוויזיוניסטית: התוכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי 1925–1935**, יריב־הדר, תל אביב 1978, עמ׳ 152–154.

70 Naomi Beck, 'Enrico Ferri's Scientific Socialism: A Marxist Interpretation of Herbert Spencer's Organic Analogy', *Journal of the history of Biology*, 38 (2005), pp. 305, 322

71 זאב ז׳בוטינסקי, ׳משבר הפרוליטאריון׳ [1932], בתוך: יוסף נדבה (עורך), **עקרונות מנחים לבעיות השעה**, מכון ז׳בוטינסקי בישראל, תל אביב 1985, עמ׳ 34.

72 שם, ׳מרד הזקנים׳ [1936], בתוך: זאב ז׳בוטינסקי, **לתיקונו של עולם: משנתו החברתית והכלכלית של זאב ז׳בוטינסקי, המסדר על שם זאב ז׳בוטינסקי**, תל אביב 2001, עמ׳ 88.

בחריפות את הרעיונות של תנועת הנאורות. במחקריו ניסה למצוא קונספט חדש של תבונה בשל הוויכוח על רציונליזם ועל אי־רציונליזם. הוא גם בחן את תפקידה של התרבות מול פוליטיקה א־רציונלית.[73] קרוצ׳ה, כמו ג׳ובאני ג׳נטילה, ניסה לפתח פילוסופיה שתחבר חשיבה היסטורית לפעולה קונקרטית. ג׳נטילה הגיע לטוטליטריות, ולעומתו, ההיסטוריציזם הרדיקלי של קרוצ׳ה הוביל אותו ליצור מבט ליברלי יותר של החברה. מאז 1896 מרד קרוצ׳ה נגד קאנטיאניזם, הגליניזם, פוזיטיביזם, מרקסיזם ורעיונות נוספים מהמאה ה־19 כדי להכין את איטליה לקראת עידן חדש. אף שקרוצ׳ה התעניין תחילה בביקורת ספרות והיסטוריה, הוא בנה מערכת פילוסופית שלמה, ובה אסתטיקה, לוגיקה ואתיקה.[74]

אחת ממערכות החשיבה החברתיות שכבשו את דמיונם של בני התקופה היא התאוריה האנרכו־אינדיבידואליסטית. מחשבה זו היא תוצר של התאוריה הפוליטית של הנאורות שניסחו הרציונליסטים מהמאה ה־18, הבטוחים בתבונתו של האדם ובאפשרות לקדמה מוסרית ואינטלקטואלית. בתאוריה זו מתקיים מתח תמידי בין ערכי הליברליות של האינדיבידואל כמו ׳עצמאות׳, ׳אוטונומיה׳ ו׳פרטיות׳ מצד אחד מול הערכים ׳קהילה׳ ו׳סולידריות׳ מצד אחר. ז׳אן ז׳אק רוסו היה מאבות הרעיון האנרכיסטי המודרני ויצר את האקלים הרעיוני שאפשר את צמיחתה של מסורת זו.[75] אקלים זה השפיע על מחשבתם של הוגים אירופים נוספים שהיו חוליות בגנאלוגיה הרעיונית של מונחים ואידאות על סמך תפיסתם את הרעיון הכללי. למרות השוני בין התפיסות הפילוסופיות של הרעיון האנרכיסטי, איחדה את כל הדוגלים בו התקווה למוטט את המחיצה בין השלטון האוטוריטרי ובין האינדיבידואל על ידי ביטול הממשל והקמתה של קהילה מוסרית שכל פרט בה יתנהל כרצונו. האנרכיסטים לא השכילו לפתור את הסתירה בין הצרכים וזכויותיו של האינדיבידואל ובין אלו של הקהילה. האנרכו־אינדיבידואליסטים הם קבוצה אחת מני רבות שהתערובת הרעיונית שלה לא הצליחה למצוא תנועה שמייצגת אידאולוגיה הומוגנית.[76]

73 Girolamo Imbrulia, ‘Bendeto Croce and The Problem of Enlightment’, *History of European Ideas*, 36 (2010), p. 101

74 Rik Peters, ‘Italian Legacies’, *History and Theory*, 49 (2010), p. 115-118

75 נראה כי לרעיונותיו של רוסו היתה השפעה על תפיסותיו. אפשר לזהות ניצנים לכך בתאוריה הכלכלית שלו. הוא תיארו כמנהיג רעיוני משפיע במאמרו ׳המבעיר׳ [1912], **כתבים: רשימות**, עמ׳ 17.

76 Stephen B. Whitaker, *The Anarchist-Individualist Origins of Italian Fascism*, Peter Lang, New York 2002, pp. 17-18

ז׳בוטינסקי חזר לאודסה לחופשת הקיץ ב־1901 והחל לכתוב עבור מערכת העיתון **אודסקייא נובוסטי**. נושאי כתיבתו של ז׳בוטינסקי היו רבים ומגוונים, וכמעט שלא עסקו כלל בנושאים מדיניים. בסתיו 1901 הועלה מחזהו בתאטרון העירוני של אודסה, מחזה פרו־פציפיסטי בשם ׳דם׳. ב־1902 הועלה מחזה נוסף שלו בשם ׳לאדנו׳, שהציג את דמותו האינדיבידואליסטית־קיצונית של גיבור העלילה; זה לא זכה להצלחה. במרכז חייה הרוחניים של אודסה עמד ׳החוג הספרותי־אמנותי׳, שהיה בימה לדיון בנושאים שונים עבור אינטלקטואלים מקומיים.[77] רוב האנשים שהגיעו למפגשים אלה השתייכו לזרם הסוציאליסטי־מרקסיסטי אשר כונה בצופן ׳קולקטיביזם׳. המשטרה החשאית של הצאר היתה בכל מקום, והטלת ספק במשטר הקיים עלולה היה לעורר חשד לחתרנות ולהביא למעצר. ז׳בוטינסקי הביא מאיטליה תפיסה שונה של סוציאליזם מהולה ברעיונות אנרכו־אינדיבידואליסטיים.[78] בספריית ביתו נמצאו ספריהם של מקס שטירנר,[79] באקונין,[80] מארקס, פרודון,[81] ספנסר,[82] קרופטקין, לאוורוב ומיכאלובסקי. באביב 1902 הוא נעצר בעוון החזקת פרסומים אסורים ונכלא עם קבוצת מהפכנים.[83] הוא הודה כי איננו אנרכיסט משום שהוא מקבל את ההכרח

77 בפליטון מרתק מ־9.2.1903, שפורסם במקור **באודסקייא נובוסטי**, הוא תיאר בכישרון רב את ההוויי של החוגים לספרות ואמנות. בחלק הראשון הוא יצא כנגד ביקורת על מהות התוכן בחוגים. בחלק השני הוא ביקר אנשים אשר הדביקו לעצמם תווית אידאולוגית מסוימת ודבקו בה עד סוף ימיהם. הוא טען כי המאה ה־20 תהיה מזיגה מלאה ואמתית של כל התורות והניגודים, בלי לוותר על מהותם. המטרה היא ביסוסו המדעי של האידאליזם המוסרי. זאב ז׳בוטינסקי, ׳בחוגים לספרות ולאומנות׳, **האומה**, 132 (1998), עמ׳ 463–467. כיומיים לאחר פרסום זה הוא פרסם המשך דיון בן שני חלקים על אידאליזם ומטריאליזם. מינה גראור, **כתבי זאב ז׳בוטינסקי — ביבליוגרפיה: 1897–1940**, מכון ז׳בוטינסקי בישראל, תל אביב 2007, עמ׳ 59.

78 שכטמן, **פרשת חייו**, א, עמ׳ 52–61: כץ, **ז׳בו**, עמ׳ 30–35.

79 Stirner (1806-1856) — אחד מאבות האנרכו־אינדיבידואליזם. מחשבתו השפיעה על ניטשה ועל ההגות הניהליסטית והאקזיסטנציאליסטית אחריו, ראו: David Leopold, 'Max Stirner', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (2008)*.

80 Bakunin (1814-1876) — אנרכיסט רוסי, ביקר את מרקס, אך קבע כי על היחיד להתנגד לכל צורה של כפייה.

81 Proudhon (1809-1865) — אנרכיסט צרפתי, אחד ממייסדיו הרעיוניים של האנרכיזם.

82 Spencer (1820-1903) — פילוסוף בריטי, אחד המשפיעים ביותר בתקופתו. ז׳בוטינסקי פרסם מאמר עליו ועל ה׳פילוסופיה הסינטתית׳ שלו ב־27.11.1903, ראו: גראור, **ביבליוגרפיה**, עמ׳ 78.

83 שכטמן, **פרשת חייו**, א, עמ׳ 61–62.

של המדינה, אך נאומו — שכותרתו היתה 'אינדיבידואליזם וקולקטיביזם' — עורר תרעומת בקרב שומעיו:

> האינטרסים של היחיד הם ראשונים־במעלה, והחברה האידיאלית היא זו המשרתת את האינטרסים הללו.[84] יוצרי הקידמה ומחולליה אינם ההמון אלא היחיד. משה, ישו, אריסטו, אפלטון, דקארט, קאנט, מיכלאנג'לו, דה־וינצ'י, שקספיר, פאסטר, בטהובן [...] הם שהאירו להמונים את הדרך לחיים טובים יותר. בלי אופיו האישי אין מותר לאדם מן הבהמה: והקולקטיביזם המאורגן משתק, ואפילו קוטל, את סגולותיו האופייניות של האדם. בשבילי, כמו בשביל כל אוהבי החופש, אין תל נמלים או מושבה של דבורים יכולים לשמש דוגמא לאנושות. משטר קולקטיביסטי, המשעבד את אישיות הפרט, אינו עדיף על משטר של פיאודליזם או אוטוקרטיה. 'השוויון והצדק' של משטר כזה יהיו מבוססים על ייצור, חלוקה וצריכה מאורגנים — שאת כולם יתאם השלטון, ואם מישהו לא יסתגל לארגון הזה, תנחת עליו ידו הכבדה של אותו שלטון, או שיתלו אותו על עץ — בשם השוויון והצדק. לא: אלף פעמים צדק באקונין כשאמר למרקס שאם יצליחו הפועלים להקים את המשטר החדש שמארקס מטיף לו יהיה זה שלטון־עריצות לא פחות מקודמו. כל היחידים שווים, ואם יהיו אשר יפלו בצד הדרך במצעד אל הקידמה, חייבת החברה לעזור להם לעמוד על רגליהם.[85]

84 חברה אוטופית כזו הוא תיאר במאמרו: 'האמת על האי טריסטן דה־רוניה' [1930], **כתבים: אומה וחברה**, עמ' 267–302.

85 התאוריה והשיח הנטורליסטי והדרוויניסטי השפיעו במידה רבה על ההגות של התקופה. Kropotkin (1842-1921) השתמש רבות בתיאורים מעולם החי כאנלוגיה למצב החברתי, ראו: Simon King, *Insect Nations: Visions of The Ant World From Kropotkin to Bergson*, InkerMen Press, UK 2007, pp. 27-42; Mark E. Borello, '"Mutual Aid" and "Animal Dispersion": An Historical Analysis of Alternatives to Darwin', *Perspectives in Biology and Medicine*, 47 (2004), pp. 15-29. ז'בוטינסקי כנראה רמז כאן ל'משל הדבורים' [1714] של הפילוסוף Mandevill (1670-1733). משל זה אתגר את ההוגים של הכלכלה המדינית במאה ה־18, ראו: Louis C. Rutledge, 'The Fable of The Bees By Bernard Mandeville (1670-1733) and It's Influence in Literature and Economic Theory', *American Entologist*, 3 (2006), pp. 134-136.

מ׳המולדת הרוחנית׳ אל הלאומיות

מקובל לציין את שנת 1903 כשנה שז׳בוטינסקי קיבל עליו את הפעילות עבור הרעיון הציוני; הוא קיבל עליו את ארגון ההגנה העצמית של היהודים מפני פרעות באודסה, ואולם קשה לדעת אם אכן כבר היה בעל הכרה ציונית מפותחת.[86] ז׳בוטינסקי החל להתעניין בנושא לעומק וקרא את האוטואמנציפציה של פינסקר, כתבים ציוניים של הרצל ושל ליליינבלום ואת הפרוטוקולים מחמשת הקונגרסים הציוניים וכן ספרות אנטי־ציונית. מאותה שנה ואילך עסק ז׳בוטינסקי בהנהגה ובעשיית נפשות לרעיון הציוני. ז׳בוטינסקי יצא כל חייו למסעות תעמולה רבים ברחבי העולם וכינה את עצמו ״סוכן־נוסע״ של הציונות, ״תושב מסילות־הברזל״.[87] לאחר השתתפותו בקונגרס הציוני השישי ב־1903 היה שותף בוועידת הלסינגפורס ב־1906, שעסקה בתביעות לשלטון עצמי של הלאומים בתוך האימפריה הצארית. בשלהי 1907 הגיע ז׳בוטינסקי לווינה כדי לחקור את הבעיה הלאומית, את זכויות המיעוטים ואת תנועות התחייה הלאומיות. במשך כשנה הוא התעמק בספרות המחקר, ובין היתר למד את עבודותיהם של רודולף שפרינגר (קארל רנר), ארנסט רנאן, הרמן פון הנריט, לודוויג גימפלוביץ׳, גאורג ילניק, בליצ׳לי, פ״ר נוימן, פאסקואלה מאנצ׳יני, אורל פופוביצ׳י ול׳ ברנהארט. ב־1912 הגיש עבודת מחקר בנושא ׳מדינה ואומה׳, שעסקה בצדדים החוקיים של אוטונומיה למיעוטים לאומיים, ועמד בבחינה לקבלת דיפלומה של מוסמך למשפטים מאוניברסיטת ירוסלאבל.[88]

השפעת פעילותו החובקת עולם של ז׳בוטינסקי מתקשרת למחקר המוכיח כי קיים קשר הכרחי בין גלות ללאומיות בהיסטוריה המודרנית. השפעתה של חוויית הגלות על האינטלקטואל המהגר ועל תפיסתו את האומה שונה מהשפעתה על בני המעמדות האחרים.[89] גלות במאה ה־19 היתה חוויה משותפת לאינטליגנציה הגבוהה באירופה. תופעה זו היתה נפוצה גם בקרב רוסים צעירים. מלבד מפגשים אישיים בין הגולים, היו גם חוויות אינטלקטואליות משותפות. תרבותם הפוליטית המשותפת היתה מסג שהותך באופן שונה בקרב כל אחד בנוגע לליברליזם, לסוציאליזם וללאומיות. לאחר קונגרס וינה ב־1815

86 דניאל קראפי, ׳מבוא׳, בתוך: **זאב ז׳בוטינסקי — אגרות 1898–1914**, מכון ז׳בוטינסקי בישראל, ירושלים 1992, עמ׳ יט-כ.

87 שכטמן, פרשת חייו — חלק ראשון, עמ׳ 87.

88 שם, 120–123: כץ, ז׳בו, עמ׳ 67, 75.

89 Maurizio Isabella, ‘Exile and Nationalism: The Use of The Risorgimento’, *European History Quarterly*, 36 (2006), pp. 493, 513

היתה הלאומיות לאידאולוגיה אוניברסלית באירופה. הלאומיות האידאליסטית ראתה בכל אומה משימה מיוחדת שעליה להשלים, ובאותו זמן היא השתתפה במשימה הכללית של האנושות. כפי שתיאר זאת מאציני, הלאומיות מגשימה את ההתפתחות ההרמונית והשלמה ביותר של כל הפוטנציאל האנושי. לאומיות מבחינתו מתווכת בין האינדיבידואל לאנושות. הלאומיות התרבותית האירופית והפרקטיקה של תודעה עצמית כמו שאנו תופסים אותה נבעו מאותו רגע ומאותו מקום בהיסטוריה.[90]

למשל, את החשיבות שהעניקו הגולים לרעיון המופשט ביותר של איטליה פיתחו פטריוטים אשר רצו ליצור איטליה מדומיינת ולסרטט אותה כאומה הומוגנית, שלא כמציאות ההיסטורית. הדבר היה אופייני לתיאוריו של מאציני את האומה האיטלקית בכתביו ובנאומיו הפומביים. למעשה, הגלות תיווכה באופן בלתי נמנע בין תרבויות שונות והשפעתן על האנשים שהביאו אותן בחזרה למולדתם. הם הביאו אִתם תדמיות אבסורדיות, מבנים נפשיים וכלים אינטלקטואליים שהשפיעו על השיח הלאומי. מלבד ריענון זהותם התרבותית של הגולים, הם העלו לסדר היום גם בעיות מעשיות כמו חקיקת חוקה, פיתוח חברתי וכלכלי ואופי לאומי. התרבות הפוליטית וחילופי המיתוסים הפוליטיים והרעיונות הליברליים השפיעו מאוד על האמונות ועל הזהויות הלאומיות של הגולים.[91] כפי שראינו, קורותיו של ז׳בוטינסקי הושפעו מקשת עצומה של רעיונות שונים ומתרבויות מגוונות.

בשנים האחרונות, ובייחוד לאחר צאתו לאור של ספרו של סטאניסלבסקי, מתעורר שוב העניין בביוגרפיה האינטלקטואלית של ז׳בוטינסקי.[92] קיים פולמוס הנסב בעיקר על השאלה איזו תרבות לאומית השפיעה על עיצוב תודעתו הלאומית העצמית בין היתר, הועלו אפשרויות שהיו אלה התנועות הלאומיות של הפולנים,[93] הרוסים והאוקראינים.[94] רוב החוקרים תמימי דעים

90 John Burrow, 'A Common Culture? Nationalist Ideas In 19th-Century European Thought', *History of European Ideas*, 32 (2006), pp. 335-339

91 Isabella, *Exile*, pp. 513-515

92 על מצב המחקר ראו: יעקב שביט, 'היכן היא "המולדת הרוחנית": על עדות אוטוביוגרפית של ז׳בוטינסקי ועל פרשנויותיה', בתוך: אליעזר בן־רפאל ואחרים (עורכים), **היהודים בהווה — כינוס ופיזור: בהוקרה ליוסף גורני, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2009**, עמ׳ 47–54.

93 Yaakov Shavit, 'Politics and Messianism: The Zionisr Revisionist Movement and The Polish Political Culture', *Studies in Zionism* (6), 2 (1985), pp. 229-246

94 שביט, בהסתמך על ספרו של קליינר, טוען כי הלאומיות הרוסית והלאומיות האוקראינית העסיקו אותו יותר מן הלאומיות האיטלקית. למעשה, נראה כי היחס

כי תפיסתו הלאומית של ז׳בוטינסקי התעצבה בשל פועלה של תנועת התחייה האיטלקית (*Risorgimento*) וההגות האיטלקית,[95] בעקבות עדותו העצמית באוטוביוגרפיה שלו ובכתביו, שהוא מכתיר בהם את איטליה כמקור השראתו הראשי. מלבד זה, לעתים עולה השאלה מי השפיע על לאומיותו של ז׳בוטינסקי יותר: מאציני או גאריבלדי?[96] לעומת הבכורה שניתנה ללאומיות האיטלקית בעיצוב מחשבתו של ז׳בוטינסקי, סטאניסלבסקי טוען כי ללאומיות האיטלקית לא היתה שום השפעה עליו וכי הוא נשאר נאמן לעקרונות האינדיבידואליזם והקוסמופוליטניזם. שביט טוען כי טבעי להניח שרעיון התחייה הלאומית האיטלקית השאיר רושם עמוק על ז׳בוטינסקי וכי הגיוני שיבקש למלא אותו,[97] אך כאן מתגלית סתירה, ושביט מסכם בטענה כי אין להניח שלז׳בוטינסקי היתה אידאולוגיה לאומית מגובשת, ולכן גם לא ייתכן שהיא עוצבה על ידי הלאומיות האיטלקית. אם היתה השפעה כזו, היא תווכה על ידי ספרות עברית בארץ ישראל שסקרה את הלאומיות האיטלקית.[98] הטענה בדבר ההשפעה של הספרות העברית מארץ ישראל איננה נותנת תשובה מספקת. נכון ציין שביט כי ההגות האירופית, ובייחוד ההגות הלאומית בכלל וזו של ז׳בוטינסקי בפרט, אקלקטית. דווקא משום כך קרוב לוודאי כי לפחות חלק מסוים מהפיגום לרעיון הלאומי של ז׳בוטינסקי הושפע מהתרבות הפוליטית הלאומית באיטליה. גלותו של ז׳בוטינסקי, שהתבטאה במסעותיו ברחבי הגלובוס, תרמה לגיבושה של המחשבה הלאומית שלו. הלאומיות, כמו שאר הרעיונות שצמחו באירופה, קיבלה גוונים שונים, ואלה הוצגו לראווה בשוק הרעיונות. כמעט בלתי אפשרי לזהות השפעה של אידאולוגיה טהורה של לאום כזה או אחר. למשל,

של ז׳בוטינסקי לתנועות לאומיות אלה וללאומיות הפולנית היה אינסטרומנטלי למדי ומותאם לצורכי השעה הפוליטיים. לביקורת על ספרו של קליינר ראו: Colin Shindler, 'Jabotinsky and Ukranian Nationalism: A Reinterpretation', *East European Jewish Affairs* (31), 2 (2001), pp. 122-131.

95 קיימות דוגמאות רבות: שביט, שם, הערה 5: נאור, 'השפעת הרוח', עמ' 38-45; יעקב מרקוביצקי, 'ז׳בוטינסקי ואיטליה: ממולדת רוחנית לתעוב הפאשיזם', **האומה**, עמ' 141; ובייחוד ראו: שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגווניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית**, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 182-215.

96 שביט, שם, עמ' 50-53. על פועלם והגותם של מאציני וגריבלידי, Giuliana Limiti, 'Garibaldi and Mazzini: Thought and Action', *Journal of Modern Italian Studies* (13), 4 (2008), pp. 492-502.

97 שם, עמ' 52.

98 שם, עמ' 52-54.

התרבות האיטלקית השפיעה על לאומים נוספים באירופה כמו על הרוסים[99] ועל האנגלים.[100] עם זאת, אין סיבה להניח נחרצות, כפי שטוען שביט, כי 'לא הריסורג'ימנטו האיטלקי ולא כתביהם של הוגי הלאומיות האיטלקית שימשו מופת והשראה לז'בוטינסקי'.[101]

המחשבה הלאומית תופסת מקום מרכזי ביותר במחקר על ז'בוטינסקי והושפעה באופן בלתי נמנע מן הביוגרפיה האינטלקטואלית שלו. ז'בוטינסקי התייחס לגורם הנפשי — הרצון — כדרך היחידה שדרכה הפרט מתקבל כחבר בקהילה הלאומית. 'גם כי ישעבד אותו היחיד את כל חייו לשירות האומה — גם זאת איננה סתירה בעיני: כך רצה — רצון ולא חובה'.[102] האנושות מורכבת מאומות אשר מרימות כל אחת את תרומתה הייחודית ומסייעות לקדמה של האנושות כולה.[103] ז'בוטינסקי מצהיר כאן על היירכייה ברורה, אך מה קורה כאשר היחיד אינו מעוניין להשתייך לאומתו? בדיסרטציה שלו משנת 1912 מצדד ז'בוטינסקי בדעתו של רודולף שפרינגר (קארל רנר), שהוא

99 ראו הערה 27 לעיל.

100 אף שז'בוטינסקי נחשב אנגלופיל אדוק מרבית חייו, עדיין לא נבדקה ההשפעה של הלאומיות האנגלית על מחשבתו. מחשבה לאומית זו היתה זרם רעיוני מרכזי שהפרה מסורות שונות של מחשבה חברתית באירופה. הוגים אנגלים במאה ה־19 הושפעו מכתביהם ומפעולותיהם של אנשי הריסורג'ימנטו, ובייחוד ממאציני:
H. S. Jones, 'The Idea of The National in Victorian Political Thought', *European Journal of Political Theory* (5), 12 (2006), pp. 16-19; Harry W. Rudman, *Italian Nationalism and English Letters: Figures of The Risorgimento and Victorian Men of Letters*, Columbia University Press, New York 1940. על השפעת הניסיון הלאומי האיטלקי על גלדסטון ראו: D. M. Schreuder, 'Gladstone and The Italian Unification, 1848-1870: The Making of A Liberal?', *The English Historical Review* (85), 336 (1970), pp. 475-501.

101 שביט, 'היכן היא', עמ' 54.

102 ז'בוטינסקי, **אוטוביוגרפיה**, עמ' 38. נאור טוען כי בנושא 'הרצון החופשי' שאב ז'בוטינסקי את השראתו מהפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט (Kant) ומניטשה, ראו: אריה נאור, '"גם לאפיקורסים יש חלק בסיני": לבירור יחסו של ז'בוטינסקי למורשת היהודית', **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (2006), עמ' 134–137.

103 ז'בוטינסקי, **כתבים: בדרך למדינה**, עמ' 308; שם, **אוטוביוגרפיה**, עמ' 38; שם, **'מבקרי הציונות' [1903–1905]**; שם, **כתבים ציוניים ראשונים**, עמ' 38–40.
על רעיון האומות כאבני בניין החיוניות לרווחה האנושית ובסימביוזה בין לאומיות לאינדיבידואליות אפשר לקרוא בתמציתיות בתוך: ברוך זיסר, **על ימין ועל שמאל: אשנב לשיח האידיאולוגי בן־זמננו**, שוקן, ירושלים ותל אביב 1999, עמ' 283–284; יעקב שביט, **המיתולוגיות של הימין**, בית ברל, צופית 1986, עמ' 215.

מכנה 'הקולומבוס של האבטונומיה הלאומית'. האדם יהיה חופשי להחליף את לאומיותו כפי שהוא רשאי להמיר את דתו — בכפוף להצהרה מפורשת. ז'בוטינסקי תומך בגישה זו, אך מוסיף סייג שמתבטא בקבלת הסכמה מצד אחת העדות המאורגנות.[104]

כללית, המחקר מציב את תפיסתו הלאומית באופן בינרי — ליברלית או אינטגרלית (או לחלופין פשיסטית־לאומנית).[105] לדעת חוקרים מסוימים, תפיסת הלאומית האינטגרלית עומדת בניגוד להגותו הדמוקרטית והליברלית בשאר תחומי החיים.[106] לדעת אחרים, תפיסתו הלאומית מושפעת ממקורות סותרים של פרוטו־פשיזם איטלקי וליברליזם אירופי. שביט גורס כי רבים מהכותבים בעניין תפיסתו הלאומית של ז'בוטינסקי חטאו בקריאה מגמתית, חלקית או סלקטיבית. חלק גדול ממה שנכתב הוא פולמוסי וחד־ממדי המבקש להוכיח שז'בוטינסקי 'צדק בכול' או 'טעה בכול'. לשיטתו של שביט, תשתית היסוד של השקפת עולמו הלאומית היתה פוזיטיבית, ולא רומנטית. בעיני יריביו ומבקריו של ז'בוטינסקי, הרומנטיקה הלאומית (הלאומנית) באה לידי ביטוי מובהק ברעיון המיליטריזם, אך לגרסת שביט לטענה זו אין יסוד. דימוי זה של ז'בוטינסקי כלאומן אפשר לתלות לא רק בדעות קדומות ובקריאה סלקטיבית, אלא גם בפולמוס שהיה לו עם יריביו.[107] זאב צחור כתב כי עיקר הדיון בז'בוטינסקי נערך במאבקים הפוליטיים ובוויכוחים שאפיינו את הציונות כל המאה ה־20. רוב החיבורים העוסקים בו פורסמו בכתבי עת ובהוצאות ספרים בעלי זיקה רעיונית לתנועתו או לתנועות היריבות.[108] המאבק בין תנועת העבודה לרוויזיוניזם היה חריף ביותר, ובו השוו בן־גוריון ואחרים בתנועתו את ז'בוטינסקי לפשיסטים, לנאצים ואף להיטלר.[109] מקור נוסף להיקלטות דימויו

104 זאב ז'בוטינסקי, 'ממשל עצמי של מיעוט לאומי', **כתבים: אומה וחברה**, עמ' 37–43.

105 בעיות מהותיות בחקר מחשבתו הלאומית של ז'בוטינסקי ראו: יעקב שביט, 'זאב ז'בוטינסקי: בין לאומיות ליברלית ללאומיות רומנטית', **גשר: כתב־עת לעיניינים יהודיים** (47), 144 (2001), עמ' 27–36.

106 רפאלה בילסקי בן חור, **כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של זאב ז'בוטינסקי**, דביר, תל אביב 2000, עמ' 120.

107 שביט, 'זאב ז'בוטינסקי', עמ' 29–35.

108 זאב צחור, 'ז'בוטינסקי וז'בוטיסקאיזם', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר, **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע תשס"ד (2004), עמ' 40.

109 יחיעם ויץ. 'יחסו של בן־גוריון לרביזיוניזם ולזרמיו', **עיונים בתקומת ישראל**, 19 (2009), עמ' 309.

של ז׳בוטינסקי כפשיסט נעוץ ביחסיו שלו ושל תנועתו עם משטרים שנויים במחלוקת, ובייחוד עם המשטר הפשיסטי של מוסוליני.[110]

על כל פנים, גורם חשוב ביותר ושנוי במחלוקת אשר הוא חלק מתפיסתו את הלאום והלאומיות הוא הגזע.[111] המונח ׳גזע׳ (Race) היה אחד המוקדים העיוניים שהעסיקו מאוד את בני התקופה כמו קאוטסקי ורנאן.[112] חוקרים כמו נאור, שמעוני ושביט מסכימים כי ׳גזע׳ במחשבתו של ז׳בוטינסקי הוא בעיקר מונח בעל חשיבות תרבותית וללא ממד היירכי.[113] לדעת אחרים כמו אבינרי ורצבי, מונח זה מטה לעתים קרובות את הכף במחקר בטענה כי תפיסתו הלאומית איננה ליברלית. אפשר לראות זאת בייחוד במאמרו של שלום רצבי אשר קושר בין ההשפעה ההכרחית של תפיסת הגזע של ז׳בוטינסקי לכך שתפיסתו הלאומית אינטגרלית במהותה.[114] הגזע והלאומיות שזורים זה בזה ומשלימים זה את זה. כמובן לא מן הנמנע שמחשבתו על הלאומיות השתנתה והתפתחה ברבות השנים.

ג׳ון סטיוארט מיל נחשב אחד מאבות הליברליזם הקלאסי. ז׳בוטינסקי ציין בכמה הזדמנויות שהוא חניך הזרם של אותו ליברליזם מבית מדרשו של מיל. הוא אף הזכיר את שמו במפורש במאמר מ־1919 המתייחס למניעת זכות ההצבעה מנשים בארץ ישראל על ידי הציבור החרדי.[115] דיונים על מאפיינים לאומיים, ולאחר מכן תרבותיים, היו קשורים קשר הדוק בבריטניה הוויקטוריאנית לדיונים על ׳גזע׳. מונח זה היה תכופות תחליף ל׳אומה׳, ל׳לאומיות׳ ול׳אופי לאומי׳. מיל עסק בשאלה אם אופי לאומי נוצר או הושפע מגזע או מגורמים פיזיים אחרים כמו אקלים. חוקרים מאוחרים יותר לא הצליחו להציבו בהקשר

110 Vincenzo Pinto, ‘Between *Imago* and *Res*: The Revisionist-Zionist Movement’s Relationship With Fascist Italy, 1922-1938’, *Israel Affairs* (10), 3 (2004), pp. 90-109

111 על הקשר בין לאומיות לגזע בעיני ז׳בוטינסקי ראו: שמעוני, **האידיאולוגיה**, עמ׳ 220–230.

112 ארנסט רנאן (Renan) טבע את המטבע המפורסם שהלאומיות היא מעין משאל עם המתחדש מדי יום, ראו: חדווה בן־ישראל, ׳חקר הלאומיות כפנומן היסטורי׳, יוסף שלמון ואחרים (עורכים), **לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 1996, עמ׳ 60.

113 Naor, ‘Jabotinsky’s’, p. 156, note 17

114 שלום רצבי, ׳גזע, לאום ויהדות בהגותם הלאומית של מ״מ בובר וזאב ז׳בוטינסקי: דיון משווה׳, בתוך: בראלי וגינוסר, **איש בסער**, עמ׳ 126–137.

115 מצוטט בתוך: אליעזר דון־יחיא, ׳בין לאומיות לדת: התמורה בעמדת ז׳בוטינסקי כלפי המסורת הדתית׳, בתוך: בראלי וגינוסר, **איש בסער**, עמ׳ 164.

של זמנו, והסיקו שהתייחסותו לגזע לא היתה מקובלת.[116] בעקבות ביקורתו על היחס לנשים, שהוא הזכיר בה את מיל, סביר להניח שהושפע בדרך כזו או אחרת מספרו החשוב של מיל The Subjection of Women, שראה אור בשנת 1869.[117] בספר זה הציע מיל דחייה תאורטית של דטרמיניזם ביולוגי עם אמונה חזקה בשיפור אופיין של אומות והתקדמותן.[118] בנטון טוען כי השימוש העכשווי במונח 'גזע' חוטא לאמת ההיסטורית משום שניסיון לבחון את השימוש במונח במאה ה־19 בהקשר עכשווי מחמיץ את המשמעויות השונות שלו, ולכן בלתי אפשרי להסיק מכך מסקנות מחקריות תקפות, אלא רק בהקשר היסטורי מסוים.[119] ז'בוטינסקי ידע מה הקונוטציות השליליות שבשימוש במונח 'גזע': 'שטות היא בכלל הנטיה לפסול דברי־טעם, הידועים והמקובלים מאז ומעולם, אך ורק מפני שנוצלו לרעה במינכן'.[120]

השאלה אם קיים גזע יהודי העסיקה מאוד אנשי מדע ומחקר יהודים. לקראת סוף המאה ה־19, ובעיקר בראשית המאה ה־20, כאשר העניקה התנועה הציונית הכשר כביכול לזיקתם הלאומית של היהודים, ולא רק לייחודם הדתי או התרבותי, גבר זרם המחקרים שראו ביהודים ישות ביולוגית — גזע.[121] מלבד העיסוק האקדמי, היו כאלה שעסקו בנושא מטעמים אפולוגטיים. תקופת מפנה המאה וגם לאחריה היתה זירה להתנגשות בין תאוריות וגישות שונות בנוגע ליחסי גומלין בין דת לגזע ולאומיות, לפיזיולוגיה ולפסיכולוגיה. המונחים 'גזע' ו'שמים' שימשו מטפורה בטקסטים רבים בתקופה ההיא. המונח 'גזע' הובן לרוב על ידי יהודים בתקופה זו כמתייחס לסגולות רוחניות־תרבותיות, תודעה ונפש, לאומיות וניסיון היסטורי.[122] במאמר 'גזע' משנת 1913 כתב ז'בוטינסקי

116 Georgios Varouxakis, 'John Stuart Mill On Race', *Utilitas* (10), 1 (1998), pp. 17-18

117 מלבד פרסום הספר במערב אירופה, הוא התקבל גם ברוסיה בתיווכם של אינטלקטואלים מקומיים אשר ז'בוטינסקי הכיר את כתביהם, למשל מיכאלובסקי, ראו: Eileen Hunt Botting & Sean Kronewitter, 'Westernization and Woman's Rights: Non-Western Responses to Mill's *Subjection of Women*, 1869-1908', *Political Theory* (40), 4 (2012), pp. 473-477.

118 Varouxakis, 'John Stuart', p. 25

119 Michael Banton, 'The Vertical and Horizonal Dimensions of the Word Race', *Etnicities* (10), 1 (2010), pp. 127-140

120 ז'בוטינסקי, 'בין חוף לחוף', **המשקיף**, 2.4.1940; מצוטט בתוך: משה בלע, **עולמו של ז'בוטינסקי: מבחר דבריו ועיקרי תורתו**, דפוסים, תל אביב 2002, עמ' 149.

121 רפאל פלק, **ציונות והביולוגיה של היהודים**, רסלינג, תל אביב 2006,עמ' 51–52.

122 למקרה של ז'בוטינסקי ראו: שביט וריינהרץ, **דרווין**, עמ' 253–256.

כי שני בני אדם השונים פיזיולוגית יגיבו על גירוי דומה תגובה פסיכית שונה לחלוטין. הוא הוסיף שאינו יודע להסביר זאת. הוא ציין כי לא קיים גזע טהור. כל קיבוץ 'גזעי' הוא בעל פסיכיקה 'גזעית' מיוחדת על אף השוני בין הפרטים מאותו קיבוץ.[123]

ז'בוטינסקי הצביע על הקשר בין גוף לנפש וטען לקשר פסיכוסומטי ביניהם, כלומר הגזע — המבנה הפיזי של האדם — משפיע יכולותיו הנפשיות והקוגניטיביות. ז'בוטינסקי הוסיף כי תנאי הסביבה והטבע חשובים כגורמי ייצור, אך טען כי גורם הייצור החשוב ביותר הוא הפסיכיקה של האדם. מתקיימת פסיכיקה לאומית אשר משפיעה על כל תחומי התרבות הרוחנית, ובייחוד על הכלכלה.[124] ז'בוטינסקי ציין תכונות של השתייכות לאומית כמו גזע מובדל, טריטוריה, מסורת והיסטוריה, אולם קיימות לדעתו רק דרגות המתקרבות במידה כזו או אחרת אל הטיפוס האידאלי אשר אינו מתקיים במציאות. ז'בוטינסקי קבע בבירור כי העיסוק בנושא הגזע שייך לתחום המדע בלבד, ולעומת זאת מבחינה פוליטית מה שמכריע בנוגע להשתייכות לאומית הוא המומנט הפסיכי — כלומר העובדה של תודעה עצמית לאומית. אמנם מבחינה מדעית האומה היא גרעין שמכוסה בקליפה העשויה משכבות של היסטוריה, אקלים, סביבה וגורמי חוץ נוספים, אך כולם תמימי דעים כי אומה היא רצון. פריחה ושגשוג של כל 'מהות לאומית' בפני עצמה תוביל לשיתוף פעולה ותתרום להתפתחות אוניברסלית של האנושות.[125] בשל ההבדל בתכונות הפסיכיות כמו ההעזה להמצאת המצאות, כוח השכל, נכונות להשלמה עם מצב קיים, כל גזע שואף להיות אומה. רוצה לומר, שואף ליצור חברה נפרדת שכל דבר בה צריך להיות 'בצלמו ובדמותו' וליצור תרבות לאומית ייחודית.[126]

123 במאמר 'חילופי מחמאות' משנת 1911 הוא טען כי אין הבדלים בין הגזעים וכולם שווים בערכם, כל אחד על פי דרכו. הגזע העילאי באמת הוא זה בעל ההכרה העצמית והגאווה. ראו: ז'בוטינסקי, **כתבים: אומה וחברה**, עמ' 147–158.

124 על טענה זו הוא חזר עשרים שנה מאוחר יותר, במאמרו 'הרצאה על ההיסטוריה הישראלית' [1933], שם, עמ' 161–168. סיכום של הדברים מובא בספרו **מדינה עברית — פתרון שאלת היהודים**, הוצאת ת.קופ, תל אביב 1937, עמ' 23–28.

125 זאב ז'בוטינסקי, 'גזע' [1913], **כתבים: אומה וחברה**, עמ' 125–134.

126 ז'בוטינסקי, 'הרצאה על ההיסטוריה הישראלית', שם, עמ' 162.

סיכום

דמותו של ז׳בוטינסקי במחקר משופעת כתיבה קטגורית, אשר יש לה שורשים עמוקים במחלוקות ההיסטוריות ובמאבקים שליוו את התנועה הציונית מראשית המאה הקודמת. הביוגרפיה האינטלקטואלית של ז׳בוטינסקי מעלה במלוא עוזה את התנגשות הערכים הבלתי פוסקת שפקדה את מחשבתו בתקופה ההיסטורית הסוערת של מפנה המאה ה־20. ז׳בוטינסקי חשב ופעל בתקופה שהפוליטיקה והתרבות יצרו תצורה קליידוסקופית של רעיונות ומונחים פוליטיים. אין טעם לראות במחשבתו מחשבה מונוליטית ולתאר את תפיסת עולמו במונחים חד־גוניים. אף שמוצאו של ז׳בוטינסקי ממזרח אירופה, הוא הושפע בעיקר מרעיונות ההשכלה של אירופה הקונטיננטלית. בשנות העשרים לחייו החליט ז׳בוטינסקי להקדיש את חייו עבור הרעיון הציוני והחל לגבש את תפיסתו הלאומית. תפיסת הלאומיות של ז׳בוטינסקי עוצבה בתוך המרחב הרעיוני שהוא שאב ממנו את השראתו. לתפיסת המונח ׳גזע׳ ישנו חלק חשוב באופן שמבקרים בוחנים את הגותו הלאומית. כפי שראינו, אי אפשר להבין את משנתו הלאומית של ז׳בוטינסקי ללא הקונטקסט ההיסטורי והרעיוני שהוא פעל בו והושפע ממנו. התמהיל המורכב של השפעות רעיוניות מגוונות תרם במידה מכריעה לגיבוש השקפת עולמו הכללית והלאומית. לתפיסתו, היה אפשר להיות בעל השקפה לאומית וליברלית בעת ובעונה אחת. במקומות רבים כתב על הסתירות הבלתי נמנעות שבהשקפות השונות. אפשר לומר כי ז׳בוטינסקי נשא על שכמו את נטל ההתמודדות ויישוב סתירות בין גישה לאומית ומתבדלת ובין זו הליברלית. מניתוח כתביו עולה שהבין את ההתנגשויות האלה. בסיכומו של דבר, ז׳בוטינסקי האינטלקטואל הבין כי למנהיג הלאומי אין הפריבילגיה של אנשי הרוח להגות בהתנגשות בין אמת אחת לרעותה. ישנם מקרים ששתי האמִתות נכונות והתוצאה טרגית. על המנהיג הלאומי להכריע עבור טובת עמו — ויהי מה.

ביבליוגרפיה

אבינרי, שלמה. 1980. **הרעיון הציוני לגווניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית**, עם עובד, תל אביב.

בילסקי בן־חור, רפאלה. 2000. **כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של זאב ז׳בוטינסקי**, דביר, תל אביב.

בלע, משה. 2002. **עולמו של ז׳בוטינסקי: מבחר דבריו ועיקרי תורתו**, דפוסים, תל אביב.

בר־יוסף, חמוטל. 2000. 'הציונות והקוסמופוליט היהודי', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), **עידן הציונות**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.

גולומב, יעקב. 2002. **ניטשה בתרבות העברית**, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים.

גראור, מינה. 2007. **כתבי זאב ז'בוטינסקי — ביבליוגרפיה: 1897–1940**, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב.

דון־יחיא, אליעזר. 2004. 'בין לאומיות לדת: התמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי המסורת הדתית', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר, **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.

ויץ, יחיעם. 2009. 'יחסו של בן־גוריון לרביזיוניזם ולזרמיו', **עיונים בתקומת ישראל**, 19, עמ' 306–344.

ז'בוטינסקי, זאב. 2001. **לתיקונו של עולם: משנתו החברתית והכלכלית של זאב ז'בוטינסקי**, המסדר על שם זאב ז'בוטינסקי, תל אביב.

—. 1998. 'בחוגים לספרות ולאמנות', **האומה**, 132, עמ' 463–467.

—. 1950. **כתבים: אוטוביוגרפיה**, הוצאת ע. ז'בוטינסקי, ירושלים.

—. 1937. מדינה עברית — פתרון שאלת היהודים, הוצאת ת.קופ, תל אביב.

זיסר, ברוך. 1999. **על ימין ועל שמאל: אשנב לשיח האידיאולוגי בן־זמננו**, שוקן, ירושלים ותל אביב.

זליגמן, חיים ויעקב גורן. 2007. **זרמים במחשבה האירופאית במאה העשרים: בהשפעתם על היהדות והתנועה הציונית**, יד טבנקין, רמת אפעל.

חותם, יותם. 2007. **גנוסיס מודרני וציונות: משבר התרבות, פילוסופיית החיים והגות לאומית יהודית**, הוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים.

כץ, שמואל. 1993. **ז'בו — ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי**, דביר, תל אביב.

מנדס־פלור, פול. 2010. **קידמה ונפתוליה: מאבקם של אינטלקטואלים יהודים עם המודרנה**, עם עובד, תל אביב.

מרקוביצקי, יעקב. 2000. 'ז'בוטינסקי ואיטליה: ממולדת רוחנית לתעוב הפאשיזם', **האומה**, 141, עמ' 74–82.

נאור, אריה. 2009. 'השפעת הרוח האיטלקית על ציונותו של ז'בוטינסקי', **האומה**, 175, עמ' 38–45.

—. 2006. '"גם לאפיקורסים יש חלק בסיני": לבירור יחסו של ז'בוטינסקי למורשת היהודית', **עיונים בתקומת ישראל**, 16, עמ' 131–170.

נדבה, יוסף. 1985. **עקרונות מנחים לבעיות השעה**, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב.

פלד, רינה. 2002. **'האדם החדש' של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים**, עם עובד, תל אביב.
פלק, רפאל. 2006. **ציונות והביולוגיה של היהודים**, רסלינג, תל אביב.
צחור, זאב. 2004. 'ז'בוטינסקי וז'בוטיסקאיזם', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
צחור, זאב. 2002. 'לדיון מחודש באישיותו ובתורתו של ז'בוטינסקי', **האומה**, 150, עמ' 129–132.
קראפי, דניאל. 1992. 'מבוא', בתוך: **זאב ז'בוטינסקי — אגרות 1898–1914**, מכון ז'בוטינסקי בישראל, ירושלים.
רצבי, שלום. 2004. 'גזע, לאום ויהדות בהגותם הלאומית של מ"מ בובר וזאב ז'בוטינסקי: דיון משווה', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע.
שביט, יעקב. 2009. 'היכן היא "המולדת הרוחנית": על עדות אוטוביוגרפית של ז'בוטינסקי ועל פרשנויותיה', בתוך: אליעזר בן־רפאל ואחרים (עורכים), **היהודים בהווה — כינוס ופיזור: בהוקרה ליוסף גורני**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים.
שביט, יעקב ויהודה ריינהרץ. 2009. **דרווין וכמה מבני מינו: אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות — יהודים קוראים את דרווין, ספנסר, באקל ורנאן**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק.
שביט, יעקב. 2001. 'זאב ז'בוטינסקי: בין לאומיות ליברלית ללאומיות רומנטית', **גשר: כתב־עת לעניינים יהודיים**, 47, 144, עמ' 27–36.
—. 1986. **המיתולוגיות של הימין**, בית ברל, צופית.
—. 1984. 'השימוש של משכילים יהודים במזרח אירופה במשנתו של הנרי תומס באקל', **ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל**, 39, עמ' 401–412.
—. 1978. **מרוב למדינה — התנועה הרוויזיוניסטית: התוכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי 1925–1935**, יריב־הדר, תל אביב.
שכטמן, יוסף. 1959. **זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו**, קרני, תל אביב.
שלמון, יוסף. 1996. **לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
שמעוני, גדעון. 2001. **האידיאולוגיה הציונית**, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים.
שפירא, אניטה. 2002. 'המיתוס של היהודי החדש', בתוך: יעקב גולומב, **ניטשה בתרבות העברית**, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים.

Aberbach, David. 2003. 'Hebrew Literature and Jewish Nationalism in The Tsarist Empire, 1881-1917', in: Zvi Gitelman (ed.), *The Emergens of Modern Jewish Politics: Bundism and Zionism in Eastern Europe*, Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press.

Banton, Michael. 2010. 'The Vertical and Horizonal Dimensions of the Word Race', *Etnicities*, 10, 1, pp. 127-140.

Beck, Naomi. 2005. 'Enrico Ferri's Scientific Socialism: A Marxist Interpretation of Herbert Spencer's Organic Analogy', *Journal of the history of Biology*, 38, pp. 301-325.

Biddiss, Michael. 2009. 'Intelectual and Cultural Upeaval, 1890-1945', in: Nicholas Atkin, *Themes in Modern European History*, London: Routledge.

Borello, E. Mark. 2004. '"Mutual Aid" and "Animal Dispersion": An Historical Analysis of Alternatives to Darwin', *Perspectives in Biology and Medicine*, 47 1, pp. 15-29.

Botting, Hunt Eileen & Sean Kronewitter, 2012. 'Westernization and Woman's Rights: Non-Western Responses to Mill's Subjection of Women, 1869-1908', *Political Theory*, 40, 4, pp. 466-496.

Burrow, John. 2006. 'A Common Culture? Nationalist Ideas In 19th-Century European Thought', *History of European Ideas*, 32, pp. 333-344.

Clark, Martin. 1996. *Modern Italy*, Harlow, England: Longman.

Conforti, Yitzhak. 2011. '"The New Jew" in the Zionist Movement: Ideology and Historiography', *The Australian Journal of Jewish Studies*, 25, pp. 87-118.

Conversi, Daniele. 2009. 'Art, Nationalism and War: Political Futurism in Italy (1909-1944)', *Sociology Compass*, 3, 1, pp. 92-117.

Corner, Paul. 2002. 'State and Society, 1901-1922', in: Adrian Lyttelton (ed.), *Liberal and Fascist Italy — 1900-1945*, Oxford: Oxford University Press.

Duggan, Christopher. 2000. *A Concise History of Italy*, Cambridge, England: Cambridge University Press.

Dukes, Paul. 1998. *A History of Russia: c. 882-1996*, London: Macmillan.

Frankel, Jonatan. 2009. *Crisis, Revolution and Russian Jews*, Cambridge: Cambridge University Press.

Glants, Musya. 2003. 'Between Two Worlds: The Dual Identity of Russian-Jewish Artists in The Late Nineteenth Century', in: Michael Berkowits, Susan Tananbaum and Sam Bloom (eds.), *Forging Modern Jewish Identities: Public Faces and Private Struggles*, London: Vallentine Mitchell.

Goldstien, N. Yaacov. 2002. 'Labour and Likud: Roots of their Ideological-Political Struggle for Hegemony Over Zionism, 1925-1935', *Israel Affairs*, 8, pp. 1, 79-90.

Hart, R. Pierre. 1998. 'The West', in: Nicholas Rzhevsky (ed.), *The Cambridge Companion to Modern Russian Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hearder, Harry. 2001. *Italy: A Short History*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Horowitz, Brian. 2008. 'How Jewish Was Odessa? The Society For The Promotion of Enlightenment As an Innovative Agent of an Alternative Jewish Politics', in: Samuel C. Romer and Blair A. Ruble (eds.), *Place, Identity and Urban Culture: Odesa and New Orleans*, Washington DC: Woodrow Wilson International Center For Scholars – E-text.

Hosking, Geoffrey. 2001. *Russia and Russians: A History*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Imbrulia, Girolamo. 2010. 'Bendeto Croce and The Problem of Enlightment', *History of European Ideas*, 36, pp. 101-111.

Isabella, Maurizio. 2006. 'Exile and Nationalism: The Use of The Risorgimento', *European History Quarterly*, 36, pp. 493- 520.

Jones, H. S. 2006. 'The Idea of The National in Victorian Political Thought', *European Journal of Political Theory*, 5, 12, pp. 12-21.

Killiger, L. Charles. 2002. *The History of Italy*, Westport, Conn: Greenwood Press.

King, Simon. 2007. *Insect Nations: Visions of The Ant World From Kropotkin to Bergson*, UK: InkerMen Press.

Lambroza, Shlomo. 1987. 'The Tsarist Government and The Pogroms of 1903-06', *Modern Judaism*, 7, 3, pp. 287-296.

Lederhendler, Eli. 2008. 'Classless: On The Social Status of Jews in Russia and Eastern Europe in Late Nineteenth Century', *Comparative Studies in Society and History*, 50, pp. 509-534.

Leopold, David. 2008. 'Max Stirner', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2008 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL – <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/max-stirner/.

Levy, Carl. 2007. '"Sovversivismo": The Radical Political Culture of Otherness in Liberal Italy', *Journal of Political Ideologies*, 12, 2, pp. 147-161.

Limiti, Giuliana. 2008. 'Garibaldi and Mazzini: Thought and Action', *Journal of Modern Italian Studies*, 13, 4, pp. 492-502.

Lowe, Heinz-Dietrich. 2004. 'Pogroms in Russia: Explanations, Comparisons, Suggestions', *Jewish Social Studies*, 11, pp. 16-23.

Makarov, V. G. 2008. *'Pax Russia: The History of The Eurasianist Movement and The Fate of The Euroasianists'*, Russian Social Science Review, 49, 6, pp. 49-72.

Nakhimovsky, Alice. 1987. 'Vladimir Jabotinsky, Russian Writer', *Modern Judaism*, 7, 2 (1987), pp. 151-173.

—. 1992. *Rusian-Jewish Literature and Identity: Jabotinsky, Babel, Grossman, Galich, Roziner, Markish*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Naor, Arye. 2011. 'Jabotinsky's New Jew: Concept and Models', *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture*, 30, 2, pp. 141-140.

Penkower, Noam Monty. 2004. 'The Kishinev Pogroms of 1903: A Turning Point in Jewish History', *Modern Judaism*, 24, 3, pp. 187-216.

Peters, Rik. 2010. 'Italian Legacies', *History and Theory*, 49, pp. 115-129.

Pinto, Vincenzo. 2004. 'Between *Imago and Res*: The Revisionist-Zionist Movement's Relationship With Fascist Italy, 1922-1938', *Israel Affairs*, 10, 3, pp. 90-109.

Riga, Liliana. 2006. 'Ethnonationalism, Assimilation, and The Social World of The Jewish Bolshviks in *Fin de Siècle* Tsarist Russia', *Comparative Studies in Society and History*, 48, pp. 762-797.

Rudman, W. Harry. 1940. *Italian Nationalism and English Letters: Figures of The Risorgimento and Victorian Men of Letters*, New York: Columbia University Press.

Rutledge, C. Louis. 2006. 'The Fable of The Bees By Bernard Mandeville (1670-1733) and It's Influence in Literature and Economic Theory', *American Entologist*, 3, pp. 134-136.

Scherr, P. Barry. 2011. 'An Odyssey: Vladimir Jabotinsky's The Five', *Slavic Review*, 20, 1 (Spring), pp. 94-115.

Schlafly Jr L. Daniel. 2008. 'The Great White Bear and The Cradle of Culture: Italian Images of Russia and Russian Images of Italy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 9, 2, pp. 389-406.

Schreuder, D. M. 1970. 'Gladstone and The Italian Unification, 1848-1870: The Making of A Liberal?', *The English Historical Review*, 85, pp. 475-501.

Service, Robert. 2005. *A History of Modern Russia*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Shavit, Yaakov. 1985. 'Politics and Messianism: The Zionisr Revisionist Movement and The Polish Political Culture', *Studies in Zionism*, 6, 2, pp. 229-246.

—. 1988. *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925-1948*, London: F. Cass.

Shindler, Colin. 2001. 'Jabotinsky and Ukranian Nationalism: A Reinterpretation', *East European Jewish Affairs*, 31, 2, pp. 122-131.

Stanislawski, Michael. 2001. *Zionism and The Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley: University of California Press.

—. 2005. 'Interduction', in: Ze'ev Jabotinsky, *The Five: A Novel of Jewish Life in Turn-of-the-Century Odessa*, Ithaca: Cornell University Press.

Varouxakis, Georgios. 1998. 'John Stuart Mill On Race', *Utilitas*, 10, 1, pp. 17-32.

Whitaker, B. Stephen. 2002. *The Anarchist-Individualist Origins of Italian Fascism*, New York: Peter Lang.

Williams, C. Robert. 1999. *Russia Imagined: Art, Culture and National Identity*, 1840-1995, New York: Peter Lang.

Ziegler, E. Charles. 1999. *The History of Russia*, Westport, Conn: Greenwod Press.

Zouplna, Jan. 2008. 'Revisionist Zionism: Image, Reality and The Quest For Historical Narrative', *Middle Eastern Studies*, 44, 1, pp. 3-27.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 87–113

הסכמי לונדון – כישלון המשא ומתן החשאי לאיחוד בתנועה הציונית

קובי דביר

הסכסוך הפוליטי בין תנועת העבודה ובין התנועה הרוויזיוניסטית עמד במרכז סדר יומה של התנועה הציונית בראשית שנות השלושים של המאה ה־20. לצד המאבק התנהל, לעתים בהיחבא ולעתים בגלוי, משא ומתן בין שתי התנועות כדי לסיים את הסכסוך הפוליטי ביניהן. המאמצים לסיים את הסכסוך התקיימו במשך עשור. עשור זה נחרת בזיכרון ההיסטורי דווקא כתקופה המתאפיינת במאבק פנימי חריף, שאף הידרדר לאלימות. הצעדים הראשונים במגעים בין התנועות נועדו למנוע פילוג בהסתדרות העובדים הכללית בשנת 1930.[1] עוד מאמצים לסיום הסכסוך נעשו בשנת 1931, בזמן הקונגרס הציוני הי"ז,[2] ובפברואר 1934.[3]

בשנת 1934 התקיים בלונדון משא ומתן חשאי לסיום הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית, בין דוד בן־גוריון, מזכיר הסתדרות העובדים הכללית ומראשי מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל), ובין זאב ז'בוטינסקי, נשיא הצה"ר (הציונים הרוויזיוניסטים). תוצאותיו עיצבו את פני התנועה הציונית למשך עשורים רבים. יש לראות את תוצאות המשא ומתן החשאי משני היבטים. מצד אחד, המשא ומתן כשלעצמו הצליח – נחתמו שלושה הסכמים, הידועים בשם הסכמי לונדון, אשר היה אפשר לראות בהם סיכוי לראשיתו של עידן חדש

* המאמר מבוסס על עבודת מוסמך שכתב דביר בהנחייתו של פרופ' אשר כהן במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר־אילן.

1 זאב ז'בוטינסקי, 'הסתדרות לאומית', בתוך: יוסף נדבה (עורך), **הרוויזיוניזם הציוני לקראת מפנה**, מכון ז'בוטינסקי (להלן: מ"ז), תל אביב 1986, עמ' 138.

2 יעקב גורן, **העימות הקובע**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ו, עמ' 280.

3 יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות – 'הסכם בן־גוריון–ז'בוטינסקי' **וכשלונו**, יריב – הדר, תל אביב 1979, עמ' 40.

בתנועה הציונית. מצד אחר, בסופו של התהליך לא יושמו ההסכמים ולא יושב הסכסוך.

בעקבות כישלון המשא ומתן פרשה התנועה הרוויזיוניסטית מההסתדרות הציונית, והוצבה מחוץ למחנה הלגיטימי בתנועה הציונית. ליחס זהה 'זכתה' גם תנועת חרות,[4] ממשיכת דרכה הפוליטית של התנועה הרוויזיוניסטית. הדרתן של התנועה הרוויזיוניסטית ושל תנועת חרות[4] מהמחנה הלגיטימי בתנועה הציונית, ביישוב ולימים במדינת ישראל, נובעת מחידוד העמדות בשתי המפלגות וביניהן בזמן המשא ומתן ומכישלון ההסכמים שבאו בעקבותיו. מכאן גם חשיבותו של המחקר: המאבק בין תנועת העבודה ובין התנועה הרוויזיוניסטית הוא מאבק הליבה של המערכת הפוליטית בישראל, וכדי להבין אותו יש לבחון את שורשיו. מכיוון שכישלון הסכמי לונדון הוביל לקרע בין שתי התנועות, הבנת כישלון ההסכמים תסייע בהבנת הסכסוך כולו.

במאמר זה אבחן את הגורמים שהביאו להצלחת המשא ומתן החשאי בין בן־גוריון ובין ז'בוטינסקי, שנסתיים בחתימה על שלושה הסכמים, ואת הגורמים שהכשילו את יישומם של ההסכמים. ראשית, אעמוד בקצרה על הגדרתם של כמה מונחי יסוד מתחום המשא ומתן ויישוב סכסוכים שאנתח באמצעותם את האירועים. כיום התאוריה בתחום המשא ומתן נחשבת תאוריה אינטר־דיסציפלינרית; וככזו, המודלים המוצגים בה מושאלים מדיסציפלינה אחת לרעותה. מקצת המודלים המשמשים במחקר זה פותחו במסגרות דיסציפלינריות שונות, כגון פסיכולוגיה או יחסים בין־לאומיים, בניסיון לבחון משאים ומתנים בין מדינות, אך כאן הם ישמשו לבחינת מערכת היחסים הבין־קבוצתית במישור הפוליטי. בחלקו השני של המאמר אתאר את המשא ומתן עצמו. תיאור זה אינו תיאור היסטורי, כי אם תיאור הבוחן את מגוון רכיביו של המשא ומתן הנידון מנקודת ראות תאורטית העוסקת ביישוב סכסוכים, תוך כדי הדגשת ויתוריהם של הצדדים, הקווים האדומים שסרטטו והפשרות שהשיגו. בחלקו השלישי של המאמר אבחן את הגורמים אשר הביאו להצלחת המשא ומתן החשאי מצד אחד, ואת הגורמים שהביאו לכישלון סיום הסכסוך הפוליטי כולו מצד שני. לבסוף אעסוק בהשלכות כישלון התהליך על המערכת הפוליטית בישראל בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה.

4 עם הקמת המדינה התמודדה הצה"ר בבחירות, אך לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בבחירות הראשונות. בתוך שנים אחדות נבלעה הצה"ר בתוך תנועת חרות, מייסודה של מחתרת האצ"ל. עם זאת, מבחינה פוליטית מקובל לראות בתנועת חרות ממשיכת דרכה של התנועה הרוויזיוניסטית מאחר שרוב אנשי התנועה הצביעו לה.

החידוש העיקרי במחקר זה הוא בחינת המשא ומתן לסיום הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית בכלים תאורטיים של משא ומתן ויישוב סכסוכים, כלים תאורטיים שהתפתחו רק בעשורים האחרונים ולא היו מפותחים דיים קודם לכן, בעת כתיבת המחקרים הקודמים. מחקרים קודמים שעסקו בהסכמי לונדון היו בעיקר מחקרים היסטוריים שהתמקדו בתיאור ההתרחשויות.[5] מחקר זה נועד להציע הסברים להתרחשויות — ההצלחה שבחתימה על הסכמי לונדון, כישלון יישום ההסכמים ובעקבותיו גם כישלון תהליך יישוב הסכסוך — באמצעות הכלים התאורטיים מתחום המשא ומתן ויישוב סכסוכים.

מושגי יסוד במשא ומתן

אפשר להתמודד עם עימותים בכל מיני דרכים, כגון הסלמת העימות, נקיטת אלימות, התעלמות מן העימות או ניסיון למצוא פתרון. משא ומתן הוא דרך למצוא פתרון לעימות או לניגוד אינטרסים.[6] זהו תהליך שבאמצעות דיאלוג הצדדים בו מנסים ליישב את העימות. אפשר להגדיר משא ומתן סדרת מגעים, במסגרת פורמאלית ובלתי־פורמאלית בין שני צדדים או יותר, שקיים ביניהם ניגוד אינטרסים, או שהם בעלי מטרות מנוגדות — מגעים שבהם רוצה כל צד, או לפחות צד אחד מהם, להגיע להישגים מסוימים לטובתו, הישגים אלו יביאו לידי שינוי המצב הקיים בתחילת המשא־ומתן.[7]

זהו תהליך של מיקוח, שכל צד בו מעוניין להרוויח כמה שיותר ויתורים מהצד האחר, ולוותר כמה שפחות בעצמו.[8]

5 ספר אחד יוחד כולו להסכמי לונדון. ראו: גולדשטיין ושביט, **ללא פשרות** (לעיל הערה 3). ספר זה הוא ספר היסטורי המתאר את השתלשלות האירועים שהובילו אל ההסכמים, את המשא ומתן עצמו ואת תוצאותיו, אך אינו בוחן את הסיבות שהובילו להצלחת המשא ומתן ולכישלון המהלך לסיום הסכסוך הפוליטי בין תנועת העבודה ובין התנועה הרוויזיוניסטית. עיסוק נוסף בנושא אפשר למצוא בספרי היסטוריה הסוקרים את תולדות התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה, מאמר זה מתבסס על ספרים אלו, אולם עיקר עיסוקם בתיאור היסטורי של מסכת אירועים שהסכמי לונדון הם אך נדבך צר בהם, ואין בהם הסבר להתרחשויות.

6 אמירה גלין, **דינמיקה של משא־ומתן מתיאוריה ליישום**, רמות, תל אביב 1996, עמ׳ 29.

7 יעקב ראובני, **ניהול משא־ומתן**, נציבות שירות המדינה, ירושלים 1973, עמ׳ 4.

8 Gerald Steinberg, 'The Role Of Process In Arms Control Negotiations', *Journal of Peace Research*, Vol. 3 (1985), p. 262

בקרב החוקרים שוררת הסכמה כי לפני המשא ומתן ישנו עוד שלב, אולם אין הסכמה אם מדובר בהקדמה למשא ומתן או שמא מדובר בחלק ראשוני של המשא ומתן עצמו, וכן אם יש הבדל מהותי ביניהם והיכן הגבול עובר. זרטמן קובע כי קדם־משא ומתן מתחיל כאשר צד אחד או יותר שוקל משא ומתן כמדיניות אפשרית ויוצר קשר עם הצד השני מתוך כוונה זו. קדם־משא ומתן מסתיים כאשר הצדדים מסכימים למשא ומתן רשמי ומתחילים בתהליך של חילוף הצעות כדי להגיע להסכמה ביניהם. אם כן, קדם־משא ומתן הוא טווח הזמן והפעילות שהצדדים עוברים בו מפתרונות חד־צדדיים סותרים לחיפוש פתרונות משותפים או כאלו של שיתוף פעולה רב־צדדי.

כדי להגיע לתחילתו של משא ומתן יש להגיע למצב של בשלות. הצדדים לסכסוך צריכים להיות בשלים ולרצות להיכנס למשא ומתן. אין זה סביר שמשא ומתן יחל כאשר אחד הצדדים נמצא על סף ניצחון מכיוון שאין לו כל עניין בפשרה. פתרון הסכסוך אינו צפוי אם לשני הצדדים אין כלל סיכוי לנצח או להפסיד, ואם עלות המשך הסכסוך איננה חשובה לאף אחד מהם. פתרון אינו צפוי גם כאשר הסכסוך מכאיב, אך הכאב הופנם והוא משרת כעת אינטרס של אחד הצדדים. בשלות היא מצב שבו שני הצדדים מגיעים לנקודה שאין בה מקום עוד להסלמה, וכל ניסיון מוביל לתיקו (שווין בין הצדדים) שמחירו עולה ופוגע בשניהם. אז נוצרת נקודת התפנית המכונה גם 'נקודת התיקו המכאיב הדדית'.[9] בנקודה זו האינטרסים של הצדדים משתנים, והמצב המכונה 'משחק סכום אפס' (zero-sum-game), שאחד הצדדים בו מנצח והאחר מפסיד, משתנה למצב המכונה 'משחק חיובי' (win-win-game), ששני הצדדים בו מרווחים.[10]

כדי להגיע לשמירה על האינטרסים המשותפים יש להביא את הקבוצות הנמצאות בעמות לידי בשלות, לא רק את הנהגות הקבוצות אלא גם את ההמון. בהקשר זה נהוג להדגיש את תהליך החִברות של ההמונים, אשר מפעילים בו את תקשורת ההמונים ואת מערכות החינוך[11] כדי להגביר תמיכה של ההמון בערכים שההנהגה מכוונת אליהם.

הפנייה לדרך של משא ומתן חשאי מוכיחה שהמשא ומתן הגלוי אינו בר ביצוע או שזהו ציווי הכרחי הנובע מרגישות הנושאים. שיחות חשאיות יעילות

9 ויליאם זרטמן, 'בשלות למשא־ומתן', בתוך: תמר הרמן ורובין טוויט (עורכות), **המשא־ומתן הישראלי־ערבי**, פפירוס, תל אביב 1993, עמ' 118.

10 Gerald Steinberg, *Unripeness and Conflict Management: Re-Examining the Oslo Process And its Lessons, Occasional Paper 4, Program on Conflict Management*, Bar-lan University, Ramat-Gan 2002, p. 1

11 Ibid, p. 2

מאוד לבדיקת כוונות היריב, להכנת הדיונים, ליצירת אמון ולהחלפת בטוחות. משא ומתן חשאי יכול להביא למבוי סתום ולהגדיל את גמישותן של עמדות הצדדים, הוא כלי יעיל לבחינת אפשרויות פתרון חדשות והכנות ההדדית, ואף יכול למנוע התעוררות חשש בקרב הציבור בנושאים רגישים.[12]

'תאוריית המגע' היא הבסיס לקיומו של משא ומתן בין קבוצות. תאוריה זו גורסת כי מגע ישיר בין אנשים מקבוצות יריבות מוביל לשינוי העמדות של כל משתתף ב'פעילות המגע' כלפי הקבוצה השנייה.[13] שינוי העמדות המרכזי הוא השינוי בתפיסה הסטראוטיפית את היריב.[14] בספרות המקצועית זוהו כמה תנאים שצריכים להתקיים כדי שהמגע בין הקבוצות יביא להפחתת הרגשות השליליים ולהחלפתם ברגשות חיוביים יותר, ובהם תמיכת הגורמים המנהיגים את הקבוצות,[15] סטטוס שווה של חברי הקבוצות הבאות במגע,[16] מטרה משותפת ומגע אינטימי-אישי בין חברי שתי הקבוצות.[17]

המשא ומתן להשגת הסכמי לונדון

ימים אחדים לאחר זיכויו של אברהם סטבסקי, איש התנועה הרוויזיוניסטית, מאשמת רצח ארלוזורוב,[18] יצא ז'בוטינסקי בְּיזמת שלום המכוונת כלפי מפא"י. יזמה זו מסמלת את ראשיתו של המשא ומתן בין שתי המפלגות. ב־31 ביולי 1934 פורסמה 'איגרת שלום' הקוראת למפא"י לשבת לשולחן המשא ומתן ולחפש 'מודוס ויוונדי' לפעילות התנועה הציונית.[19] עם פרסום האיגרת החלו

12 Aaron Kliemen, 'Israeli Diplomacy in the Back Channel', *Davis Occasional Papers* 4, May 2000, Jerusalem, pp. 3, 38-39

13 Ronald J. Fisher, *The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution*, Springer, London 1990, p. 114

14 אליהו בוטה, 'אינטגרציה של שלושה מודלים קוגניטיביים של שינוי סטריאוטיפים: המרה, פנקסנות ותת־קטגוריזציה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשס"ב, עמ' 3.

15 רותי גונט, **פסיכולוגיה חברתית**, יחידה 8, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1996, עמ' 198–199.

16 פישר, **הפסיכולוגיה החברתית** (לעיל הערה 13), עמ' 181.

17 בוטה, **אינטגרציה** (לעיל הערה 14), עמ' 3–4.

18 על פרשת רצח ארלוזורוב ראו: שבתי טבת, **רצח ארלוזורוב**, שוקן, ירושלים 1982.

19 יהושע אופיר, **ספר העובד הלאומי**, הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הלאומית, תל אביב 1959, עמ' 162.

דיונים במרכז מפא"י על אופן התגובה הראוי. מרכז המפלגה החליט שלא להגיב ישירות על 'איגרת השלום' ולהיכנס למשא ומתן ישיר וגלוי עם התנועה הרוויזיוניסטית. מועצת מפא"י, שסמכותה היתה גבוהה מזו של מרכז המפלגה, ביטלה החלטה זו.[20] מועצת מפא"י היתה גוף רחב ושיקפה את עמדותיהן של קבוצות נוספות במפלגה, דוגמת דרג הביניים הפוליטי, ראשי מועצות הפועלים ואנשי שטח, כגון ראשי סניפים. בהחלטה זו ניכר הפער בין עמדות הנהגת המפלגה, המתונות בדרך כלל, ובין העמדות הקיצוניות של אנשי השטח ושל דרג הביניים. במקרה זה אנשי השטח ודרג הביניים לא היו מוכנים לפתוח במשא ומתן עם התנועה הרוויזיוניסטית למרות החלטה מפורשת של מרכז המפלגה.

בה בעת התדיינה ההנהגה הציניות בנושא הסכסוך הפוליטי. לאחר החלטת מועצת מפא"י החליטה ההנהלה הציונית ליזום שיחות שנועדו להשכין שלום בית בין כל המפלגות בתנועה הציונית. היא שיגרה הזמנות לכל המפלגות שלא היו חברות בהנהלה לנהל שיחות נפרדות עם נציגיה בלונדון. נציגי ההנהלה הציונית שוחחו כמה פעמים עם נציגי התנועה הרוויזיוניסטית, אך בשיחות לא היתה פריצת דרך.[21] השיחות עסקו בסוגיות אידיאולוגיות, שלא היה לנציגי התנועה הרוויזיוניסטית מנדט לשאת ולתת בהן. לא אחת ציין אחד מנציגיה כי תשובות על שאלות יסודיות רק הנהלת הצה"ר יכולה להשיב,[22] כלומר ז'בוטינסקי. ערוץ זה של המשא ומתן היה גלוי לציבור.

פנחס רוטנברג, שהיה מגדולי המעסיקים ביישוב ובעל השפעה על ראשי שתי התנועות, הבין כי שיחות גלויות לא יביאו לפריצת דרך, והחליט שיש להפגיש את ראשי שתי התנועות הירִיבות — בן־גוריון וז'בוטינסקי. עם הגעתו של בן־גוריון ללונדון ב־8 באוקטובר 1934 הוא הובהל לשיחה עם רוטנברג. רוטנברג הציע לו להיפגש בחשאי עם ז'בוטינסקי בשל המצב החמור.[23] במשא ומתן החשאי היו שש עשרה פגישות בין בן־גוריון לז'בוטינסקי, בחמש מהן נכח רוטנברג. המשא ומתן התקיים בין 10 באוקטובר ל־11 בנובמבר 1934 ונחלק לשניים — בתום שבע הפגישות הראשונות נחתמו שני הסכמים, ובתום תשע פגישות נוספות נחתם הסכם שלישי.

20 פרוטוקול המועצה הארצית של המפלגה, לשאלת המשא ומתן עם הרוויזיוניסטים, תל אביב 24.8.1934–25, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), תיק 15–1934–22–2, עמ' 79 (להלן: **המועצה הארצית**).

21 על המשא ומתן הגלוי ראו: קובי לוי, 'המשא־ומתן להשכנת שלום בתנועה הציונית — 1934', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשס"ה, עמ' 87–98.

22 דוד בן־גוריון, **זכרונות**, ב, עם עובד, תל אביב 1973, עמ' 210.

23 שם, עמ' 182.

בן־גוריון העיד כי בראשית המשא ומתן שררה מתיחות בין השניים, והם פנו זה לזה בכינוי 'אדון' כאות לריחוק, אך בהמשכו כאילו נפלה המחיצה הפורמאלית. זיכרונותיו של בן־גוריון גדושים תיאורים מלאי רגש המבטאים את נפילת המחיצה, בעיקר בהזכירו שורה של שאלות מחוצפות, לדבריו, שהפנה ז'בוטינסקי לעברו וביקש שיענה באופן בן־גוריוני, בלי פחד. ז'בוטינסקי ביקש לעמוד על מהותה של מלחמת המעמדות כפי שהאמין בה בן־גוריון, ולהפתעתו מצא כי אין תפיסתו של בן־גוריון זהה לתפיסתו של מרכס. עוד ביקש ז'בוטינסקי לבחון את שורשי ההתנגדות למתן סרטיפיקטים[24] לבית"ר,[25] וגם בעניין זה נוכח כי אין בן־גוריון שולל מכול וכול מתן סרטיפיקטים.[26] שאלות אלו הכשירו את הקרקע מבחינת ז'בוטינסקי להבנה כי בן־גוריון רציני בכוונותיו לשאת ולתת עמו, ובן־גוריון למד להכיר צדדים אחרים באישיותו של ז'בוטינסקי, צדדים ענייניים, בוחנים ולא דמגוגיים.

בתום הפגישה השנייה סיכם בן־גוריון את נקודות ההסכמה ונקודות המחלוקת ביניהם. בחינה של תוצאות השיחות עד נקודה זו מעלה כי שני המנהיגים גילו שטווח ההסכמה ביניהם גדול מכפי ששיערו מראש. הם הסכימו על שלוש נקודות חשובות — מטרתה הסופית של הציונות היא מדינה יהודית שתכלול את עבר הירדן; מניעת אלימות בין התנועות; שלילת הרעיון של האנגלים להקים מועצה מחוקקת כנציגות לארץ ישראל.[27]

אפשר לקבוע כי עד שלב זה של המשא ומתן הציע בן־גוריון כמה ויתורים, ולעומתו לא הציע ז'בוטינסקי אף לא ויתור אחד. ז'בוטינסקי התנה כל ויתור מצדו בנכונותו של בן־גוריון לוויתור גדול אחד בתחום המדיני — מתן לגיטימציה לתנועת הפטיציה.[28] כשעלה נושא זה לסדר היום אמר ז'בוטינסקי:

24 אשרות כניסה לארץ ישראל בתקופת המנדט.

25 תנועת הנוער של התנועה הרוויזיוניסטית.

26 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ' 186.

27 שם, עמ' 209.

28 זהו מפעל 'הקובלנה הלאומית', שכחלק ממנו שאפו הרוויזיוניסטים להחתים שני מיליון יהודים מכל רחבי העולם, על מכתב קובלנה שיוגש למלך אנגליה, לפרלמנט הבריטי, לממשלות שונות באירופה ולחבר הלאומים, ובו הם מתריעים על הפרת המנדט הבין־לאומי על ארץ ישראל, תובעים עלייה חופשית, רפורמה אגררית, ביטחון והגנה ליישוב והשלטת משטר התיישבות בארץ ישראל משני עברי הירדן. ראו: חן־מלך [מרחביה] בן־ירוחם, **ספר בית"ר: קורות ומקורות**, ב, חלק א, הוועד להוצאת ספר בית"ר, ירושלים 1969, עמ' 204. תאריך תחילת המבצע נקבע ל־1.1.1934. הפעולה נערכה כמה חודשים, ובסופה נאספו 600,000 חתימות. להרחבה ראו: יוסף שכטמן, **זאב ז'בוטינסקי — פרשת חייו**, ב, קרני, תל אביב 1956, עמ' 213.

׳אם אתם תסכימו לדבר זה, או למפעל אחר מעין זה, אני מוכן לייעץ את חברי להקריב הקורבנות הכי גדולים בשביל השלום׳.[29] המחלוקת התגלעה בעיקר סביב סוגיית הפטיציה.

עוד נקודת מחלוקת היתה בסוגיה העקרונית של דרך יישוב סכסוכי העבודה במשק היישוב. תפיסת תנועת העבודה זה שנים היתה כי בכל משבר הפורץ בין פועלים ומעסיקים הכלי היעיל ביותר העומד לרשות ההסתדרות הוא שביתה. ז׳בוטינסקי ראה בשביתה גורם המסכן את יציבות המשק, ועל כן פוגע באינטרס הלאומי. לתפיסתו, חיזוק המשק ותנופת העבודה קודמים לאינטרס של הפועלים השואפים לשפר את שכרם ואת תנאי העסקתם. הוא התנגד נחרצות לכל סוג של שביתה, ודרש לפתור את סכסוכי העבודה על ידי בוררות חובה.[30] מחלוקת זו מנעה הסכמה בדבר איחודן של שתי הסתדרויות העובדים, הכללית והלאומית, שהיה בראש שאיפותיו של בן־גוריון.[31]

משנגלו נקודות המחלוקת בין השניים השתנה כיוון הדיונים; השניים החלו לדון בפרטי הפרטים של שני נושאים בלבד, מניעת אלימות ויחסי פועלים ועבודה, ולעבדם לכלל סיכום. ככל הנראה, ההחלטה להגיע להסכמה בשני התחומים הללו נבעה מהצורך לבסס אמון הדדי בין הצדדים, להגיע להבנות בנושא מניעת האלימות, שבו לא היתה מחלוקת בין השניים, ולסכם את ההסכמות שכבר הושגו בתחום העבודה, תחום שהיה בר פתרון.

עם זאת, השניים לא זנחו את המישור הפוליטי ואת המישור האידאולוגי. השיחות בנושאים אלו נעשו שיחות בעלות אופי אישי, כל צד התוודע לרעהו והשיל את דעותיו הקדומות על האחר. בן־גוריון הקריא לז׳בוטינסקי קטעי ויכוחים מתוך ועידת ההסתדרות, נאומים ומאמרים כדי לשכנעו כי תפיסתו את התנועה הסוציאליסטית בארץ ישראל שגויה מיסודה — אין היא שואפת למלחמת המעמדות שז׳בוטינסקי התנגד לה במפגיע. ז׳בוטינסקי נדהם ונפעם מדבריו של בן־גוריון אך טען כי אינו משוכנע שכל חברי מפא״י רואים את הדברים כך. ׳בכל זאת סבור אני שבהרבה שינה את עצמו׳, כתב בן־גוריון לחבריו.[32]

29 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 186.

30 רעיון שהציג ז׳בוטינסקי כאנטי־תזה למלחמת המעמדות שמובילה לסכסוכי עבודה תמידיים, ובמרכזו הסדרי פשרה לאומיים שמטרתם לשמור על האינטרסים של שני הצדדים, נותני העבודה והפועלים, בכפוף לאינטרס הלאומי. השאיפה היא ליצור איזון בין רווחי ההון הפרטי ובין שכר העבודה המינימלי. אפשר לעשות זאת רק באמצעות בוררות ניטרלית שפסיקתה חובה. להרחבה ראו: יעקב שביט, **מרוב למדינה**, הדר, תל אביב 1983, עמ׳ 211.

31 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 209.

32 שם, עמ׳ 212–213.

דברים אלו מעידים על השינוי שחל בתפיסת השניים זה את זה, שינוי שאפשר להסביר באמצעות תאוריית המגע. האישית והאינטימית תואמת את פוטנציאל ההיכרות הגבוה שמוזכר בתאוריה. המטרה היתה משותפת: יישוב הסכסוך הפוליטי האלים בתנועה הציונית.

השיחות הישירות ריככו את השניים ואת עמדותיהם לקראת המשא ומתן על ההסכם השלישי שעסק בסוגיות פוליטיות כבדות משקל. בתום סבב השיחות הראשון, ב־26 באוקטובר 1934, נחתמו שני הסכמים: 'הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי', שנועד למנוע אלימות בין הצדדים, ו'הצעת הסכם עבודה בין ההסתדרות ובין העובדים הרוויזיוניסטים'. בזיכרונותיו של בן־גוריון מוזכרת 'הצעת הסכם העבודה' ראשונה, ואחריה מופיע 'הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי'.[33] ז'בוטינסקי לעומתו ראה ב'הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי' את ההסכם הראשון שנחתם,[34] וכך גם כתוב ברבים מהספרים המזכירים את הסכמי לונדון.[35] יש להניח כי בן־גוריון רצה להדגיש בזיכרונותיו את קדימות נושא יחסי העבודה על פני ההסכם למניעת אלימות, ולהדגיש שחתימת הסכם כזה היא הישג.

'הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי' כולל כמה מן הרכיבים אשר העלה ז'בוטינסקי בהצעה הכתובה שהגיש לבן־גוריון בפגישתם השנייה. הסעיפים שהציע ז'בוטינסקי הם איסור פגיעה בחופש הוויכוח והביקורת; איסור מעשי אלימות והטפה לאלימות; איסורים על הפרעה לאספות ועלבונות לדגלים, לסמלים ולתלבושות; איסור הפצת שמועות והאשמות בעלות סיכון פוליטי; ואיסור פגיעה בכבוד אישי או קיבוצי. בן־גוריון, בקבלו את הצעותיו של ז'בוטינסקי, לא ויתר על דבר מכיוון שבנושאים הללו לא היתה מחלוקת מלכתחילה. יש לראות בהצעתו של ז'בוטינסקי טיוטה שהתבססו עליה השניים בבואם לנסח את ההסכם הראשון.[36]

שני המנהיגים חתמו באופן אישי על 'הצעת הסכם העבודה בין ההסתדרות ובין העובדים הרוויזיוניסטים', ולא כנציגי המפלגות. הם התחייבו להביא את ההצעה לאישור מפלגותיהם.[37] כותרת ההסכם מלמדת כי מטרתו להסדיר את

33 שם, עמ' 195–197.

34 אופיר, **ספר העובד הלאומי** (לעיל הערה 19), עמ' 171.

35 גולדשטיין ושביט, **ללא פשרות** (לעיל הערה 3); בנימין אליאב, **זכרונות מן הימין**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 80; מיכאל בר־זוהר, **בן־גוריון**, עם עובד, תל אביב 1975, עמ' 294; בן־ירוחם, **ספר בית"ר** (לעיל הערה 28), עמ' 379.

36 אליאב, **זכרונות מן הימין** (לעיל הערה 35).

37 שבתאי טבת, **קנאת דוד: חיי דוד בן־גוריון — הקרקע הבוערת**, שוקן, ירושלים 1987, עמ' 105.

יחסי העבודה בין הסתדרות העובדים הכללית ובין 'העובדים הרוויזיוניסטים', ולא בין שתי הסתדרויות העובדים, אולם במבוא להסכם נכתב מפורשות: 'הסתדרות העובדים הכללית והסתדרות העובדים הלאומית כורתות ביניהן ברית'.[38] למעשה, במשפט חשוב זה מכיר בן־גוריון בהסתדרות העובדים הלאומית (הע"ל) כגוף שווה ערך להסתדרות העובדים הכללית אף על פי שהיתה קטנה ממנה פי 11.[39]

בסעיפי ההסכם מקופלים ויתורים של שני הצדדים, אך גם נושאים שהיתה בהם תמימות דעים מלכתחילה. בהסכם שלוש נקודות הסכמה, ואלה הן: מטרת שני הצדדים היא להשליט את העבודה העברית במשק היישובי ככל האפשר; חלוקת העבודה תיעשה על פי תור; ושלילת הרעת תנאי העבודה כאמצעי תחרות בין ההסתדרויות.[40]

הוויתור הגדול היה של בן־גוריון — הוא הכיר בהסתדרות העובדים הלאומית, בלשכות העבודה שלה ובמתן הכשר לקיומן העצמאי, שכן ההצעה מנוסחת בלשון שוויונית, ומרבית הסעיפים נפתחים במילים 'שתי ההסתדרויות'. כן הסכים בן־גוריון לאפשר ריכוז עובדים השייכים להסתדרות עובדים אחת במקום עבודה אחד. אחד הסעיפים מאפשר להע"ל לרכז את עובדיה כך שיצברו כוח בכל מקום עבודה, כביכול ניתנת להם זכות הווטו על הכרזת שביתות. גם ז'בוטינסקי ויתר, אם כי שני ויתוריו פחותי ערך לעומת הרווח שהפיק מההסכם. ראשית, ויתר על דרישתו המוחלטת לבוררות חובה בכל סכסוך עבודה. שנית, ויתר על חזון הקמת לשכת עבודה ניטרלית. אמנם שני ויתורים אלו הם מיסודות התפיסה הרוויזיוניסטית, אך הרווח של ז'בוטינסקי במתן ההכשר לתנועה הרוויזיוניסטית ובהכרה בה, בהע"ל ובלשכות העבודה שלה גדול מאוד.

המשא ומתן על ההסכם השלישי, שנועד לפתור את המחלוקות הפוליטיות בין הצה"ר ובין התנועה הציונית, היה מורכב מאוד. על המשא ומתן הזה אנו למדים בהתבסס על שני מקורות שהשאירו שני המנהיגים: בן־גוריון בזיכרונותיו וז'בוטינסקי בסדרת מכתבים שכתב לרוטנברג בתום כל מפגש.

38 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ' 195.

39 בהסתדרות העובדים הכללית היו בשנת 1935 82,197 חברים. ראו: דניאל רוזוליו, **הפולמוס בתנועת הפועלים, סביב הסכם העבודה — ז'בוטינסקי — בן־גוריון, אוקטובר 1934–מרץ 1935**, אוניברסיטת בן־גוריון, באר שבע 1971, עמ' 14. לעומת זאת, בהסתדרות העובדים הלאומית היו בשנת 1934 כ־7,500 חברים. ראו: אופיר, **ספר העובד הלאומי** (לעיל הערה 19), עמ' 159.

40 לוי, 'המשא־ומתן' (לעיל הערה 21), עמ' 117–118.

המקורות לעתים משלימים זה את זה ולעתים סותרים זה את זה, והדבר מעיד על פרשנויות שונות של השניים. קשה, ואולי אף בלתי אפשרי, לקבוע איזו מהגרסאות תואמת את המציאות. לכן כל אימת שאמצא סתירה בין המקורות אציג שתי הגרסאות.

בראשית סבב השיחות השני הציב ז׳בוטינסקי קו אדום ברור: אם יחויבו חברי הצה״ר למשמעת כלפי ההסתדרות הציונית לפני המשמעת כלפי הצה״ר, ולמעשה יהיו כפופים לעמדות ההנהלה הציונית ולא לעמדותיו של ז׳בוטינסקי – יעזבו את התנועה. ז׳בוטינסקי לא היה מוכן לוותר על העדיפות של משמעת הצה״ר על חבריה ולאבד את סמכותו עליהם לטובת ההסתדרות הציונית.[41] בן־גוריון לא קיבל את עמדתו של ז׳בוטינסקי ואמר כי מבחינה מפלגתית צרה דווקא הוא מעדיף שהרוויזיוניסטים יפרשו מכיוון שכך תשלוט מפא״י ברוב מוחלט בהסתדרות הציונית. משנוכח כי אין פתרון למחלוקת זו הבין שהסיכוי לסיום הסכסוך הפוליטי בתוך התנועה הציונית קטן.

למרות זאת, בן־גוריון שאף להגיע להסדר בין הצה״ר ובין ההסתדרות הציונית. הוא הציע שתי חלופות להסכם בין התנועות, בהתבסס על שאלת המשמעת והשלכותיה. הראשונה – הצה״ר תישאר סיעה בהסתדרות הציונית וחובת המשמעת תחול עליה. במקרה זה ייחתם הסכם כולל שמטרתו לשמור על התנועה הציונית מאוחדת, והצה״ר – שתהיה חלק ממנה – מקבלת את משמעת התנועה כקודמת למשמעת הסיעה. חבריה יהיו שווי חובות וגם שווי זכויות, ולכן יחזירו את הזכאות לקבלת סרטיפיקטים. הצה״ר תכיר בסוכנות היהודית כנציגתו היחידה של העם היהודי. לדברי בן־גוריון, אלו הם תנאי היסוד המסרטטים את הקווים האדומים של ההנהלה הציונית. ההנחה בבסיס החלופה השנייה היא כי הצה״ר תפרוש מההסתדרות הציונית ותהיה גוף נפרד. גם במקרה זה היה בן־גוריון מעוניין לשמור על יחסים חיוביים בין הצה״ר להסתדרות הציונית ושהשתיים ישתפו פעולה במידת האפשר, ועל כן הציע כי ההסתדרות הציונית והצה״ר יהיו בקשר כל העת. הוא הסכים להעניק לתנועה הרוויזיוניסטית סרטיפיקטים, בתנאי שלא תפגע בסמכותה של הסוכנות היהודית, לא תפנה לקבלת סרטיפיקטים באופן עצמאי ולא תפריע לפעולת הקרנות הציוניות.[42] אם כן, שתי החלופות שהוצעו להסכמים הן ׳הסכם קטן׳, שמטרתו ׳הפסקת אש׳ בין הצדדים ויצירת אווירה חיובית בין המחנות

41 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 218–219.

42 שם, עמ׳ 218.

שתאפשר את תקפותם של שני ההסכמים הקודמים ואת המשך המשא ומתן, ו'הסכם גדול', שיביא לאיחוי מלא של הקרע בתנועה הציונית.[43]

רישומיהם של שני המנהיגים סותרים זה את זה בתיעוד התנהלות המפגש שדנו בו בשתי החלופות. בן־גוריון מציין כי לאחר דיון ב'הסכם הגדול' הצהיר ז'בוטינסקי כי הוא אינו מוכן לאיחוד שתי ההסתדרויות ופירוק הע"ל, ולכן החל דיון נוסף ב'הסכם הקטן'.[44] ז'בוטינסקי לעומתו מסביר כי הדיון החל דווקא ב'הסכם הקטן' ובסופו הכריז בן־גוריון על שינוי מהותי בעמדותיו והבהיר כי בלא איחוד מלא לא יֵצא ההסכם מן הכוח אל הפועל, ובכך החל הדיון ב'הסכם הגדול'.[45]

ההסכם שהושג בסוף המשא ומתן קטן ומצומצם אף יותר מ'ההסכם הקטן' שדובר בו מלכתחילה. בהסכם התחייבות של שני הצדדים לאשר את שני ההסכמים הראשונים, התחייבות של בית"ר לבטל את היזמה להשיג סרטיפיקטים באופן עצמאי[46] וחידוש מתן הסרטיפיקטים לבית"ר. הוסכם כי

43 גולדשטיין ושביט פירשו את אופיים של ההסכמים שלא בהתאם למקור. את ההסכם שז'בוטינסקי מכנה במכתבו לרוטנברג 'קטן' (Minor) הם מגדירים 'הסכם כולל', ואילו את ההסכם המתואר במכתבו של ז'בוטינסקי 'גדול' (Major) הם מגדירים 'הסכם חלקי'. להשוואה ראו: גולדשטיין ושביט, **ללא פשרות** (לעיל הערה 3), עמ' 73–77, ומכתב ז'בוטינסקי מ־6.11.1934, מ"ז, תיק א1 — 2/24/3, עמ' 8–10. גולדשטיין ושביט אף נתנו פרשנות מרחיבה למכתב זה וקבעו: 'אין ספק שבמכתב זה הפריז מאוד ז'בוטינסקי בתיאור הישגיו. למעשה אפשר להבין ממכתבו לרוטנברג כאילו הצליח לשכנע את בן־גוריון להכיר בצה"ר כתנועה ציונית ריבונית, המנהלת משא ומתן עם ההסתדרות הציונית והנהלתה, אולם נוסח ההסכם 'הקטן' קובע זאת במפורש בסעיף 1: 'פעולה משותפת של ההסתדרות הציונית וברית הצה"ר נגד הקמת מועצה מחוקקת'. בן־גוריון ציין בזיכרונותיו במפורש: 'גמרנו בינינו, שתוכנית ההסכם הגדול נופלת, ואנו שבים להסכם הקטן', כלומר הוא קיבל את הרעיון העומד בבסיס 'ההסכם הקטן', האומר כי ההסתדרות הציונית והצה"ר יפעלו במשותף. אין זאת אלא הכרה בעצמאות הצה"ר, ואימות קביעתו של ז'בוטינסקי על הכרתו של בן־גוריון בכך. להשוואה ראו: גולדשטיין ושביט, **ללא פשרות** (לעיל הערה 3), עמ' 75–76, מכתב ז'בוטינסקי מ־6.11.1934, מ"ז, תיק א1 — 2/24/3, עמ' 7; וראו גם: בן־גוריון, **זכרונות**, עמ' 223.

44 בן־גוריון, **זכרונות**, עמ' 222.

45 מכתב ז'בוטינסקי מ־6.11.1934, מ"ז, תיק א1 — 2/24/3, עמ' 8–9.

46 זֹאת זו נקראה 'פקודה מספר 60'. זו היתה הנחיה שהופצה בסניפי תנועת הנוער בית"ר מטעם הנהלת התנועה הרוויזיוניסטית בניסיון לקבל סרטיפיקטים מממשלת אנגליה, שלא כחלק ממכסת העלייה שקיבלה הסוכנות היהודית כנציגת העם היהודי, אלא על בסיס סעיף בפקודת העלייה של המנדט, שעל פיה מעסיק יכול לבקש היתרים שֶמְיים לעלייה ישירות ממשלת המנדט. כך ביקשה התנועה הרוויזיוניסטית לעקוף את החלטת הסוכנות היהודית לשלול ממנה סרטיפיקטים.

לכשיושלמו הפעולות הללו תבוא הודעה על המשך המשא ומתן.[47] בהסכם זה ויתר כל אחד מעט: בן־גוריון ויתר על השעיית הסרטיפיקטים לבית״ר, וז׳בוטינסקי ויתר על יזמתה העצמאית של תנועתו. אין אלה ויתורים מהותיים, בעיקר נוכח הוויתורים המרחיקים לכת שכללה טיוטת ׳ההסכם הגדול׳.

שלושת ההסכמים שנחתמו מכונים הסכמי לונדון, והם נחשבים מקשה אחת, אף שלא נחתמו כיחידה אחת ואף לא באותו הזמן: ׳הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי׳ ו׳הצעת הסכם עבודה בין ההסתדרות ובין העובדים הרוויזיוניסטים׳ נחתמו יחד, והסכם ׳הפסקת האש׳ נחתם כחודש לאחריהם. ז׳בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית ראו בשני ההסכמים הראשונים הסכמים נפרדים, ואילו בן־גוריון ותנועת הפועלים ראו בהם יחידה אחת. ההבדל בגישות נובע מהצרכים של כל אחת מהתנועות: ז׳בוטינסקי היה מעוניין בהפסקת הפעילות האלימה נגד חברי התנועה הרוויזיוניסטית והיה זקוק ללגיטימציה של תנועת הפועלים. בעיניו שירת כל אחד מההסכמים מטרה אחרת מהשתיים הללו. לעומתו, בן־גוריון שאף להגיע לאחדות פועלית מתוך תפיסה אידיאולוגית, ולשם כך היה זקוק להסכם העבודה הכובל את הפעילות הפועלית־הרוויזיוניסטית. הוא ראה בהסכם הראשון מעין נספח להסכם העבודה, שהיה העיקר מבחינתו.[48] הסכמי לונדון נחשבים יחידה אחת מפני שלשלושת ההסכמים מאפיינים משותפים: הנושאים ונותנים, אופי ניהול המשא ומתן, אופי התיווך ומטרות המשא ומתן.

תהליך אישור ההסכמים

בהתאם להסכם השלישי, את שני ההסכמים הראשונים היו אמורים לאשר הגופים שהסכמים נוגעים להם: את ההסכם הראשון למניעת אלימות על המפלגות לאשר, ואת הסכם העבודה אמורות לאשר הסתדרויות העובדים.[49] שבוע לאחר החתימה פרסם ז׳בוטינסקי הנחיה להצה״ר ולכל שלוחותיה שיש לציית להסכם ׳אפילו לא יקיים אותו הצד השני׳,[50] אולם בארץ ישראל היתה הנהגת הצה״ר — המפולגת לשני זרמים: האקטיביסטי (המתון) והמקסימליסטי (הקיצוני) — מאוחדת בהתנגדותה להסכם. שני הזרמים גינו את ז׳בוטינסקי על שנשא ונתן עם מפא״י מיד לאחר זיכויו של סטבסקי. לתפיסתם, ההסכם

47 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 234.
48 לוי, ׳המשא־ומתן׳ (לעיל הערה 21), עמ׳ 156–157.
49 שם.
50 שכטמן, **זאב ז׳בוטינסקי** (לעיל הערה 28), עמ׳ 337.

יביא לידי רהביליטציה מורלית של מפא״י לאחר עלילת הדם. כן הם סברו כי המאבק החברתי בארץ ישראל מביא להצה״ר תועלת רבה במאבק על דעת הקהל, והסכם העבודה כובל את ידי התנועה במאבק זה.[51]

לאחר חתימת שני ההסכמים הראשונים שלח ז׳בוטינסקי את נוסח ההסכמים למרכז הצה״ר בארץ ישראל ולוועד הפועל של הע״ל, וביקש מיושב ראש המרכז לכנס ישיבה משותפת של נציגי כל הגופים הרוויזיוניסטיים בארץ — הצה״ר, בית״ר והע״ל — כדי לדון בהסכמים ולאשרם. במכתב נוקט ז׳בוטינסקי לשון דו־משמעית: מצד אחד הוא מייעץ להם, ואף מדגיש את המונח ׳מייעץ׳, לאשר את ההסכמים, ומצד אחר קובע כי ההחלטה הסופית נתונה בידי הוועד הפועל של הצה״ר העולמי,[52] הנתון לשליטתו המוחלטת, ולכן קרוב לוודאי שיאשרם. בישיבה עלו הצורך בביטול ההסכם וכן האפשרות כי בעקבות ההסכם ייתכן חיסול הע״ל. אחד המשתתפים אמר את אשר נמנעו רבים מלומר: ׳אמנם ההסכם גרוע [...] (אך) את ההסכם יש לקבל, כשם שנתקבלו כל פקודות ראש־בית״ר׳. נוסח ההחלטה שנתקבל לבסוף בדיון הנזכר קובע: ׳ועדה המאחדת חוגינו החליטה: ההסכם מסכן עמדותינו בשטח העבודה, אולם באם תחליטו לקבלו נציית, נלחם בהמשכת המשא־ומתן לבטל ערך התנאים המסוכנים׳.[53]

די היה לז׳בוטינסקי בהחלטה כנועה זו של ראשי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל כדי להכריז כי ראשי הע״ל אישרו את הסכם העבודה, כמתחייב. עם זאת, אין ספק שההחלטה נתקבלה לא מתוך רצון חופשי של המתדיינים, כי אם מתוך הבנה כי אין באפשרותם להגיע להחלטה אשר תסתור את עמדת ראש התנועה. ההסכמים אושרו גם בישיבה משותפת של המוסדות העולמיים של התנועה הרוויזיוניסטית.[54]

בהסתדרות העובדים הכללית היה המצב שונה לגמרי: ההתנגדות היתה גדולה הרבה יותר, ואישור ההסכמים התעכב. בשל העיכוב ובשל מיעוט הקצאות הסרטיפיקטים לבית״ר לעומת המצופה החל תהליך של הסלמה ביחסים בין התנועות שהיה נדמה כי חל בהם שיפור קל עם אישור ההסכמים על ידי התנועה הרוויזיוניסטית.[55]

51 מינה גראור, **עיתונות ומפלגה — קשרי הגומלין בין המפלגה הרוויזיוניסטית לעיתוניה**, מכון ז׳בוטינסקי בישראל, תל אביב 2002, עמ׳ 116.

52 שם, עמ׳ 171.

53 שם, עמ׳ 176–177.

54 על פרשת אישור ההסכמים וההתנגדות הפנימית בתנועה הרוויזיוניסטית ראו: לוי, ׳המשא־ומתן׳ (לעיל הערה 21), 134–138.

55 שכטמן, **זאב ז׳בוטינסקי** (לעיל הערה 28), עמ׳ 338.

הדיונים הראשונים בעניין אישור ההסכמים החלו במרכז מפא"י, אשר קיבל את הצעת הסכם העבודה 'כיסוד להסכם עבודה' ודרש הכנסת תיקונים בהסכם.[56] מרכז מפא"י גם החליט לזמן ועידת מפלגה שתדון בנושא.[57] ההתנגדות להסכם היתה עזה, לאחר הישיבה התפטרו שלושה חברים ממרכז המפלגה ובראשם יצחק טבנקין.[58] כשלושה שבועות לאחר שהתפטר טבנקין הוא כתב: 'אישור או דחיית הסכם העבודה צריך להיות על אחריות כל חברי ההסתדרות, לא רק מבחינה חוקית, גם מבחינה מוסרית ופוליטית'. למעשה, טבנקין העלה רעיון חדש – להעמיד את הסכם העבודה למשאל חברים בקרב כלל חברי הסתדרות העובדים הכללית, או כפי שכונה 'משאל עם'. מכתבו הוקרא בישיבת המרכז, ולכאורה בלי קשר למכתב העלה גם בן־גוריון את הרעיון.[59] בסופם של הדיונים הוחלט לקיים הן ישיבה של ועידת מפא"י והן משאל.[60]

סוגיית הגוף שיכריע את גורל הסכם העבודה מהותית מכיוון שבפורומים מצומצמים היתה לבן־גוריון ולהנהגת מפא"י הוותיקה שליטה גדולה יותר, ואילו ככל שהורחב מעגל מקבלי ההחלטות, כן הלכה וקטנה השפעתם, והלך וקטן הסיכוי לאישור ההסכמים, שכן פעילי השטח ודרג הביניים התנגדו נחרצות להסכם. ברל כצנלסון הבין זאת, ואף שתמך בהסכם, היה שותף לכל מהלכי הרחבת מעגלי המצביעים מכיוון שחשב כי הוא מקטין את הסיכוי לפילוג במפלגה ושומר על אחדותה.[61]

ועידת מפא"י שהתכנסה להכריע בעניין לא קיבלה החלטה מחייבת, אלא אישרה לחברי המפלגה בהסתדרות להצביע במשאל כראות עיניהם.[62] החלטה זו חרצה את גורל ההצבעה במשאל, שכן פרט למפא"י, שאר הגופים החברים בהסתדרות, דוגמת 'השומר הצעיר', התנגדו להסכם ובכך הטו את כפות המאזניים השקולות בתוך מפא"י לכיוון המתנגדים.

המשאל נערך ב־24 במארס 1935. ברוב של 16,474 נגד 11,522 נדחתה הצעת הסכם העבודה.[63] מתוך 82,197 חברי הסתדרות העובדים הכללית הצביעו 29,024 חברים, ומהם נפסלו 1,028 פתקי הצבעה. בפועל השתתפו

56 ישיבת מרכז מפא"י מיום 30.10.1934, אמ"ע, תיק 8-1394-23-2, עמ' 76.
57 ישיבת מרכז מפא"י מיום 24.11.1934, שם, עמ' 216.
58 ישיבת מרכז מפא"י מיום 28.11.1934, שם, עמ' 218-219.
59 ישיבת מרכז מפא"י מיום 17.12.1934, שם, עמ' 251.
60 ישיבת מרכז מפא"י מיום 20.12.1934, שם, עמ' 271-278.
61 אניטה שפירא, **ברל**, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 423.
62 **המועצה הארצית**, עמ' 110.
63 בר־זוהר, **בן־גוריון** (לעיל הערה 35), עמ' 298.

במשאל 35.3 אחוזים בלבד מחברי ההסתדרות. לשם השוואה, אחוז ההצבעה לוועידת מפא"י שכונסה לצורך דיון בהסכם העבודה היא 78. יש לסייג מספרים אלו בעובדה כי ככל הנראה לא כל חברי ההסתדרות הרשומים היו רשאים להצביע מכיוון שלא היה ברשותם פנקס חבר (כ־15,000 חברים). אולם גם אם מחסירים מספר זה אחוז ההצבעה הוא 43.1 בלבד.[64]

דחיית ההסכמים על ידי משאל חברי ההסתדרות סתמה את הגולל על האפשרות של סיום הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית, והביאה לקריסה של שלושת ההסכמים שנחתמו, להפסקה מידית של כל המגעים בין התנועות ולכישלון המשא ומתן כולו.

כישלון המשא ומתן לאחר החתימה על ההסכמים

סיום המשא ומתן בין בן־גוריון לז'בוטינסקי בחתימה על שלושה הסכמים מעיד על הצלחתו. במשא ומתן היה יתרון לכך שפסחו על שלב קדם־המשא ומתן. השניים לא נדרשו לחשיבה יתרה, לא בחנו את מטרות המשא ומתן, לא הגדירו לוחות זמנים ולא העריכו את העלויות או הסיכונים שבעצם קיום המשא ומתן, אלא החלו בדיונים בלי כל מחויבות לתוצאותיהם. בשל כך היו הדיונים נינוחים והיתה אפשרות להיכרות אמתית בלא לחץ של דעת הקהל וציבור הבוחרים של כל אחד מהצדדים.

כמה סיבות הובילו להצלחה זו, ובהן אינטרסים אישיים ואינטרסים של התנועה, שהביאו מראש לכניסה למשא ומתן,[65] אולם דווקא תנאי הסביבה הם התורמים העיקריים להצלחת המשא ומתן. תנאים אלו תרמו תרומה מכרעת אף יותר מהוויתורים של שני הצדדים במשא ומתן.

ראשית, האווירה הפוליטית הטעונה בזמן השלב הגלוי של המשא ומתן היתה רכיב חשוב לכניסה למשא ומתן החשאי. רוטנברג יזם את השיחות תוך כדי הדגשת המצב החמור בתנועה הציונית, האלימות הגוברת והצורך בניהול מושכל של המשבר כדי למנוע 'פיצוץ' פוליטי או מלחמת אחים של ממש.

64 על הגורמים לאחוז ההצבעה הנמוך ראו: רוזוליו, **הפולמוס בתנועת הפועלים** (לעיל הערה 39), עמ' 14–19.

65 על האינטרסים של ז'בוטינסקי בכניסה למשא ומתן ראו: לוי, 'המשא־ומתן' (לעיל הערה 21), עמ' 60–61. על האינטרסים של בן־גוריון לכניסה למשא ומתן ראו: שם, עמ' 78–82.

שני המנהיגים הבינו כי הם נמצאים על מסלול התנגשות ודאי וכי יש למנוע הידרדרות נוספת כל עוד אפשר. תיאור זה תואם את המונח בשלות, המצריך הן הכרה בצורך בכניסה למשא ומתן והן שינוי בהגדרת האינטרסים. התגברות האלימות ביישוב הובילה את שני המנהיגים להבנה כי בלי התערבותם המצב רק יחמיר, ואף יפגע באינטרסים של שני הצדדים. מצב זה הדגיש את האינטרס, שלמרבה הפתעתם היה משותף לשני הצדדים, הקמת מדינה יהודית.

שנית, אופן ניהול המשא ומתן אִפשר את מילוי כל התנאים הנדרשים להצלחת המשא ומתן בהתאם לתאוריית המגע. תנאי ראשון הוא סטטוס שווה בין הנושאים ונותנים כבסיס חשוב לניהול משא ומתן. אמנם נכון לומר כי לבן־גוריון עמדת השפעה בכירה על זו של ז׳בוטינסקי, האופוזיציונר, אך ז׳בוטינסקי נחשב תמיד טוען לכתר ההנהגה, מנהיג בחסד, ואילו בן־גוריון היה מנהיג פועלים והיו לו רגשי נחיתות מסוימים למול ז׳בוטינסקי. על כן נוצר מאזן סטטוס בין השניים. תנאי שני הוא ההבנה כי לשתי התנועות מטרות זהות הבנה שיש לייחסה לז׳בוטינסקי, אשר עד אותם מפגשים ראה בתנועת העבודה תנועה שזנחה את הרעיון הציוני לטובת רעיון המעמדות. הבנה זו תרמה להתקדמות הגדולה, מרגע שהבינו השניים כי מטרותיהם זהות נסללה הדרך לוויתורים הדדיים. הבנה זו היא תוצר ברור של המפגש הבין־אישי והישיר בין השניים. ולבסוף, המשא ומתן שהתנהל בדיסקרטיות במשך 16 פגישות ארוכות תרם ליצירת היכרות אישית מעמיקה ולשינוי ממשי של הדעות הקדומות שהיו לשני האישים זה על זה.

השינוי שחל בעקבות המגע הישיר בין השניים ניכר היטב במכתבים שהחליפו ביניהם, מיד עם תום סבב השיחות הראשון. המכתב הראשון הוא מכתב שכתב מפריז ז׳בוטינסקי לבן־גוריון, ובו הוא מודיע לו כי לא יוכל לקיים את פגישתם במועד שנקבע. המכתב מופנה ל׳אדוני הנכבד מר בן־גוריון׳, ומסתיים במילים ׳בכבוד גמור, זאב ז׳בוטינסקי׳. המכתב קצר ולקוני. תשובתו של בן־גוריון נפתחה בפנייה ׳ז׳בוטינסקי היקר׳, והסתיימה בהקדשה ׳בהוקרה, ד.ב.ג׳.[66] לאחר החתימה על שני ההסכמים הראשונים כתב בן־גוריון לז׳בוטינסקי:

> ז׳בוטינסקי היקר, אני מקווה שלא תתרעם עלי אם אפנה אליך כלחבר וידיד בלי ה׳אדון׳ הצרמוניאלי [...] שום דבר שיקרה מעכשיו לא ישנה את העובדה, ששנינו נפגשנו ובמשך שעות רבות שכחנו את כל אשר עמד מאחורינו, וחרדה לכבוד התנועה ולהצלחת מפעלה, מתוך אמון הדדי

66 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 177–178.

ומתוך כבוד הדדי, הניעה אותנו למאמץ משותף. עובדה זו לא תיעקר מלבי, יקרה מה שיקרה [...] אני לוחץ ידך בהוקרה, ד. בן־גוריון.[67]

ביום המחרת הזדרז ז׳בוטינסקי להשיב לבן־גוריון בחמימות:

ידידי היקר בן־גוריון, זה עתה קיבלתי מכתבך מאתמול. קשה לי להגיד לך את הרושם שהוא עשה עלי. אני דווקא סנטימנטלי (ואינני מתבייש), אבל יש כאן הרבה יותר מסנטימנטליות אם אני מתרגש עד עומק מהותי בשמעי, אחרי שנים כל־כך הרבה — ואיזו [הביטוי וההדגשה במקור] שנים! — מילים כ׳חבר וידיד׳ מפיך אתה. מכבר שכחתי את הלשון הזאת, אולי בעצמי גרמתי שתישכח לשון זו בינינו [...] העיקר הוא לא הסעיפים, אלא ה־'good will' [...] היה שלום, הנני לוחץ את ידך בידידות תמימה, שלך, ז. ז׳בוטינסקי.[68]

ההתרגשות ניכרת בכל שורה. השינוי בתפיסת שני המנהיגים זה את זה עמוק ומהותי, והדעות הקדומות הישנות שהיו להם השתנו לאחר שהכירו זה את זה.

שלישית, אופן ניהול המשא ומתן כמשא ומתן חשאי סייע להצלחתו. קיומן של השיחות בלונדון, הרחק ממוקד המאבק בארץ ישראל, אִפשר ניתוק ממשי מלחצים ומגורמי השפעה על הנושאים ונותנים, לחצים שרובם היו יכולים להקשיח את עמדותיהם. חשוב להדגיש כי מעטה החשאיות לא היה מוחלט; שני המנהיגים שיתפו עוד אנשים בקיומו, אך המידע לא ׳דלף׳. בן־גוריון שיתף שני אנשי סוד בדבר קיום המשא ומתן: ברל לוקר ודב הוז, ששהו באותה העת בלונדון. הוא התייעץ עמם ודיווח להם על ההתקדמות.[69] ז׳בוטינסקי שיתף בנעשה מעגל גדול יותר של מקורבים, בעיקר את חברי הנהלת התנועה הרוויזיוניסטית בפריז.[70] יתרון נוסף של השיחות החשאיות היה יצירת אמון הדדי — שני המנהיגים למדו להכיר זה את זה, לבטוח זה ברצינות כוונותיו של זה ואף התחבבו איש על רעהו. החשאיות אִפשרה גם משא ומתן מרוכז ורצוף מתוך מחויבות לתוצאותיו, וכן יצירת אפשרות לפנות לצד שלישי שיתווך בלא גילויי נחיתות או שאלות של יוקרה.

רביעית, תיווכו של רוטנברג היה תיווך הוגן, שמילא תפקיד מכריע בעצם קיומן של השיחות. רוטנברג יזם את השיחות, והוא שכנע את שני האישים בנחיצותו של מפגש ישיר, פנים אל פנים. בן־גוריון לא ייחס חשיבות מרובה

67 שם, עמ׳ 199.
68 שם, עמ׳ 214.
69 שם, עמ׳ 218–219.
70 שכטמן, **זאב ז׳בוטינסקי** (לעיל הערה 28), עמ׳ 333.

לעובדה שדווקא רוטנברג הוא המתווך, מכיוון שלא ראה ברוטנברג אישיות פוליטית בולטת. למרות זאת, הִרבה בן־גוריון להיעזר בקשריו של רוטנברג לשם השגת מטרותיו, בעיקר גיוס כספים. ז׳בוטינסקי, לעומת זאת, קיים מערכת קשרים ארוכת ימים עם רוטנברג, עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, אך כמו בן־גוריון, לא החשיב את חכמתו הפוליטית וראה בו אדם שיצריו שולטים בו. השניים קיבלו עליהם את תיווכו של רוטנברג בעיקר בשל היוקרה הרבה שזכה לה בשני המחנות.[71]

רוטנברג מיעט להתערב בשיחות. ככל הנראה מפני שהן התנהלו בעברית, וידיעתו את השפה היתה מוגבלת מאוד ולא אִפשרה לו לעקוב אחרי הנאמר בהן. זו גם הסיבה שהשניים העדיפו להיפגש בלעדיו. מתוך שש עשרה הפגישות שערכו בן־גוריון וז׳בוטינסקי נכח רוטנברג בחמש בלבד. מעורבותו נדרשה בשני מקרים: בראשית השיחות לצורך הנעת התהליך ובעתות משבר, ובכל פעם שהגיעו שני המנהיגים למבוי סתום באו מיזמתם לרוטנברג. כדי לקדם את המשא ומתן לא נשאר רוטנברג ניטרלי, אלא נקט עמדה. לדוגמה, כשהגיעו השיחות למשבר סביב שאלת אחוז הפועלים היכול לשבש הכרזת שביתה פנו השניים לעזרתו, הצעתו היתה לא לקבוע את האחוז ולהשאיר החלטה זו לדיון מאוחר יותר. הצעתו היתה מקובלת על שני הצדדים, וכך הושגה פריצת דרך.[72] רוטנברג הציע הצעות חדשות, אך לא כפה את עמדתו, הוא השאיר את הצעותיו לדיון ולהכרעת הצדדים כי מעמדו היה מעמד חזק מספיק על מנת להביא את שני המנהיגים לדון בסוגיות הקשות, אך חלש מכדי לכפות עליהם את עמדותיו. כל צד חשד שלרוטנברג יש מניע נסתר, אינטרס אישי שיעזור לו בתפקיד אחד המעסיקים הגדולים במשק היישובי: בן־גוריון חשד כי רוטנברג מצדד בעמדותיו של ז׳בוטינסקי מכיוון שאלה קרובות אידיאולוגית לעמדות המעסיקים ונוטות לשלול שביתה בכל מצב. שלילת שביתה תגביר את יעילות הייצור במפעליו של רוטנברג ותחליש את מעמדה של הסתדרות העובדים הכללית; וז׳בוטינסקי חשד כי האינטרס של רוטנברג להביא לאיחוד שורות הפועלים, כפי שהצהיר רוטנברג עצמו, גורם לו לנטות לכיוונו של בן־גוריון.

ניתוח של המשא ומתן באמצעות בחינת הוויתורים של שני הצדדים מראה כי במשא ומתן ניסה כל צד למשוך את הדיון לנושאים החשובים לו כדי לזכות בכמה שיותר ויתורים מהצד השני. הדוגמה הטובה ביותר לכך היא נושא איחוד

71 אלי שאלתיאל, **פנחס רוטנברג – עלייתו ונפילתו של ׳איש חזק׳ בארץ־ישראל, 1879–1942**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ׳ 434.

72 בן־גוריון, **זכרונות** (לעיל הערה 22), עמ׳ 211–212.

הסתדרויות העובדים. לאחר שבהסכם העבודה השיג ז׳בוטינסקי את מטרתו העיקרית — לגיטימציה והכרה בהע״ל — בדיונים על ההסכם המדיני הוא היה יכול להתעקש על כך שהע״ל לא תפורק, ולא תקום הסתדרות עובדים אחת. יש שראו בנוסח ההסכם אף מתן עדיפות להע״ל מכיוון שנקבע כי אחוז עובדים קטן יכול למנוע שביתה, ובכך יש משום מתן אישור למיעוט לכפות דעתו על הרוב. זוהי הצלחה גדולה של ז׳בוטינסקי, שזכה לוויתור מהותי מצדו של בן־גוריון. ז׳בוטינסקי ויתר על כמה מעקרונותיו, כגון זכות השביתה המוחלטת ובוררות חובה כמשטר מחייב בלא סייגים. אם נסכם את המשא ומתן ניווכח כי בן־גוריון ויתר מעט, אך היו אלו ויתורים גדולים מאוד, ואילו ז׳בוטינסקי ויתר מספר רב יותר של פעמים, אך משמעות כל ויתור מהם קטנה ממשמעות ויתוריו של בן־גוריון.

למרות הצלחת המשא ומתן בין בן־גוריון לז׳בוטינסקי, הצלחה שנמדדת בחתימה על ההסכמים, נכשל הניסיון לסיים את הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית. בעקבות דחיית הסתדרות העובדים הכללית את הסכם העבודה, נכשל המהלך הכולל: הסכם העבודה לא נכנס לתוקפו, והמשא ומתן לסיום הסכסוך הפוליטי לא חודש. נותרה רק מחויבות עקרונית של המנהיגים להסכם למניעת אלימות, מחויבות אשר מתבססת יותר מכול על מערכת היחסים האישית שנרקמה ביניהם. אמנם מערכת היחסים לא האריכה ימים, אך היא השאירה את חותמה על השניים. דחיית הסתדרות העובדים הכללית, כלומר תנועת העבודה, את ההסכם, וכן העובדה שאת שלושת ההסכמים אישרו מוסדות התנועה הרוויזיוניסטית מחייבות בחינה של הסיבות לדחיית הסתדרות העובדים את ההסכם. דחייה זו היא שהביאה לכישלון המהלך כולו.

ישנן ארבע סיבות לדחיית הסכם העבודה במשאל החברים. ראשית, החתימה על ההסכם היתה בלי סמכות, והיא הפתיעה את המערכת הפוליטית היהודית בארץ ובעולם. במפא״י הופתעו הפתעה כפולה: על ההפתעה הבסיסית שבחתימת ההסכמים נוספה ההפתעה שבעצם קיומו של משא ומתן בין בן־גוריון לז׳בוטינסקי, שכן מועצת המפלגה אסרה במפורש את קיומו.[73] גם חברי מפלגה אשר היו עשויים לראות במשא ומתן מהלך נכון התקשו שלא לראות בניהול המשא ומתן חציית גבול של בן־גוריון והתנהגות שאינה תואמת את עמדת המפלגה.

73 על הדיונים במרכז מפא״י ראו: פרוטוקול ישיבת מרכז מפא״י, 8.8.1934, אמ״ע, תיק 2-23-1934-7.

שנית, מפא"י לא היתה בשלה לסיים את הסכסוך עם הרוויזיוניסטים. משני נימוקים: הנימוק הראשון לכך נעוץ בהצלחה הפוליטית של מפא"י: בראשית שנות השלושים היתה מפא"י המפלגה המרכזית בתנועה הציונית, והתחרות על ההגמוניה בתנועה הציונית בינה ובין והרוויזיוניסטים הוכרעה.[74] מבחינה זו, הסכם עם התנועה הרוויזיוניסטית נחשב פגיעה בהגמוניה שכבר הושגה ואף פגיעה בכבוד המפלגה.

הנימוק השני הוא החינוך שהנחילו ראשי התנועה בקרב חבריה. תהליך הסוציאליזציה האנטי־רוויזיוניסטי במפא"י היה עמוק ויעיל עד כדי כך שבשעת מבחן לא היה יכול המנהיג להעביר את אחת ההחלטות ההיסטוריות שקיבל, ודאי עד התקופה הנידונה.[75] אחד מחברי מרכז מפא"י האשים את בן־גוריון בשבירת הקו 'שעל פיו חונכה כל התנועה במשך שנים, בספרות ובנאומים ובפעולות פוליטיות'.[76] חבר אחר הדגיש כי הוא מבין ללבם של כל אותם אלה אשר מרגישים כעת מרומים ומוטעים,

> אילו הייתי חבר מן השורה, אשר מחנכים אותו במשך עשר שנים, כי הרוויזיוניזם הוא המכשול הגדול ביותר לציונות [...] אשר נוטעים בי את ההכרה שמתוך התנועה הזאת יצאו רוצחי ארלוזורוב [...] — ופתאום מעמידים אותי בפני שלום והסכם עם מפלגה זו [...] אז הייתי אומר: לא, מפלגה זו אין לי אמון בה יותר.[77]

תהליך הסוציאליזציה שהנהיגה הנהגת מפא"י בשנים 1931–1934 הביא לשינוי מהותי בתפיסת תנועת העבודה את התנועה הרוויזיוניסטית וגרמה להקצנה בהתייחסות אליה. לצורך בחינת דרכי החינוך של ההמונים עלינו לחקור את הכלי העיקרי ששירת את מפא"י לשם סוציאליזציה של ההמונים באותה העת — העיתונות הכתובה. בראשית שנות השלושים, שעה שהיה המאבק על ההגמוניה בתנועה הציונית בשיאו, עמדו לרשות המפלגה שני עיתונים: **הפועל הצעיר** — שבועון המפלגה; **ובמעלה** — עיתון הנוער העובד והלומד, תנועת הנוער של הסתדרות העובדים הכללית. את **הפועל הצעיר** סקרנו מראשית שנת תרצ"א (1931), ואת **במעלה** — מהגיליון הראשון, אשר נדפס בסוף פברואר 1931.

74 על סוגיית הכרעת המאבק על ההגמוניה בתנועה הציונית ראו: לוי, 'המשא־ומתן' (לעיל הערה 21), עמ' 47–48.

75 על תהליך הסוציאליזציה במפא"י ראו שם, עמ' 63–69.

76 ישיבת מרכז מפא"י מיום 21.10.1394, אמ"ע, תיק 7–1934–23–2, עמ' 54.

77 שם, עמ' 58.

בשנת תרצ"א נדפסו ארבעים ושלושה גיליונות של **הפועל הצעיר**. באחד עשר גיליונות מהם פורסמו מאמרים הקשורים בסוגיה הרוויזיוניסטית, ורובם האירו את הרוויזיוניזם באור שלילי. תשע מאחד עשר ההתייחסויות מובאות עד גיליון 30, הגיליון שהוכרזו בו תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני הי"ז. על רקע מתיחות הבחירות שימשה העיתונות כלי תעמולה חשוב במערכת הבחירות לקונגרס. לאחר ניצחון תנועת העבודה בבחירות אלו העיסוק בשאלה הרוויזיוניסטית בגיליונות **הפועל הצעיר** מועט בשל הלך הרוח בקרב הנהגת המפלגה שהקרינה ביטחון במעמדה.

שנת 1933 היתה שנת מפנה בכל הנוגע למסרים העברו על גבי בדפי **הפועל הצעיר**. אמנם בתקופה שעד רצח ארלוזורוב אי אפשר למצוא מאמרים רבים העוסקים בסוגיה הרוויזיוניסטית, אך המעטים שבנמצא — חריפים כפי שלא היו קודמיהם, ולראשונה הושוותה התנועה הרוויזיוניסטית לפשיזם ולנאציזם. בעזרת השוואה זו נעשתה דה־לגיטימציה של התנועה הרוויזיוניסטית בעיני חברי מפא"י. האירוע שהצית את התבערה היה מצעד של בית"רים ברחובות תל אביב ביום השביעי של פסח.[78] בעוד מועד כונסו המוני אדם, חברי תנועת העבודה, לכאורה כדי להפגין את ה'בוז' שבלבם כנגד הבית"רים, אך עד מהרה התנפלו אלפים על הצועדים, ורבים, בעיקר הילדים הקטנים, נזקקו לטיפול רפואי. למחרת יצא העיתון **דבר** בכותרת 'יוסרו הבגדים הצואים — מדי היטלר — מתוכנו — תבעה אתמול תל־אביב!'[79] מאירוע זה צברה ההשוואה של התנועה הרוויזיוניסטית לפשיזם ולנאציזם תאוצה. לא כמצופה, לאחר רצח ארלוזורוב לא הוחמרה מגמת ההסתה נגד התנועה הרוויזיוניסטית, ובחצי השנה מיום הרצח עד תום שנת 1933 מוצאים ב**הפועל הצעיר** רק שלוש התייחסויות אליה, וגם הן מתונות יחסית.

אופן אזכור הסוגיה הרוויזיוניסטית בעיתון **במעלה** שונה. מיום צאתו לאור עד אירועי שביעי של פסח, תקופה של כשנתיים, אוזכרה הסוגיה ארבע פעמים בלבד, ואף לא בהתלהמות יתר. אך מאז אירועי שביעי של פסח תרצ"ג שונתה נימת הכתיבה לבלי היכר ונעשתה קיצונית מאוד. מאמר שכותרתו 'לנוכח העלילות' פורסם, ובו נכתב בין השאר:

> ההיטלריזם הראה לכל העולם בעליל את פרצופם האמיתי של כל ה'לאומיים' הקיצוניים, על המוסר שלהם ועל אדיבותם כלפי מי שאינו

78 אניטה שפירא, 'הוויכוח בתוך מפא"י על השימוש באלימות, 1932–1935', בתוך: **הציונות**, מאסף ה, עמ' 151.

79 שם, עמ' 152.

> נמנה על מחנם [...] אין אנו מתחרטים על הגבתנו בשביעי של פסח והננו מכריזים ומודיעים: דור־העבודה הצעיר לא יִשָמע לתורת־השקר של 'אי־אלימות' בפי אויביו ומשטיניו![80]

שלא בהתאם למגמה שסקרנו ב**הפועל הצעיר** לאחר רצח ארלוזורוב, מגמה המצביעה על ירידה בעיסוק בסוגיה הרוויזיוניסטית, ב**במעלה** המגמה שונה בתכלית. אמנם בחצי השנה שלאחר הרצח לא היו התייחסויות רבות לסוגיה, אך בחצי השנה הראשונה של שנת 1934, עד זיכויו של סטבסקי ושליחת 'איגרת השלום', יצאו לאור ארבעה עשר גיליונות של **במעלה**, מהם רק בשלושה לא עסקו בה. ברוב המקרים היה האזכור שלילי, בוטה ומלגלג, וכן רווחה ההשוואה להיטלר ולנאציזם.

תוצאת תהליכי הסוציאליזציה והדה־לגיטימציה היתה סירוב מוחלט של רוב תומכי מפא"י להיכנס לכל משא ומתן עם התנועה הרוויזיוניסטית. מגמה זו ממחישה את חוסר הבשלות למשא ומתן ומסבירה את התגברות הקולות במפא"י השוללים מראש כל דיאלוג.

הסיבה השלישית לדחיית ההסכם היא חבירה של מיני אינטרסים של חברי מפא"י נגד ההסכמים. ההתנגדות להסכם נבעה חלקית מהמאבק בתוך מפא"י ובתוך ההסתדרות על כוח ושליטה. מטרתם של רבים מהשוללים, ובעיקר של אנשי הדור הצעיר, היתה שיפור עמדות הכוח שלהם במנגנון הסיעה. לראשונה היה מצע משותף של הדור הצעיר נגד ההנהגה, שהצטיירה כמי שחוששת ממאבק חזיתי עם הרוויזיוניסטים.[81] מאבק הדור הצעיר בהנהגת המפלגה הוותיקה קיבל תמריץ בשעה שזיהו אנשי הדור הצעיר אפשרות לניהול מאבק שלא על רקע אישי, אלא אידיאולוגי לכאורה. רוב אנשי הדור הצעיר ראו במאבק דרך לקידומם הפוליטי ולצעידתם למרכז הבימה.[82]

רבים במפלגה התנגדו להסכמים משיקולים אידיאולוגיים. מבחינתם לא שינתה התנועה הרוויזיוניסטית את אופייה, ועודה מפלגה פשיסטית־יהודית שאין להידבר אִתה כלל, וכל שכן לחתום עמה על חוזה שלום. אנשי הקיבוץ המאוחד עמדו במרכז ההתנגדות להסכמים בתוך מפא"י, וניכר כי כבר אז פעלו אינטרסים 'תת־קרקעיים' של פירוד במפא"י וכי מאבק זה שימש כלי ניגוח של הטוענים החדשים לכתר ההנהגה — אנשי הקיבוץ המאוחד, ובראשם טבנקין —

80 שמואל, 'לנוכח העלילות', **במעלה**, ה' באייר תרצ"ג (1.5.1933), עמ' 3.
81 רוזוליו, **הפולמוס בתנועת הפועלים** (לעיל הערה 39), עמ' 28.
82 שם.

נגד הנהגת המפלגה מבפנים.[83] טבנקין הציג את טיעוניו כאידיאולוגיים וטען כי ויתור על זכות השביתה כמוהו כהתפרקות הפועל מנשקו במלחמה הסוציאלית, וה'אינטרס הלאומי' אינו בסיס כוח להכרעה בסכסוכים, אולם עמדתו זו סותרת את עמדתו המוּכּרת, המחייבת הסכם בין כל ארגוני העובדים, לרבות הע"ל.[84]

הסיבה הרביעית היא החשש ממתן לגיטימציה לתנועה הרוויזיוניסטית. אילו אושרו ההסכמים היתה בכך הכרזה ברורה כי הצה"ר היא מפלגה ככל המפלגות וכי אין בה כל פסול. למרות הזיכוי לאחר רצח ארלוזורוב, בעיני רבים במפא"י היתה התנועה הרוויזיוניסטית אחראית לו, ומתן לגיטימציה לתנועה זו היה בבחינת חילול הקודש. לאחר מאבק בין־מפלגתי, שהוכרע בהשגת ההגמוניה של מפא"י בתנועה הציונית, חששו חברים במפא"י שמא תסלול הסרת אות קין מעל מצחה של התנועה הרוויזיוניסטית את דרכה להשתלטות על התנועה הציונית, ותגזול מידי מפא"י את הבכורה.[85] החשש מפני התנועה הרוויזיוניסטית עוד היה מוחשי בעיני רבים במפא"י, אף שמבחינה מעשית היה כוחה של התנועה הרוויזיוניסטית בתוך התנועה הציונית בירידה, ומפא"י כבר שלטה בתנועה הציונית.

השלכות כישלון המשא ומתן

למרות כישלון המהלך לסיום הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית, היו לתהליך זה כמה השלכות חשובות על המערכת הפוליטית. ההשלכה המידית היתה פרישתה של התנועה הרוויזיוניסטית מההסתדרות הציונית והקמת ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח) כהסתדרות מתחרה. ההחלטה התקבלה באמצעות משאל שנערך בקרב חברי הצה"ר ב־2 ביוני 1935. מתוך 170,000 חברי הצה"ר שהצביעו במשאל, תמכו 167,000 בהקמת הסתדרות ציונית חדשה. כך הושלם תהליך הפילוג בתנועה הציונית.[86]

לטווח הזמן הקרוב כישלון המהלך הוביל לשני תהליכים מנוגדים שהתקיימו באותה עת: מצד אחד, העמדות בתוך שתי המפלגות הוקצנו, ומצד שני, רוכך המאבק בין המפלגות. כאמור, תוצר ההקצנה בתנועה הרוויזיוניסטית הוא

83 שם, עמ' 13.
84 מאיר אביזוהר, **בראי סדוק**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 154–155.
85 ישיבת מרכז מפא"י מיום 21.10.1394, אמ"ע, תיק 8–1934–23–2, עמ' 52–58.
86 בן־ירוחם, **ספר בית"ר** (לעיל הערה 28), עמ' 474–476.

הפרישה מההסתדרות הציונית. רבים בתנועה הרהרו בצעד זה עוד קודם לכן, אך לא נקטו צעדים מעשיים. במפא"י נשמעה מאז עמדת הדור הצעיר בבהירות, והנהגת המפלגה נקטה צעדים זהירים יותר. המתונים במפלגה הבינו כי זולת דעתם ישנן עוד דעות במפלגה. על אף ההקצנה הפנימית, פחתה עָצמת העימות בין שתי המפלגות. 'הסכם נימוסי הפולמוס המפלגתי', שהמנהיגים ראו את עצמם מחויבים לו אף על פי שלא אושרר רשמית, הוא אחת הסיבות לכך. סיבה אחרת היא החלפת המכתבים בין בן־גוריון לז'בוטינסקי, שנמשכה גם לאחר פרישת התנועה הרוויזיוניסטית, ופורסמה במלואה בעיתונות. למגע בין השניים היתה השפעה על הלך הרוח שהשרו על מפלגותיהם.

למרות כישלון המהלך ופרישתה של התנועה הרוויזיוניסטית מההסתדרות הציונית, השיג ז'בוטינסקי את מטרתו המרכזית מיזמת השלום שנקט — חיזוק הלגיטימציה של התנועה הרוויזיוניסטית בקרב יהודי העולם. אמנם הרוויזיוניסטים הכריזו שהם ישות עצמאית, אך מיד עם תום המהלך לסיום הסכסוך הפוליטי החלה שורה ארוכה של משאים ומתנים בניסיון לגשר על הפערים בין התנועות. בשנים 1936–1945 ערכו חמישה משאים ומתנים, ובסופם נחתמו הסכמים בין כמה דרגים של שתי התנועות: שלושה הסכמים נחתמו בין התנועות הצבאיות, האצ"ל וההגנה,[87] הסכם אחד נחתם בין הסתדרויות העובדים,[88] והסכם נוסף נחתם בין המפלגות הפוליטיות.[89] רק שניים מחמשת ההסכמים שנחתמו יושמו — הסכם העבודה בתל אביב וההסכם להקמת 'תנועת המרי העברי'. המסקנה העיקרית מרצף משאים ומתנים זה היא כי התנועה הרוויזיוניסטית היתה לתנועה בת שיח, והמשא ומתן עמה נעשה לגיטימי.[90]

פרדוקס הוא כי אף שנעשתה התנועה הרוויזיוניסטית בת שיח, ככל שהתרבו המשאים ומתנים עמה, כן היא התרחקה מהמחנה הציוני כולו. הכשלת המשא ומתן בידי ציבור חברי מפא"י הביאה ליצירת מצב חדש בתנועה הציונית — קבוצה גדולה שנדחקה אל מחוץ למחנה הפוליטי מקיימת עמו דיאלוג מבחוץ, ובד בבד מנהלת מאבק מתמיד על מציאת מקומה בציבוריות היהודית.

87 הסכם ההגנה-אצ"ל בשנת 1938, הקמת עם לוחם בשנת 1945 והקמת תנועת המרי העברי בשנת 1945.

88 הסכם העבודה בתל אביב בשנת 1937.

89 הסכם כצנלסון-לובוצקי בשנת 1940.

90 על שורת משאים ומתנים זו ראו: קובי דביר, 'בתר משא־ומתן בתהליך יישוב הסכסוך בין תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית: 1934–2005', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשע"ב.

לטווח הזמן הרחוק השליך כישלון המהלך לסיום הסכסוך על מפא"י מהבחינה הפוליטית. הסכמי לונדון הם קו פרשת המים מבחינת מערך הכוחות הפנימי במפא"י והנקודה הראשונה שאפשר להצביע עליה כמבשרת הפילוג שיבוא. הפילוג חל בשנת 1944, אז פרשו חברים ממפא"י, ובראשם אנשי הקיבוץ המאוחד בהנהגת טבנקין, והקימו את התנועה לאחדות העבודה.[91]

מסקנות

מטרתי במאמר זה היתה לבחון את הסיבות שהביאו להצלחת המשא ומתן החשאי בין בן־גוריון לז'בוטינסקי ואת הסיבות שהכשילו את יישומם של ההסכמים ואת יישובו של הסכסוך הפוליטי. המסקנה המרכזית העולה מהמאמר היא כי קיים הבדל בין שני התהליכים שתוארו — תהליך המשא ומתן בין בן־גוריון לז'בוטינסקי והתהליך לסיום הסכסוך הפוליטי בין תנועותיהם. המשא ומתן, כפי שתואר, הוא תהליך המתרחש בין הנושאים והנותנים כחלק מתהליך יישוב הסכסוך שנועד לשנות את מערכת היחסים בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית.

תהליך המשא ומתן החל בשיחות גלויות בין נציגי ההנהלה הציונית ובין התנועה הרוויזיוניסטית, אולם עד מהרה הבינו הצדדים כי בדרך זו אין לו תוחלת. על כן החלו שיחות חשאיות בתיווכו של רוטנברג. בן־גוריון וז'בוטינסקי החלו את המשא ומתן בלא שלב קודם. את התהליך אפשר להכתיר בהצלחה — בסופו נחתמו שלושה הסכמים, אולם ההסכמים לא יושמו בסופו של דבר מכיוון שההסכם המהותי מבין השלושה, הסכם העבודה, לא קיבל רוב קולות במשאל שנערך בקרב חברי הסתדרות העובדים הכללית. דחיית ההסכם הובילה לפרישת התנועה הרוויזיוניסטית מההסתדרות הציונית העולמית, והמהלך ליישוב הסכסוך הפוליטי בתנועה הציונית נכשל.

הסבר שמבדיל את הצלחת המשא ומתן מכישלון מהלך סיום הסכסוך הפוליטי הוא תאוריית המגע. שש עשרה הפגישות האישיות בין בן־גוריון

91 את התנועה לאחדות העבודה הקימו במאי 1944 חברי סיעה ב הפורשים ממפא"י. יזהר מציין חמש סיבות לפילוג: הסכמי בן־גוריון־ז'בוטינסקי; ההגמוניה בתנועת החלוץ בגולה; הפעולה בקרב הנוער בארץ ישראל; איחוד התנועה הקיבוצית; הצעת ועדת פיל לחלוקת הארץ. על כך ראו: אורי יזהר, **בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה־פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה**, יד טבנקין, רמת אפעל 2005, עמ' 29–30.

ובין ז׳בוטינסקי הביאו לשינוי של ממש בתפיסתם זה את זה ולשינוי הדעה הקדומה שהיתה לכל אחד מהם על האחר ועל תנועתו. שינויים אלו אפשרו את היתכנות ההסכמים, אולם המגע היה מצומצם, ולכן השפיע רק על המעורבים הישירים — שני המנהיגים. ההמונים בקרב התנועות לא נפגשו זה עם זה, ולכן לא חל כל שינוי בעמדות ההמונים בשתי התנועות, וההתנגדות להסכמים היתה נחרצת. ז׳בוטינסקי — מתוקף מעמדו ושליטתו הנרחבת במוסדות התנועה הרוויזיוניסטית — הצליח לכפות את עמדתו על חבריו ולאשרר את ההסכמים, אולם מעמדו של בן־גוריון במפא״י באותה העת לא אפשר לו לאשר כל החלטה שחפץ בה, והוא נזקק לאישור המוסדות ואף לאישורם של ההמונים. משימה זו לא עלתה יפה, תהליך המשא ומתן נכשל והתנועה הציונית התפצלה.

בן־גוריון הציג לפני תנועתו הצעה מרחיקת לכת, ומשנכווה בניסיון לאשר את הסכם העבודה לא היה מוכן עוד לתת הזדמנות למשא ומתן או להסכמים אחרים. למעשה, בן־גוריון הוא הגורם הראשי בכישלון המשאים ומתנים שהתנהלו בעשור הבא בין התנועות. עמדתו השלילית כלפי התנועה הרוויזיוניסטית התוותה את דרכו גם לאחר הקמת המדינה ובאה לידי ביטוי באופן החריף ביותר כאשר טבע את הביטוי ׳בלי חרות ומק״י׳. התנועה הרוויזיוניסטית וממשיכת דרכה הפוליטית, תנועת חרות, נעשו מוקצות לתקופה של יותר מארבעים שנים, ושורשי החרם זה — כישלון הסכמי לונדון.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 114–131

יחסי יהודים-מוסלמים בנבי סמואל: דו־קיום או שקט יחסי המשרת אינטרסים?

מעין סלומון גימון

מבוא

נבי סמואל (או בשמו העברי קבר שמואל הנביא) הוא אתר קדוש עבור יהודים, מוסלמים ונוצרים הנמצא כשבעה קילומטרים מצפון מערב לירושלים, בנקודה שגובהה כ־885 מטרים מעל פני הים. האתר נמצא סמוך לדרך מעלה בית חורון העתיקה, אשר הובילה ממישור החוף לירושלים (כיום כביש 443). לנקודה אסטרטגית זו, בעלת תצפית כה נרחבת, היתה חשיבות צבאית ודתית לדתות המונותאיסטיות ולכוחות הפוליטיים ששלטו באזור לאורך ההיסטוריה, והיא עודה כזאת גם בימינו.

בשל מסורת הקושרת את האתר עם שמואל הנביא הפך האתר קדוש לשלוש הדתות המונותאיסטיות. בני הדתות השונות מתפללים במבנה המרכזי שבאתר, שנבנה בתקופה הצלבנית ושימש כנסייה.[1] בחלקו התחתון של המבנה, המורכב ממערת הקבר, מתפללים היהודים; בחלקו העליון, במסגד המצוי בקומת הכניסה, מתפללים המוסלמים; ומדי פעם בפעם, על גג המבנה, מתפללים צליינים נוצרים.[2]

בנבי סמואל לא קיימים הסדרי תפילה מיוחדים במשך השנה, ואין בו שמירה אינטנסיבית של כוחות הביטחון, ואף על פי כן היחסים באתר בין המוסלמים

* המאמר מבוסס על עבודת סמינר לתואר ראשון בקורס 'התחרות על הקדושה — קהילות דתיות בירושלים' בהנחייתו של ד"ר אמנון רמון, החוג למדעי הדתות, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 במלחמת העולם הראשונה נפגעה הכנסייה קשות, אך הבריטים שיפצו את המבנה, והוא עומד במקום עד היום.

2 אם כי בשנים האחרונות החליט המנהל האזרחי מטעמי בטיחות על סגירת שטח הגג למתפללים ולמבקרים.

ליהודים שקטים יחסית, ובני הדתות השונות מתפללים בו לעתים סימולטנית ולרוב בלא כל הפרעות. עם זאת, כפי שנראה בהמשך הדברים, ההיסטוריה של הפעילות הדתית במקום אינה חפה מעימותים וממתחים, ואלו נותנים את אותותיהם עד ימינו אנו.

רוב המאמרים שפורסמו עד כה על אודות אתר נבי סמואל עסקו בהיבטים המקראיים, ההיסטוריים והארכאולוגיים הקשורים בו. מאמרים על אודות היחסים בין המוסלמים ליהודים באתר כמעט שלא פורסמו. לאחרונה פרסם פרופ׳ יצחק רייטר מאמר העוסק בדו־הקיום אשר שורר לדידו בנבי סמואל.[3] רייטר משווה במאמרו את המצב הקיים בנבי סמואל למצב הקיים במערת המכפלה שבחברון, וטוען כי לעומת מערת המכפלה, הרוויה היסטוריה של עימותים בין המתפללים בני הדתות השונות הפוקדים אותה, נבי סמואל הוא אי של דו־קיום בין היהודים והמוסלמים המתפללים בו. דבר זה לדעתו חריג במציאות הישראלית הרוויה קונפליקטים ומתיחויות.

במאמר זה אתמקד בבחינת היחסים בין המתפללים היהודים למתפללים המוסלמים, ואבקש לבחון את טענתו של רייטר לדו־קיום בנבי סמואל. ארצה להראות כי השימוש בביטוי ׳דו קיום׳ מוגזם בבואנו לתאר את היחסים בין בני הדתות השונות בנבי סמואל וכי גם לאתר זה היסטוריה של עימותים, מתיחויות ותחרות על השליטה בו.

מקור המסורת על נבי סמואל

חוקרים שונים במשך תקופה ארוכה חלוקים בדעותיהם בנוגע לזיהוי של נבי סמואל. זיהויו על פי המקורות היהודיים המאוחרים של ימי הביניים הוא עם רמה המקראית, מקום קבורתו של שמואל הנביא (׳וַיִּקְבְּרֻהוּ בְּבֵיתוֹ בָּרָמָה׳, שמואל א, כה א; ׳וַיִּקְבְּרֻהוּ בָרָמָה׳, שם כח ג). המקורות העתיקים והמחקר הגאוגרפי־היסטורי המודרני של ארץ ישראל מצביעים על זיהויה של רמה עם הכפר א־ראם, שמצפון לירושלים.[4] כמו כן, חוקרים מסוימים זיהו את נבי

3 Yitzhak Reiter, 'Contest or Cohabitation in Shared Holy Places? The Cave of the Patriarchs and Samuel's Tomb', in: Marshall J. Breger, Yitzak Reiter and Leonard Hammer (eds.), *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-Existence*, Routledge, New York 2009.

4 זיהוי זה מתואר בין היתר במחקרו של פרופ׳ יואל אליצור, ׳מקור המסורת על ״נבי סמואל״׳, **קתדרה**, 31 (ניסן תשמ״ד), עמ׳ 75–90.

סמואל עם הבמה שבגבעון (׳כִּי־הִיא הַבָּמָה הַגְּדוֹלָה׳, מלכים א, ג ד), ואילו אחרים זיהו אותו עם בארות, אחת מערי הגבעונים (יהושע ט יז).

ויליאם פוקסוול אולברייט, ארכאולוג וחוקר ארץ ישראל, זיהה בשנות השלושים של המאה ה־20 את נבי סמואל עם מצפה המקראית לאחר שערך חפירות ארכאולוגיות באתר.[5] גם החוקרים יצחק מגן ומיכאל דדון, אשר ערכו חפירות ארכאולוגיות מחודשות בנבי סמואל בשנות התשעים וגילו שרידים מימי בית ראשון ובית שני, טוענים שזיהוי נבי סמואל עם מצפה המקראית, הקשורה בפעילות הדתית של שמואל הנביא, נכון ומתיישב עם המקורות (יהושע יח כו; שופטים כא א-ח; שמואל א, ז ה-ו; יב א-יז).[6] הם טוענים כי סיפור מלחמת בעשא מלך ישראל באסא מלך יהודה (מלכים טו כב) וסיפור הירצחו של גדליהו בן אחיקם (ירמיהו מא), בשילוב הממצאים שנתגלו בנבי סמואל, מעידים על זיהוי מצפה המקראית עם נבי סמואל, ולא עם תל א־נצבה.[7] לדעת מגן ודדון הפסוק — ׳ויאספו ויבואו למצפה מול ירושלים כי מקום תפילה היה במצפה לפנים בישראל ויצומו ביום ההוא׳ (חשמונאים א, ג 46-47), מכריע בסוגיית זיהוי מצפה עם נבי סמואל בשל ציון מקומה הגאוגרפי של מצפה, ׳מול ירושלים׳; תיאור זה תואם לדעתם למקומו של נבי סמואל יותר מאשר למקום תל א־נצבה.

פסוק זה מספר חשמונאים מתאר את ימי הבית השני, שיהודה המכבי חידש בהם טקס עתיק יומין של כינוס עַם ישראל במצפה לפני היציאה למלחמה. יהודה המכבי שילב בהתכנסות העם במצפה מאפיינים צבאיים ודתיים גם יחד, ובטקס הכינוס לקראת המלחמה חידש פולחן דתי מימי השופטים. מלבד זה, ההתכנסות במצפה לצורכי תפילה בשעות הקשות לעם ישראל היתה ככל הנראה מעוגנת היטב במסורת הדתית של ימי בית שני.[8] כך אפשר לראות שעוד בתקופת החשמונאים נחשב אתר נבי סמואל נקודה אסטרטגית בעלת חשיבות צבאית ודתית. זאת ועוד, כיאה לנקודות אסטרטגיות בעלות חשיבות צבאית ודתית עבור קבוצות שונות, בתקופות מסוימות לאורך ההסטוריה היה נבי סמואל מוקד קרבות ומאבקים על שליטתו ועל קדושתו.

5 אם כי יש שזיהו את תל א־נצבה עם מצפה המקראית.

6 יצחק מגן ומיכאל דדון, ׳נבי סמואל (שמואל הנביא — הר השמחה)׳, **קדמוניות**, לב, 2, 118 (תש״ס), עמ׳ 62.

7 שם, עמ׳ 65.

8 שם.

נבי סמואל – חילופי הבעלות והשליטה במקום לאורך ההיסטוריה

מחקרים היסטוריים וארכאולוגיים שונים, ובעיקר המחקר הארכאולוגי של יצחק מגן ומיכאל דדון, חושפים את הפעילות והשליטה של כל אחת מהדתות המונותאיסטיות בנבי סמואל לאורך ההיסטוריה.

פעילות יהודית בנבי סמואל היתה קיימת עוד בתקופת בית ראשון. עם זאת, שרידים מהתקופה ההלניסטית מצביעים על נטישת היישוב היהודי את המקום בראשית התקופה החשמונאית (63–167 לפנה"ס), דווקא בתקופה אשר יהודה היתה למדינה עצמאית והרחיבה את גבולותיה. מגן ודדון סבורים כי אפשר לתלות את הנטישה בחששם של החשמונאים, אשר שיא כוחם היה שליטתם בבית המקדש בירושלים, שמא יפגע אתר פולחן מרכזי כמצפה המקראית (נבי סמואל), הסמוך לירושלים, בייחודו של הפולחן בירושלים, וכך גם בכוחם. עם זאת, בתקופה זו המשיכו החשמונאים להחזיק במקום כמצודה המגנה על ירושלים עד ימי אלכסנדר ינאי; שאז הורחבו הגבולות, ועל כן לא היה עוד צורך בהגנת המצודה, והמקום נעזב.[9]

בתקופה הביזנטית (324–640 לספירה) עמד בנבי סמואל מנזר ביזנטי אשר נבנה לכבודו של שמואל, בלא קשר לזיהוי המקום עם קברו. הביזנטים הכירו את כתביו של הירונימוס, מאבות הכנסייה הנוצרית, בדבר העברת עצמותיו של שמואל הנביא לעיר כלקדון שבארץ טורקיה.[10] על כן, לדעת מגן ודדון, ייתכן כי רק בשל זיהוים של הביזנטים את נבי סמואל עם מצפה, אשר היתה אתר מקודש בימי בית שני ואשר מסורת הקדושה שלה היתה קשורה בשמואל הנביא ועברה לנוצרים, קישרו הביזנטים בין המקום ובין שמואל והקימו בו מנזר על שמו ולכבודו.

בתקופה האומאית (661–750 לספירה) המשיכה הפעילות הנוצרית במקום, לצד השליטה המוסלמית. המנזר בנבי סמואל לא נהרס עם הכיבוש המוסלמי, אלא המשיך להיות אתר נוצרי גם בתקופה זו ולאחריה, וייתכן כי אף היה מיושב בנוצרים גם בתקופה העבאסית (750–940 לספירה) וניטש רק בתקופה הפאטימית (970–1099 לספירה).[11]

9 שם, עמ' 67.

10 Hieronymus: 'Contra Vigilantium', II, in: Jacques Paul Migne (ed.), *Patrologia cursus completes, Series Latina*, 23, Paris 1845, II. Col. 343, paragraph 5.

11 מגן ודדון, 'נבי סמואל' (ראו לעיל הערה 6), עמ' 68.

זיהוי אתר נבי סמואל עם מקום קבורתו של שמואל הנביא נעשה רווח החל מהתקופה הצלבנית (1099–1260 לספירה). חשיבותו הצבאית של האתר התבהרה עבור הצלבנים עוד במסע הצלב הראשון, שאז השקיפו ממנו וראו לראשונה את ירושלים (1099), ואפשר שבשל שמחתם בראותם אותה כינו אז את המקום 'הר השמחה' (Mons Gaudii). בנימין מטודלה, שטייל בארץ בראשית שנות השבעים של המאה ה־12, סיפר כי לאחר שכבשו הצלבנים את רמלה, שלדידו היא רמה המקראית, הם מצאו בה את קבר שמואל והעבירו את עצמותיו לשילה:

> כאשר לקחו בני אדום [=הצלבנים] את רמלה, היא הרמה, מידי בני הישמעאלים, מצאו בה את קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים והוציאוהו בני אדום והוליכוהו לשילה ובנו עליה במה גדולה וקראו אותה 'ש' [=סנט] סמואל דה שילה.[12]

אכן, רבים מהנוצרים בימי הביניים שגו וזיהו את נבי סמואל עם שילה, ועל פי המקורות היהודיים הקדומים נראה כי אף היהודים שגו בזיהוי זה. בכל זאת, תיאורו זה של מטודלה מצביע על קישור מקום הימצאותן של עצמות שמואל הנביא עם אתר נבי סמואל.

נבי סמואל שימש בתקופה הצלבנית אתר מקודש ואתר צבאי גם יחד. הצלבנים בנו במקום מבצר ומנזר, שבמרכזו כנסייה גדולה וסביבו מקום חניה לצליינים ולצבאות הצלבנים. עם חלוף השנים וכיבושו של צבא צאלח א־דין במאה ה־12 שימש המקום את חילותיו, ולאחר מכן הם הרסו אותו כדי למנוע את הצלבנים מלשוב ולהתבסס בו.[13]

פולחן יהודי ומוסלמי זה לצד זה בנבי סמואל

עם תום התקופה הצלבנית התפתחו פולחנים יהודיים ומוסלמיים אלו לצד אלו בנבי סמואל. בתקופה הממלוכית (1260–1517 לספירה) היה האתר מוקד חשוב לעלייה לרגל של יהודים, ועל פי עדויות של עולי רגל שונים, היהודים נהנו מחופש פולחן, ובחלק מהזמן אף מחזקת בעלות במקום. יצחק בן־צבי טען

12 אברהם יערי, **מסעות ארץ־ישראל**, גזית, תל אביב תש"ו, עמ' 43.

13 יואל בן דב, **נבי סמואל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 38–52; מגן ודדון, 'נבי סמואל', עמ' 69–70.

שהיהודים בתקופה הממלוכית קנו את מערת הקבר שבנבי סמואל ובנו עליה בית כנסת ודירות לשומרי המקום.[14] עם זאת, אף שהיהודים הגיעו לנבי סמואל לפני המאה ה־15, אין הוכחות חותכות שהיה במקום בית כנסת לפני מאה זו. סביר שהיהודים בתקופה הממלוכית רכשו זכויות במקום, אך לא ידוע מהן בדיוק אותן זכויות ומתי קיבלו אותן. הידיעה הקדומה ביותר על אודות קיומו של בית כנסת בנבי סמואל מובאת באיגרת מארץ ישראל מאמצע המאה ה־15, אשר היא מקור מידע חשוב השופך אור על פעילות היהודים בירושלים בתקופה זו, ובה כתוב: 'באנו בירידה ובשפלות גדול מכל הדברים אשר היינו מחזיקים בהם כמו בית הכנסת בחברון ו[...] בית שמואל הרמתי ע"ה'.[15] עדות שכתב רבי משולם מוולטרה, אשר ביקר בארץ בשנת 1481, מצביעה על כך שבית הכנסת היה במערת הקבר ושהבניין אשר מעליו היה בידי היהודים:

> בית אחד סגור שהיהודים מחזיקים אותו והשמש מבית הכנסת אשר שמו ר' משה ב"ר שמואל פתח לי הבית [...] למטה במערה [...] ולשם בית הכנסת אשר נר תמיד תוקד בו ולשם קבורת אדוננו שמואל ע"ה[16]

כן הוא סיפר כי בכ"ח באייר, שעל פי המסורת הוא יום פטירתו של שמואל הנביא, היו באים לאתר יהודים רבים ממצרים, מסוריה ומבבל כדי להתפלל על קברו. הוא אף כתב בדבר הסובלנות שגילו המוסלמים כלפי היהודים כי 'הישמעאלים מכבדים את כל הקברים הרבים המקודשים ליהודים במרחב ירושלים'.

לעומת הסובלנות של המוסלמים המוזכרת לעיל, קיימות עדויות לעימותים ולוויכוחים בין היהודים למוסלמים על השליטה במקום ועל הזכות לפולחן בו. מכתבים נוספים של רבי משולם מוולטרה עולה כי היו ניסיונות השתלטות של מוסלמים על נבי סמואל: '[המוסלמים] אומרים ליהודים למה לא תלכו לקבר צדיק כך או הנביא, שמו כך, ומאלה הקברים ביקשו הישמעאלים כמה פעמים

14 יצחק בן־צבי, 'ישוב יהודי ליד קברו של שמואל הנביא', **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, י (תש"ג), גנזך המדינה, מזהה פיזי: פ/37/1899, עמ' 12.

15 ריצ'לר בנימין, כתבי היד העבריים בספריית הפאלאטינה בפרמה, האוניברסיטה העברית בירושלים — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשס"א, עמ' 373, מס' 18/1346; נויבאואר אברהם, 'קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה', בתוך קובץ **על יד**, שנה ד, מקיצי נרדמים, ברלין תרמ"ח, עמ' 46–50.

16 אברהם יערי, **מסע משולם מוולטרה בארץ־ישראל בשנת רמ"א (1481)**, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ט, עמ' 74.

שיהיו סגורים ובקדושה תחת ידם וה׳ הפר עצתם׳[17] מלבד זה, קיימת ידיעה המבטאת פולמוס חריף עם המוסלמים, אשר רבי יצחק לטיף, ששהה בישראל בשנים 1480–1485, מעיד עליה:

> פעם אחת החדילו הערבים את היהודים מליכנס בטרקלין של קברו של שמואל הנביא להתפלל. קם עליהם הצדיק הזה [=שמואל], זלה״ה [=זכרונו לחיי העולם הבא] וחָנַק בגרונו למחדיל היהודים מלבוא בתפילתו ואמר לו: תחזיר המפתח ליהודים וישקדו על פתחי, כי הם בניי ולא אתם. מיד החזיר, וזה שמעתי בהיותי שם ונרות דולקים שם תמיד וערבים מתנדבים ודולקים.[18]

עדויות בדבר עימותים בין היהודים למוסלמים התרבו בתקופה העות׳מאנית (1517–1917). בשנים 1517–1735 התנהל מאבק בין יהודים למוסלמים על זכויות ועל בעלות, והמוסלמים ניסו לדחוק את רגלי היהודים מהאתר. לעתים קרובות הובילו העימותים את האחראים המוסלמים המקומיים לחסימת כניסתם של יהודים למקום למשך זמן־מה או לדרישת תשלום של מס כניסה, והיהודים בתגובה החרימו את המקום כדי לשלול מהמוסלמים רווח. מלבד זה, בשנת 1730 אף הפקיע המופתי של ירושלים, השיח׳ מוחמד אל חלילי, את הקבר מידי היהודים, סתם את פתח הכניסה ובנה עליו מסגד. יצחק בן־צבי במאמרו ציטט מהכתוב בעיתון מצרי את דבריו של מצטפא אל־אסעד אך־לוקיימי, שביקר בארץ בשנת 1143 להג׳רה, שנת 1730 לספירת הנוצרים:

> כך היה המצב עד שהופיע השיך מוחמד אל ח׳לילי, והציל את המקום הזה מידיהם, לפי תעודה רשמית מהשולטן, ויסתום את פי המערה, ויבנה עליה צריח, ויהפוך את המקום למסגד וימנע את היהודים לחלוטין מלבקר במקום הזה, ויחדלו היהודים מלבוא למקום, ויבקרוהו בסתר כשהם פוחדים ויעמדו מחוץ למסגד ואליו לא יכלו להיכנס.[19]

כן נראה שבאותה התקופה החלה התיישבות מצומצמת של מוסלמים באתר. משנת 1735 עד כיבוש הבריטים ב־1917 היתה הבעלות על נבי סמואל מוסלמית, ונמנעו רשות הביקור ורשות התפילה מכל מי שאינו מוסלמי (יהודים ונוצרים כאחד). כללית, בתקופה העות׳מאנית היו היהודים תלויים בחסדי

17 שם.

18 ריצ׳לר, כתב יד פרמה (ראו לעיל הערה 15), עמ׳ 373, מס׳ 1346/16. אברהם יערי, **איגרות ארץ ישראל**, מסדה, רמת גן 1971, עמ׳ 96.

19 בן־צבי, ׳ישוב יהודי׳ (ראו לעיל הערה 14), עמ׳ 12.

השלטון העות׳מאני שבקושטא, ובסך הכול היה מספר הפרמאנים (=צווים) שהבטיחו את זכויות היהודים רב ממספר הפרמאנים ששללו אותן. התקופות שיכלו היהודים להתפלל במקום היו רק בזכות חסדי העות׳מאנים אשר כפו את החלטותיהם על המוסלמים.[20]

בתקופת המנדט הבריטי היתה ליהודים ולמוסלמים גישה לנבי סמואל, אשר היה בשליטת הווקף. עם זאת, יש הטוענים כי בתקופה זו נמנעה כניסת יהודים למערת הקבר. המנדט הבריטי היה מחויב לשמר את הסטטוס קוו, כגון שמירה על הזכויות הקיימות במקום קדוש, והיהודים בתקופה זו כמעט שלא התמרדו כנגד רשויות המוסלמים באתר. בימי מלחמת השחרור הפגיז הלגיון הירדני מנבי סמואל את ירושלים. ב־22 באפריל 1948 הוטל על יחידה מהגדוד הרביעי של הפלמ״ח לכבוש את בית אכסא ונבי סמואל וליצור שטח עברי רצוף מצפון מערב לבירה הנצורה. בית אכסא נכבשה, אולם בפנייתה של היחידה היהודית לנבי סמואל היא כותרה; מכיוון המסגד שבכפר נורתה עליה אש צולבת, ומרבית הלוחמים נפלו חללים.[21] ב־19 השנים של השלטון הירדני בגדה המערבית לא היתה ליהודים גישה לאתר.

המצב בנבי סמואל מאז מלחמת ששת הימים – דו־קיום או שקט יחסי המשרת אינטרסים?

במלחמת ששת הימים (1967) גברה חטיבה 10, בפיקודו של אורי בן ארי (׳הראל׳), על הירדנים וכבשה את נבי סמואל. מאז המִנהל האזרחי בשם צה״ל אחראי לאתר ומפקח עליו, וכיום קיים באתר בקביעות שומר מטעמו. גם רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים ומשרד הדתות משתתפים בפיקוח על היבטים שונים באתר, וממאי 2009 קיימת באתר נציגות של רשות הטבע והגנים; זו מפקחת על המקום ואחראית לקשר עם הגורמים הרלוונטיים במידת הצורך. בו בזמן, הווקף המוסלמי אחראי למסגד ולחלקים ששימשו את צבא ירדן עד 1967.

הפולחן היהודי בנבי סמואל התחדש לאחר 1967, בחסות המִנהל האזרחי, והקבוצות היהודיות נהנות עד היום מחופש גישה ותפילה במקום. רוב המתפללים היהודים מגיעים לאתר מאזור שכונת רמות שבירושלים או

20 בן דב, **נבי סמואל** (ראו לעיל הערה 13), עמ׳ 77–79.

21 הערך ׳נבי סמואל׳, **האנציקלופדיה העברית**, כד, חברה להוצאת אנציקלופדיות, ירושלים תשל״ב, עמ׳ 828–829.

משכונות אחרות בעיר, וקבוצות שונות של חסידי ברסלב מגיעות אליו מכל רחבי הארץ. גם המוסלמים נהנים מחופש תפילה במקום, ועם זאת אינם נהנים מחופש גישה כשל היהודים בשל המחסומים השונים הקיימים בגדה המערבית ובשל האישורים שעל כמה מהם להשיג כדי להגיע אל האתר. במשך השבוע פוקדים את האתר מתפללים מוסלמים מועטים, רובם תושבי הכפר הסמוך, אך בתפילות יום השישי פוקדים את האתר כמאה מתפללים מוסלמים, כחצי מהם פועלים פלשתינאים העובדים ביישובים היהודיים הסמוכים שמגיעים בהפסקת הצהריים להתפלל במסגד נבי סמואל, הקרוב למקום עבודתם.[22]

חוקרים שונים, כגון יואל בן דב[23] ויצחק רייטר, טוענים כי מאז מלחמת ששת הימים שורר בנבי סמואל דו־קיום. רייטר אף טוען במאמרו כך: 'Given its location [...] and the political situation [...] Samuel's Tomb looks like an oasis amid the desert'.[24] אכן, נבי סמואל הוא אתר אשר מוסלמים ויהודים מתפללים בו זה לצד זה, ולרוב בלא כל הפרעה מן הצד האחר. עם זאת, ברצוני לטעון, להבדיל מרייטר ומבן דב, כי אי אפשר לכנות את המצב השורר בנבי סמואל 'דו־קיום' או 'אואזיס בלב מדבר', אלא אפשר לכנותו 'שקט יחסי המשרת אינטרסים', שכן בהקשר של המאבק על ארץ הקודש, אתרים קדושים הם סמלים דתיים, תרבותיים ולאומיים הנרתמים למאבקים הפוליטיים. על כן דו־קיום אמתי בין שתי האוכלוסיות כמעט בלתי אפשרי כל עוד אין פתרון לבעיות הלאומיות. ארצה להראות כי השקט היחסי הנשמר בנבי סמואל מאז מלחמת ששת הימים ועד ימינו משרת את האינטרסים השונים של היהודים ושל המוסלמים המתפללים במקום וכי בתקופות מסוימות הוא אף נשמר אך ורק בזכות הפיקוח הקיים במקום ובזכות כוחות משטרת ישראל ומשמר הגבול המוזעקים אליו כדי להרגיע את העימותים בין בני הדתות השונות.

רייטר במאמרו משווה את המצב במערת המכפלה לזה אשר קיים בנבי סמואל, וטוען כי אחת הסיבות לכך שבנבי סמואל שורר דו־קיום ואילו במערת המכפלה קיימים עימותים רבים היא חשיבותו הדתית המופחתת של נבי סמואל לעומת מערת המכפלה עבור בני הדתות השונות. בקבר שמואל ואף במערת המכפלה יהודים ומוסלמים חולקים את אותן הדמויות התנ"כיות וכמעט את

22 מתוך ראיונות שערכתי עם מר עומרי חסון, נציג רשות הטבע והגנים בנבי סמואל, בתאריך 16.9.2010 ועם מואזין המסגד בנבי סמואל מת'קל ברקת המכונה אבו היימן, ובנו אמג'ד, בתאריך 29.9.2010.

23 בן דב, **נבי סמואל**, עמ' 92.

24 רייטר, 'מאבק או דו קיום' (ראו לעיל הערה 3), עמ' 159.

אותו הנרטיב, אך מערת המכפלה מרכזית מאוד מבחינה דתית עבור שתי הדתות, שכן היא מקושרת לאבות, ואילו קבר שמואל מרכזי פחות עבורן. מלבד זה, רייטר טוען כי חשיבותו של קבר שמואל עבור המוסלמים קטנה מחשיבותו עבור היהודים.

האסלאם מקבל את כל הנביאים והשליחים של אלוהים אשר הקדימו את מוחמד ומכיר בהם. בשל כך כל הדמויות המרכזיות עבור היהודים נחשבות קדושות גם באסלאם. דמותו של שמואל הנזכרת בכתב היד של סיפור הנביאים (Qisas al-anbiya') והטבועה בתודעת המוסלמים חיובית ודומה ביותר לתיאורה בתנ"ך. רייטר טוען כי לקבר שמואל חשיבות גדולה עבור היהודים יותר מאשר עבור המוסלמים בשל מעמדו הדתי ואף הפוליטי של שמואל, ואילו עבור המוסלמים הוא אחד מבין רבים מהנביאים הראשונים.[25] מואזין מסגד נבי סמואל, מר מת'קל ברקת, המכונה אבו היימן, טען בריאיון עמו, שנערך באתר, כי הקוראן מחייב את המוסלמים באמונה במשה ובכל הנביאים שקדמו למוחמד. בנו אמג'ד הוסיף כי אמנם בקוראן שמואל מוזכר פעם אחת בלבד, אך מכיוון שהוא המשיך את דרכי משה, הוא בעל חשיבות ויש להאמין בו.[26]

אכן, ממספרי המתפללים היהודים והמוסלמים הפוקדים את האתר אפשר להסיק כי נבי סמואל בעל חשיבות פחותה יותר עבור המוסלמים לעומת היהודים. נציג רשות הטבע והגנים היהודי העובד במקום, מר עומרי חסון, טען כי מספר המתפללים המוסלמים המגיעים לאתר נמוך במידה ניכרת ממספר המתפללים היהודים.[27] עם זאת, המואזין של המסגד, מר מת'קל אבו היימן, טען כי הסיבה לכך שמספר מועט של מוסלמים פוקד את האתר היא כי הישראלים מערימים קשיים על הפלשתינאים אשר אינם בעלי תעודת זהות ישראלית, ועל כן קשה לפלשתינאים החפצים בכך להגיע לאתר מאז 1967. עוד הוא טען שמאז בנייתה של גדר ההפרדה וסגירת האפשרות של מוסלמים מבית איכסא להגיע אל האתר בשנים האחרונות ירדה כמות המתפללים במסגד ירידה ניכרת.

מלבד זה, החשיבות הדתית של האתר עבור בני הכפר המוסלמים אינה קשורה בהכרח לזיהוי המקום כאתר קבורתו של שמואל הנביא. אמג'ד, בנו של מואזין המסגד, טען כי ייתכן שקברו של שמואל אינו נמצא כלל באתר נבי

25 שם, עמ' 167.

26 מתוך ראיונות שערכתי עם מואזין המסגד בנבי סמואל מת'קל ברקת, המכונה אבו היימן, ובנו אמג'ד, בתאריך 29.9.2010.

27 מתוך ריאיון שערכתי עם מר עומרי חסון, נציג רשות הטבע והגנים בנבי סמואל, בתאריך 16.9.2010.

סמואל, אך למרות זאת הדגיש שנוכחות המוסלמים בנבי סמואל חשובה בשל המסגד המשמש את בני הכפרים הסמוכים. גם אביו טען כי רוב המוסלמים המגיעים לאתר מגיעים לאו דווקא בשל הימצאות קבר שמואל אלא בשל המסגד המצוי במקום, מסגד בני הכפר נבי סמואל.[28]

רייטר, בהסבריו לדו־הקיום בנבי סמואל, הוסיף במאמרו כי עבור בני הדתות השונות לנבי סמואל חשיבות לאומית פחותה משל מערת המכפלה, ועל כן הסבירות לעוינות ולעימותים במקום נמוכה יותר מאשר במערת המכפלה. אסכים עם רייטר בטענתו זו (מלבד טענתו לדו־קיום באתר) ועם זאת אבקש להדגיש את החשיבות הלאומית של נבי סמואל עבור בני הדתות השונות, הנובעת במידה רבה גם מחשיבותו האסטרטגית. נבי סמואל היה מאז ומתמיד נקודת מפתח לכיבוש ירושלים מכיוון שנמצא על הדרך הראשית אליה. יהודה המכבי כבש את הנקודה הזו בניסיונו לעלות על ירושלים וממנה הסתער על העיר, וגם הצלבנים חדרו לירושלים באותה הדרך. בימי מלחמת העולם הראשונה ביצרו הטורקים והגרמנים את נבי סמואל, וכיבושו בידי הבריטים אפשר את השתלטותם על ירושלים. בימי מלחמת השחרור התנהל במקום קרב נבי סמואל, אשר גבה קרבנות רבים.[29] במלחמת ששת הימים התנהלו במקום קרבות, והישראלים שחררו את האתר מידי הלגיון הירדני. אם כך, נבי סמואל הוא אתר למוד קרבות, והוא נקודה אסטרטגית בעלת חשיבות פוליטית ולאומית עבור היהודים והמוסלמים לאורך ההיסטוריה במאבק על השליטה בשטחי הארץ.

הנקודה השלישית אשר רייטר טוען כי היא בעלת השפעה על היחסים בין בני הדתות השונות קשורה במקום האתר ובסביבתו האנושית. מערת המכפלה ממוקמת בחברון, אשר גרים בה — בצפיפות גדולה — מוסלמים וכן קבוצות מתנחלים יהודים לאומיים. על כן לדברי רייטר הסבירות להסלמה בה גבוהה הרבה יותר מאשר בקבר שמואל, אשר ממוקם מחוץ לירושלים ואשר בסביבותיו קיימת קהילה קטנה מאוד של מוסלמים. עם זאת, ארצה לטעון כי גם נבי סמואל ממוקם באזורי הסכסוך היהודי-פלשתינאי, מחוץ לקו הירוק, וסמוך לו עוברת גדר ההפרדה. אמנם נכון הדבר שקיימת באזורו קהילה קטנה בלבד של מוסלמים, אך עניין זה נובע בין היתר מכך שבשנת 1971 הרסו השלטונות הישראליים חלקים גדולים של הכפר סביב הקבר בנבי סמואל. עניין זה היה יכול להוביל לעימותים ארוכי שנים על רקע תסכולם וזעמם של בני הכפר על

28 מתוך ריאיון שערכתי עם מר אמג'ד ברקת בנבי סמואל בתאריך 29.9.2010.

29 הערך 'נבי סמואל', **האנציקלופדיה העברית** (ראו הערה 21 לעיל), עמ' 828–829.

הדבר. עם זאת, יד האירוניה של הקונפליקט הישראלי־פלשתינאי בארץ ישראל נתנה את אותותיה, לדברי מת׳קל אבו היימן, כאשר החפירות הארכאולוגיות שנעשו מסביב לקבר, במקום אשר עמדו בו בעבר הבתים ההרוסים, היו מקור פרנסה לבני הכפר, אשר כמה מהם עבדו בחפירות.[30]

פרופ׳ רון הסנר טוען במאמרו[31] כי אתרים קדושים מספקים לגיטימציה, משמעות והרגשת שייכות לקהילה. סיבות אלו, לדידו, מובילות קבוצות דתיות לקונפליקטים עם מתחריהן. עוד הוא טוען שקונפליקטים בין שתי קבוצות המתפללות באתר מסוים אינם ניתנים לפתרון ושלאורך זמן חלוקה וחציצה בין הקבוצות לשני מקומות נפרדים היא היחידה אשר עשויה למנוע התגלעות של אלימות ביניהן. לדעתו, המצב השקט הקיים בנבי סמואל נשמר רק מכיוון שהוא מקום ׳שולי׳ יחסית עבור בני העמים השונים. בטענות אלו של הסנר טמון ההסבר לכך שלא ייתכן דו־קיום אמתי בנבי סמואל, אלא רק קיום של שקט יחסי, אשר כפי שנראה בהמשך הדברים אף מונע מאינטרסים שונים של בני שתי הדתות.

בנבי סמואל קיים כבר עשרים שנה כולל פעיל אשר יסדה קבוצת יהודים ספרדים הקשורה למפלגת ש״ס, וכיום הוא ממוקם בקרוואן הסמוך לקבר המצוי בכניסה לאתר. מתפללים יהודים מירושלים ומרחבי הארץ פוקדים את המקום, ומספר המבקרים היהודים באתר זינק ב־1990, שאז שופרו דרכי הגישה למקום והשלטים הוחלפו משלטים בערבית לשלטים בעברית.[32] מלבד זה, מתפללים יהודים רבים מגיעים לאתר להילולות ל״ג בעומר וכ״ח באייר (יום פטירתו של שמואל הנביא על פי המסורת). המספר הגדל של היהודים המתפללים במקום נובע גם מהעלייה בטקסים פופולריים הקשורים בביקור קברי צדיקים ומהמצב הפוליטי, המאפשר לקבוצות דתיות ולאומיות של יהודים להראות את נוכחותן ולטעון לבעלות על אתרים קדושים, באמונה שהימצאותם במקום וכבודם אליו ישמרו עליו וימנעו את כניעת רשויות ישראל לפלשתינאים. גם המוסלמים מנסים להגדיל את כמות המתפללים באתר ולהבטיח את המשכיות תרומות רשויות הווקף ואת המשך קיום האוטובוסים של המוסלמים מירושלים הרוצים להשתתף בתפילות יום השישי.

30 מתוך ריאיון שערכתי עם המואזין של המסגד בנבי סמואל, מר מת׳קל אבו היימן, בתאריך 29.9.2010.

31 Ron. E. Hassner, 'To Halve and to Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibillity', *Security Studies' Summer*, Vol. 12, no. 4 (2003), p. 26.

32 רייטר, ׳מאבק או דו קיום׳, עמ׳ 170.

למרות ניסיונות המוסלמים להגדיל את מספר המתפללים בני דתם, רוב המתפללים הפוקדים את המסגד הם בני הכפר נבי סמואל או בני הכפרים הסמוכים, ולעתים מגיעים לאתר מוסלמים ממזרח ירושלים ופועלים פלשתינאים העובדים באזור. המואזין מת׳קל אבו היימן הוא תושב הכפר נבי סמואל ונמצא באתר מדי יום ביומו. הוא מפעיל ומנהל מרכולית, הממוקמת בבניין המרכזי סמוך לפתח הכניסה למסגד בשטחי בעלות הווקף, ונהנה מרווחיה. המרכולית בעלת היתרי כשרות בד״ץ, ולפיכך המתפללים היהודים הפוקדים את המקום יכולים לקנות בה מוצרים שונים. בנו אמג׳ד מועסק מטעם חברת כוח אדם כעובד תחזוקה של רשות הטבע והגנים באתר.

אם כן, אפשר להבין מהם האינטרסים המניעים את האנשים אשר נוכחים במקום מדי יום ביומו לשמור על השקט בו. כפי שטען נציג רשות הטבע והגנים מר עומרי חסון, הסיבה לשקט היחסי השורר במקום היא שמתפללים בו אנשים פשוטים הדואגים למחייתם ולתפילותיהם ואינם עוסקים יתר על המידה בעניינים פוליטיים. אכן, מת׳קל אבו היימן, המואזין, האחראי למסגד בנבי סמואל, מצוי רוב שעות היום סמוך למרכולית שבבעלותו וממתין למתפללים היהודים אשר יקנו ממנו מצרכים שונים, ובנו אמג׳ד עוזר לנציגי רשות הטבע והגנים בעבודות שונות ובו בזמן מחליף מפעם לפעם את אביו במכירה במרכולית המשפחה. אם כן, יש לשניהם אינטרס כלכלי בהמשך הפעילות היהודית במקום. מלבד זה, בני כפר נוספים מוכרים פירות וירקות בדוכן הממוקם ברחבת החניה בכניסה לאתר, וגם להם אינטרס שהפעילות היהודית באתר לא תיפסק כדי שיוכלו להתפרנס בכבוד.

לעומת האמור לעיל, נראה כי קבוצות מסוימות של מתפללים יהודים שפוקדות את המקום אינן מעוניינות בשמירת השקט. בשנה שהתעורר מתח בין היהודים למוסלמים בדבר השליטה במקום, לאחר הטבח שערך ברוך גולדשטיין במערת המכפלה שבחברון בפברואר 1994, ניסתה קבוצת יהודים להשתלט על כלל המבנה, והסירה את כל השלטים הכתובים בערבית במקום. היהודים אף ניסו לחבל במערכת ההגברה אשר דרכה המוסלמים קוראים לתפילה, והתקינו מזוזה בפתח המבנה. במקום גם פרצה קטטה ונפגעו בה צעיר מוסלמי, נינו של שומר הווקף, וסטודנט מהכולל היהודי.[33] לאחר פרץ אלימות זה החל המנהל האזרחי לפקח פיקוח הדוק יותר על האתר כדי למנוע חיכוכים לא הכרחיים בין יהודים למוסלמים ולשמור על קדושת המקום, בעיקר בימים של תפילות המונים. מלבד זה, קבוצת חיילים היתה ממוקמת קבוע בכניסה לאתר, וחיישנים

33 שם, עמ׳ 171.

מתכתיים היו בשימוש כדי לבדוק את כל מי שנכנס אליו. בימי שישי, בזמן תפילת המוסלמים, סגרו החיילים את הכניסה למבנה עבור היהודים, והם יכלו להיכנס למערת הקבר מכניסה חיצונית, שנפתחה במיוחד למטרה זו. עם זאת, ב־2004 נפסקה השמירה הצבאית במקום בעקבות עדות רציפה של רגיעה במתיחות וביחסים בין המוסלמים המקומיים למתפללים היהודים.[34]

נראה כי גם בתקופה האחרונה המתפללים היהודים הפוקדים את המקום, ובעיקר קבוצת חסידי ברסלב של חוזרים בתשובה המגיעים תדיר לאתר, מעוניינים בהפרת הרגיעה היחסית השוררת במקום. על פי דבריהם של מר עומרי חסון ושל המואזין מת׳קל אבו היימן, חסידי ברסלב המגיעים למקום בקבוצות בשנים האחרונות מתגרים במתפללים המוסלמים בלא כל סיבה גלויה. לעתים הם גונבים את נעלי המתפללים המוסלמים המונחות בכניסה למסגד בעת תפילתם, לעתים מרססים כתובות גרפיטי או מטילים את מימיהם בכניסה למסגד, ולעתים אף פותחים בקטטות עם המוסלמים המתפללים במקום. כן יש לציין כי על פי עדויות עובד רשות הטבע, המוסלמים הם אלו אשר לרוב מזעיקים את כוחות משטרת ישראל ומשמר הגבול, כדי להשיב את השקט למקום.[35]

בחודש אוגוסט 2010 פרצה קטטה גדולה בין חסידי ברסלב ובין אמג׳ד, בנו של המואזין, ובני הכפר שהגיעו לעזרתו. לפי דבריו של נציג רשות הטבע והגנים, החסידים, אשר ככל הנראה היו רובם שתויים, האשימו את אמג׳ד על לא עוול בכפו כי גנב כסף מארנק שמצא בעת שניקה את השירותים באתר. בהמשך דבריו הוא אף טען כי אמג׳ד בחור תמים וטוב לב אשר העביר את הארנק לנציגי הרשות מיד עם מציאתו, ואילו החסידים חיפשו עילה למריבה ומצאוה.[36] לעומת עדויותיהם של נציג רשות הטבע והגנים ושל המוסלמים בני המקום, החסידים היהודים הציגו את העניין אחרת, כפי שהוא מובא בכתבה אשר פורסמה באתר כיכר השבת:

> ׳הם הביטו בנו עם מבט של רצח בעיניים. זה היה יכול להיגמר בלינץ״ — כך מתארים כמה בחורי ישיבה מירושלים את מה שהתרחש במהלך השבת האחרונה בקבר שמואל הנביא. [...] מספר א׳, בחור שהיה עד למהומה. ׳לקראת צאת השבת, ראינו שאחד העובדים

34 שם.

35 מתוך ריאיון שערכתי עם מר עומרי חסון, נציג רשות הטבע והגנים בנבי סמואל, בתאריך 16.9.2010.

36 שם.

מחזיק את הארנק בידו. הוא היה ריק. בשלב הזה פנה בעל הארנק לערבי ודרש ממנו שיחזיר לו את כספו. הערבי הכחיש שלקח את הכסף וטען כי מצא אותו במתחם הקבר'. הוויכוח הפך לתגרה של ממש. הערבי, מספר א', מיהר להזעיק את חבריו — ואלה התבררו כשורת גברתנים שנראו זועמים מאוד. 'עשרות מתושבי הכפר הסמוך מיהרו לצאת אלינו כשהם מחזיקים אלות, מקלות ומוטות ברזל'. לדברי א', תושבי הכפר התנפלו על המתפללים והחלו להכות בהם עד זוב דם. [...] המתפללים נסו על נפשם. אלה שכשלו, טעמו את נחת זרועם של הערבים הזועמים שהיו בעיצומו של צום הרמדאן. א' מסכם: 'זו היתה חוויה מפחידה ומטלטלת. היא היתה עלולה להיגמר גם בהרוגים'.[37]

יש לציין כי לדעת נציגי רשות הטבע והגנים ששהו במקום בעת האירוע, ידיעה זו מסולפת ואין בינה ובין האמת ממש.

גם התפתחויות אשר חלו בחודש אוקטובר 2010 מעידות שהגורמים למהומות באתר הם בדרך כלל היהודים הפוקדים אותו, ולאו דווקא המוסלמים. הרשויות הישראליות האחראיות למקום החליטו, להבדיל ממה שהיה נהוג עד שנה זו, כי מיום 3 באוקטובר 2010 ייסגר המקום בשעות הלילה, ולא יהיה פתוח למתפללים במשך 24 שעות ביממה בשל לינתם והשתקעותם של דרי רחוב יהודים במערת הקבר. בתגובה הפגינו חסידי ברסלב ותלמידי ישיבות מירושלים והתנגדו להחלטה. ידיעות אשר התפרסמו באתרים חרדיים מציגות את הדברים מנקודת מבטם:

החלטת המנהל האזרחי לסגור את קבר שמואל הנביא לרשות המתפללים בשעות הערב, לא עברה בשקט מצד המתפללים. מאות בני אדם הגיעו אתמול למקום והחלו להתבצר במתחם. הם נעלו את הכניסות והחלו תוקעים בשופרות[38]

37 דוד כהן, 'דרמה בציון שמואל הנביא: מתפללים הותקפו באכזריות', כתבה אשר התפרסמה באתר כיכר השבת ב־22.8.2010. ראו: http://www.kikarhashabat.co.il/%D7%A9%D7%9E%D7%95%D7%90%D7%9C-%D7%94%D7%A0%D7%91%D7%99%D7%90-2.html (תאריך אחזור 12.10.2010).

38 דוד כהן, 'לילה בקבר שמואל הנביא: כוחות יס"מ מול המתבצרים', כתבה אשר התפרסמה באתר כיכר השבת ב־5.10.2010. ראו: http://www.kikarhashabat.co.il/%D7%A7%D7%91%D7%A8%D7%A9%D7%9E%D7%95%D7%90%D7%9C%D7%94%D7%A0%D7%91%D7%99%D7%90.html (תאריך אחזור: 14.10.2010).

המאבק נגד החלטת המינהל האזרחי לסגור מדי ערב את מתחם קבר שמואל הנביא — עולה מדריגה. בפתח ישיבת שרי השביעייה, הודיע השר אלי ישי לשר הביטחון ולאלוף דנגוט, כי אם לא יודיע המינהל עד הערב על פתיחת המתחם — 'אתבצר במקום יחד עם רבבות מתפללים'. מאחורי הקלעים: נסיונות תיווך של מנכ"ל המקומות הקדושים. סערה[39]

נראה כי לא במקרה באותם ימים נתפרסמה באתר ערוץ 7 כתבה על אודות האלימות של המוסלמים כלפי היהודים במקום, הקוראת להמוני יהודים לעלות לאתר:

בפעם המי יודע כמה תקפו פורעים ערבים את חוות היחידים של ישראל אורבך במתחם קבר הנביא שמואל [...]. לדבריו [אורבך] האירועים האלימים שליוו את שנות האינתיפאדה שבו בעת האחרונה מאז הוחל בשיחות המדיניות ומאז הדיבורים החוזרים ונשנים על הקפאה ביהודה ושומרון. 'מאז ההקפאה מתקיפים אותנו כאן בסוג של אינתיפאדה', הוא אומר .[...] לדבריו שכניו בכפר הסמוך אינם אלא אנשי חמאס שבשנות האינתיפאדה ראה אותם יוצאים בבגדים מנומרים לפעילות טרור, [...] בדבריו מזכיר אורבך את עברו של הכפר נבי סמואל ככפר שממנו יצאו הלוחמים האכזריים ביותר נגד חיילי צה"ל, ולטעמו רוח זו עוד נותרה בהם. 'אנחנו מעבירים את קבר שמואל לערבים אחרי שהעברנו את קבר יוסף', הוא מזהיר וקורא: 'אני קורא ומתחנן לעם ישראל שיבואו לכאן, תעלו להר. זה המקום הקדוש שעוד נותר לנו. בואו לכאן באלפים', ולמי שסיפורי ההתמודדות של אורבך עם שכניו מרתיעים אותו, הוא מרגיע: 'אין מה לפחד. שלוחי מצווה אינם ניזוקים. בואו אל ההר כדי לשמור עליו'.[40]

אמנם דבריו של אורבך קיצוניים, אך הם מייצגים את דעותיהם ואת מגמתם של רבים השואפים לבלעדיות יהודית בשטחים שמעבר לקו הירוק, ובהם נבי סמואל.

יש להדגיש כי מעוררי המהומות במקום הם בעיקר קבוצות חסידי ברסלב החוזרים בתשובה המגיעים אליו, ולא אנשי הכולל הלומדים והמלמדים בו דרך

39 חנן ויזנטל ויוסי כץ, אלי ישי מאיים: 'אתבצר במתחם קבר שמואל הנביא, אם המקום לא ייפתח', כתבה שהתפרסמה באתר בחדרי חרדים, **5.10.2010**. ראו: http://www.bhol.co.il/article.aspx?id=20203 (**תאריך אחזור: 14.10.2010**).

40 שמעון כהן, 'מאות פורעים הציתו את החוה בנבי סמואל', כתבה שהתפרסמה באתר ערוץ 7, **5.10.2010**. ראו: http://www.inn.co.il/News/News.aspx/209810 (**תאריך אחזור: 14.10.2010**).

קבע. לדברי מר עומרי חסון, לאנשי הכולל יש אינטרס בשמירה על השקט היחסי, שכן לדבריו 'אם הם יעוררו מהומות, יזרקו אותם מכאן'. מלבד זה, גם מת'קל אבו היימן ובנו בעלי אינטרס לשמור על לקוחותיהם היהודים ועל פרנסתם, וייתכן כי זו הסיבה שהם נוהגים בחביבות כה רבה כלפי היהודים הפוקדים את המקום, גם לאחר מעשי האלימות כלפיהם. עם זאת, כל קבוצה נוקטת מהלכים העשויים לקדם אותה בבלעדיות על המקום או ב'תקיעת יתדות', גם בלא מעשי אלימות. כך למשל על קרוואן אחד הניצב לפני העלייה למסגד מצוי השלט: 'כולל שמואל הנביא', ומאה מטרים ממנו קיימת כתובת בערבית על הקיר: 'הרשות האוטונומית הפלשתינאית — בית־ספר יסודי'.

גם מר משה מויאל, שכבר 25 שנה מנהל את הכולל המצוי באתר, טוען כי השקט היחסי והיחסים באתר בין היהודים למוסלמים מונעים ממערכות אינטרסים של כל צד ולא מכבוד הדדי או מרצון בדו־קיום. לדבריו, היחסים במקום מושתתים על הבלגה ולא על כבוד, שכן לדידו המוסלמים מבליגים על מעשיהם של היהודים בשל האינטרסים שלהם ובשל כפיפותם לרשויות היהודיות, ובו בזמן בני הכולל במקום מבליגים על מעשי המוסלמים בשל רצונם להמשיך וללמוד, אף שהיו מעדיפים כי לא יהיו כלל מוסלמים באתר. עוד הוא טוען שהאינטרס של בני המקום המוסלמים מונע לא רק משיקולים כלכליים אלא אף משיקולים פוליטיים, שכן לדעתו המוסלמים בעלי אינטרס לשמור על שקט יחסי כדי שממשלת ישראל לא תשלול מהם את הזכות להתפלל במקום.[41] דבריו של מנהל הכולל מתארים את מארג היחסים הקיים בנבי סמואל, הרחוק מרחק שנות אור ממצב של דו־קיום אמתי בין שתי האוכלוסיות המתפללות באתר.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להראות כי רקמת היחסים בין היהודים למוסלמים בנבי סמואל מורכבת ועדינה וכי אי אפשר לכנות את המצב השורר באתר 'דו־קיום', כפי שטענו בן דב ורייטר. ראינו כי אף שבנבי סמואל שורר שקט יחסי לעומת מקומות אחרים אשר בני דתות שונות מתפללים בהם, כגון מערת המכפלה או הר הבית, ההיסטוריה של המקום, מראשית הפעילות בו עד ימינו, רצופה

41 מתוך ריאיון שערכתי בנבי סמואל עם מר משה מויאל, מנהל הכולל באתר, ב־29.9.2010.

מאבקים וקונפליקטים על הבעלות והשליטה עליו, וכי הקונפליקטים בנבי סמואל סמויים וקיימים מאז 1967 מתחת לפני השטח, אך לעתים הם זוקפים את ראשם אל מעל פני האדמה וגורמים מהומות.

עוד ראינו כי למרות הקיום המתמיד של המתחים והקונפליקטים במציאות הישראלית בין היהודים למוסלמים, למתפללים הקבועים, כגון בני הכולל ומואזין המסגד בעל המרכולית, אינטרס רב בשמירה על השקט באתר. כפי שטען מנהל הכולל, היחסים במקום בין היהודים למוסלמים מושתתים לא על כבוד אלא על מדיניות של הבלגה, כדי לשמר את הרגיעה היחסית המשרתת את שני צדי המתרס. עם זאת, על פי עדויות, בשנים האחרונות קבוצות של יהודים חסידי ברסלב המגיעות אל האתר לשם לימוד ותפילה הן הגורמות העיקריות להפרת השקט באתר; הן נוקטות פעולות של ונדליזם, השחתה ואלימות כלפי המוסלמים המתפללים בו. אף על פי כן, לרוב השקט היחסי שב אל כנו גם לאחר פעולות אלו מצד המתפללים היהודים, בין היתר בשל מדיניות ההבלגה של המוסלמים במקום, אשר כפי שטען נציג רשות הטבע והגנים, הם אנשים פשוטים ששואפים לשמור על הקיים, לפרנס את משפחתם ולהתפלל במסגדם.

כן יש לציין כי אף שמאז 2004 אין במקום יחידה צבאית השומרת על הסדר באופן רציף, כוחות משמר הגבול ומשטרת ישראל מוזעקים לעתים קרובות לאתר, ובדרך כלל על ידי המתפללים המוסלמים, כדי להרגיע את הרוחות האלימות המתעוררות בקרב החסידים היהודים. אם כן, השקט היחסי הקיים באתר נשמר בזכות כוחות הביטחון המוזעקים לעתים למקום ובזכות הפיקוח הקיים באתר, בשילוב האינטרסים השונים שיש לבני המקום בשמירה על השקט.

למרות כל האמור לעיל, אדם המבקר בנבי סמואל יבחין לרוב במחזה נדיר ומרשים בתוך המציאות הישראלית והסכסוך הישראלי-פלשתינאי: יהודים ומוסלמים מתפללים זה לצד זה, ללא חציצה או אבטחה כבדה. באחד מביקוריי באתר בחול המועד סוכות נגלה לעיניי מחזה מצודד: בין מואזין המסגד בעל המרכולית ובין אחד החסידים היהודים התנהלה שיחה נעימה וקולחת, בעודם יושבים ושותים קפה 'ערבי' מתחת לסוכה. מחזה זה מאגד בתוכו לדידי את מורכבות מערכת היחסים בין בני שתי הדתות במקום. מערכת יחסים אשר מצד אחד המתחים הפוליטיים בין הישראלים לפלשתינאים מראים בה את אותותיהם בסמוי או בגלוי במאבק על השליטה, ומצד אחר הרצון לחיות חיים שלווים ופשוטים פורץ קדימה בכל עת, בעודו נתמך במערכת אינטרסים ענפה המשמרת את השקט היחסי השורר בנבי סמואל.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 132–161

מעל ומתחת לפני המים: פערים בסיקור העיתונות היומית בישראל את מאבקם של הדייגים והלוחמים בפרשת הקישון

אלה בן עטר

מבוא

התקשורת ככלי ביטוי ציבורי אמורה לשמש צופר אזעקה לכאבם של אזרחים הנאבקים בממסד ולגייס תמיכה ואהדה לשינוי המצב (כספי, 2001). האומנם התקשורת נאמנה לתפקידה זה? האומנם כל האזרחים זוכים לשוויון הזדמנויות בסיקור מצוקתם בתקשורת? את קולה של איזו קבוצה התקשורת משמיעה או משתיקה? מהן המשמעויות הגלויות והחבויות באופי הסיקור של העיתונות היומית בישראל בהקשר של בולטות והדרה של קבוצות חברתיות?

מאמר זה מנסה לשפוך אור על הדרך השונה שהעיתונות האיכותית והעיתונות הפופולרית מסקרות מאבק זהה של שתי קבוצות חברתיות בישראל המתמודדות עם גורל דומה של פגיעה קשה בבריאות חבריהן. מקרה הבוחן המכונה 'פרשת הקישון' עוסק בטענה כי זיהום המפעלים הפטרוכימיים שבסביבת נחל הקישון את מי הנחל גרם תחלואה גבוהה בקרב לוחמי השייטת[1] ודייגי הקישון.

המחקר יעסוק בשני עניינים מרכזיים:

1. השוואה בין אופי הסיקור של שתי הפרשות בשני סוגי העיתונים — האיכותי והפופולרי — אשר תלמד על דרכי הפעולה שהם נוקטים בסיקור אירוע חדשותי שיש לו זיקה לסוגיות הנוגעות למאבקן של קבוצות חברתיות.

* המאמר מבוסס על חיבור לצורך קבלת התואר מוסמך במדעי המדינה בהנחייתו של פרופ' אשר כהן באוניברסיטת בר־אילן. ראו: אלה בן־עטר, 'בולטות והדרה: "ייצוגן בתקשורת של קבוצות חברתיות בישראל מקרה בוחן: מאבק הדייגים וחיילי שייטת בפרשת הקישון', אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2010.

1 במאמר כונתה קבוצת הלוחמים בשם כולל 'לוחמי השייטת', ונכללו בה גם לוחמי הנדסה ימית ולוחמי היחידה לתפקידים תת־מימיים מיוחדים (הילת"ם), שגם הם התאמנו בקישון.

2. ניסיון להסביר מדוע קולם של הלוחמים, אנשי הדממה, נשמע היטב, ואילו קולם של הדייגים כמעט נבלע ונעלם? סוגיה זו תיבחן בהקשר של הזיקות שיש לתקשורת כלפי קבוצות מהעילית החברתית לעומת קבוצות חברתיות ממעמד נמוך, והיא תאפשר התבוננות עמוקה במעורבותה של העיתונות בשימור ובקיבוע המבנה החברתי ההיסטורי בישראל.

פרשת הקישון

בסוף מאי 2000 פרסם העיתון **ידיעות אחרונות** תחקיר עיתונאי מקיף (טל־שיר ויחזקאל, 26.5.2000) שחשף כי לוחמי השייטת שהתאמנו בצלילה במי הקישון נחשפו לחומרים רעילים ורבים מהם חלו ואף נפטרו ממחלת הסרטן. בעקבות הפרסום והסערה הציבורית שהתעוררה בעקבותיו הוקמה ועדת חקירה ובראשה נשיא בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר. את הוועדה מינה ראש הממשלה אז אהוד ברק, ותפקידה היה לבדוק אם קיים קשר בין זיהום מי הקישון ובין מחלת הסרטן שרבים מלוחמי השייטת אשר התאמנו בקישון לקו בה (טל־שיר, 2009).

עבודתה של ועדת שמגר החלה באוגוסט 2000 והסתיימה באפריל 2003, עם הגשתו של הדוח הסופי. בדוח זה הציג השופט שמגר את דעת המיעוט וטען שקיים קשר סיבתי בין השהות במי הקישון ובין התחלואה הגבוהה. שאול מופז, שר הביטחון אז, החליט לאמץ את דעת המיעוט שהציג השופט שמגר, ומשמעות החלטתו היתה כי המדינה, באמצעות משרד הביטחון, אחראית למי שנפגע בעת הצלילות בקישון בשל שירותו הצבאי וכי היא תכיר בלוחמים שנפגעו כנכי צה"ל ובמשפחות הנפטרים כמשפחות שכולות.

כל אותה עת (2000–2003) התנהל בבית המשפט בחיפה, רחוק מעיני הציבור ומחשיפה לתקשורת, דיון בתביעה שהוגשה נגד המפעלים הפטרוכימיים בדרישה שיכירו באחריותם לתחלואת הדייגים. בתקופה זו נפטרו אחדים מהדייגים שנכללו בכתב התביעה. אל מול עורך הדין האחד שייצג את הדייגים ניצבו 44 עורכי דין מטעם המפעלים, וכל העדים שנקראו להעיד במשפט תיארו את חוויית הנחיתות של הדייגים בדיונים. נכון לכתיבת דברים אלה המשפט עוד מתנהל, ולהערכת המעטים בעלי העניין הוא צפוי להימשך עוד שנים רבות ('אורלי וגיא בע"מ', 5.9.2010).

פרשת הקישון מאפשרת לבחון את תפקידה ואת דרכי פעולתה של העיתונות — האיכותית והפופולרית — במאבקיהן של קבוצות מיעוט בממשל,

במוסדותיו ובבעלי ההון, וכן להגדיר אילו תנאים מסייעים לקבוצת מיעוט ׳להימצא ראויה׳ לקבל את עזרת התקשורת במאבקה.

רקע תאורטי

עיתוני איכות ועיתונים פופולריים

כלי התקשורת הם כיום הזירה המרכזית של השיח הציבורי, ותקשורת ההמונים היא התחליף ל׳כיכר העיר׳ המסורתית. לתקשורת תפקיד חשוב בגיבוש סדר היום הציבורי (McCombsand & Shaw, 1972), בבחירת הנושאים שיידונו ולא יידונו בה (Noelle-Neuman, 1974) ובעיצוב האופן שהדיונים מוצגים לציבור (Lyengar, 1990; Wanta, Golan and lee, 2004). השיח המתנהל היום בתקשורת מאפשר לנציגי קבוצות להביע את עמדתם ואת דעותיהם, ולעתים דעות אלה מתנגשות זו בזו. השיח אינו ניטרלי, סטרילי או טכני, והוא מתנהל במגרש בעל חוקי משחק ייחודיים: יש בו ׳שומרי סף׳ (gatekeepers), ׳שוערים׳, ׳פרשנים׳, ׳שחקנים׳ וצופים-קוראים, ובמרחב מעורבים גם בעלי הון, קבוצות אינטרס, פוליטיקאים, תנועות חברתיות, וגם אנשי רוח ובעלי השפעה חברתית (כהן א׳, 2008; כספי, 1995). העיתונאים נחשבים מי שמווסתים, בולמים, בוחרים או עוצרים את המידע. במרחב זה מתקיימים קשרים חברתיים, התכנסויות חופשיות ודיון בכל מיני נושאים, ואלה מביאים לידי תחרות בין מגוון הדעות. אמצעי התקשורת מתווכים אפוא בין המוסדות החברתיים ומאפשרים ביטוי של מגוון דעות, ובסופו של דבר מביאים לידי התגבשותה של דעת הקהל (ידגר, 2003). עם זאת, אמצעי התקשורת אינם עשויים מקשה אחת, והם נבדלים זה מזה במאפייניהם ובדרך שהם בוחרים להתייחס אל המציאות. ידיעות חדשותיות יכולות להשפיע על סדר היום הציבורי משום שהן משפיעות על הדרך שהצופים תופסים את החיים החברתיים והפוליטיים. הסיפור החדשותי מתווה את הקווים הנורמטיביים ומציג את המקובל בסדר החברתי, וכך מכונן ומאשרר אותו (דור, 2001). סיפור זה בנוי על קודים חברתיים מקובלים ועל מוסכמות ופועל במסגרות המוכרות לקהל הצופים-קוראים. הסיפור החדשותי אינו יכול להיות חדש לגמרי, שכן לקהל לא תהיה מסגרת פרשנית להבין אותו, ולכן קיים מתח בין החדשות ובין ההקשר הסיפורי שהן מוצגות בו (דורי־הכהן, 2012).

את העיתונות הכתובה מקובל לחלק לשני סוגים: עיתוני איכות (Quality Press) ועיתונות פופולרית. עיתוני האיכות פונים בדרך כלל לבני האליטות,

לאנשים בעלי השכלה, ואילו העיתונים הפופולריים פונים לקהל רחב והם עממיים יותר באופיים (Roeh and Nir, 1992).

מקרה הבוחן העומד במרכז עבודה זו — סיקור מאבקן הציבורי של שתי הקבוצות להכרה בפגיעה בהן — נבדק בשני עיתונים יומיים בישראל; האחד — **ידיעות אחרונות** — נחשב עיתון פופולרי, והאחר — **הארץ** — נחשב העיתון האיכותי של ישראל.

העיתונות האיכותית מתוארת בספרות ככזאת המשרתת את הצורך של הקורא במידע ובפרשנות, לעומת העיתונות הפופולרית, המתוארת כאמורה לספק ריגושים, חוויות ובידור (לימור ומן, 1997). מאז ומתמיד העדיפה העיתונות האיכותית להיראות שקולה, כמעט ממלכתית, אגב שימוש בשפה שכלתנית ומאופקת, נעדרת ביטויי רגש. העיתונות הפופולרית לעומתה מרבה להביא את נקודת המבט של האיש 'הקטן' — שלעתים מנוגדת לעמדת הממסד — ולהשתמש בשפה ריגושית ונרגשת הפונה אל לבם של הקוראים, בניסיון לשתף אותם בתהליכים וליצור הרגשה של סולידריות, וכך אנשים 'מוצאים את עצמם' בעיתון (רועה, 1994).

המטרות השונות באות לידי ביטוי גם בהיבט החזותי שכל עיתון בוחר לעצמו. בעבר העדיפה העיתונות האיכותית להשתמש בצבעים שחור-לבן בלבד. עם התקדמות הטכנולוגיה ניתן לפן החזותי מקום נכבד יותר, ובעקבות המאבק היום־יומי על מקומו של העיתון ועל תפוצתו החלו גם עיתוני האיכות לשלב צבע במהדורה המודפסת. העיתונות האיכותית נוטה להמעיט בתמונות צבע ובכותרות צבעוניות, ומשתמשת בהן רק במקרים יוצאי דופן. עוד היא נוטה לעצב כותרות בינוניות ולהציג תמונות מצולמות ממרחק (לונג שוט) — מתוך ניסיון להראות זווית רחבה יותר של התמונה. העיתון הפופולרי לעומת זה מרבה להשתמש בצבעים, בכותרות ובתמונות בהתאם לאופי הידיעה, כדי ליצור ממד ריגושי חזק מאוד, בין השאר באמצעות העדפת כותרות גדולות, בעיקר בעמודים הראשיים, ה'נמרחות' על פני רוחב העמוד כולו. העיתונות הפופולרית נוטה להעדיף תמונות תקריב (קלוז אפ) באופן שאינו מאפשר לקורא להתחמק מהנושא (לימור ומן, 1997).

לצד המסרים המילוליים מובאים בעיתון גם קודים חזותיים שהם חלק חשוב ממנו. בעיתון מפורסמים איורים, תצלומים, קריקטורות, תרשימים ותצלומי המחשה (אילוסטרציה), ואלה קשורים לטקסט שלצדו הם מובאים. אמצעי לשון בונים את הקו של הסיפור העיתונאי ומכוונים את הקורא לעבר פרשנות אחידה של הסיפור, שלרוב היא פרשנות הגמונית. מייקל טולן (Toolen, 1988 בתוך: דורי־הכהן, 2012) מראה כיצד בסיפורים חדשותיים, אמצעים לשוניים

ומילוליים עוזרים לשמר את ההגמוניה. בכך הוא קושר בין השימוש הלשוני בסיפור החדשותי לרמה האידאולוגית, בייחוד למבנה הכוח השולט בחברה. עיון מעמיק בשימוש הנעשה במאפיינים חזותיים יוכל ללמד על המסר שהכתב, הצלם או העורך רצו להעביר (נייגר, 2008).

ידיעות אחרונות היה העיתון הנפוץ במדינה בתקופה שעליה נערך המחקר. העיתון מאופיין כקונפורמי בדעותיו וכמבקש להגיע לקהל הרחב ביותר. מתוך כך פונה לרגש של הקוראים על ידי פרסום של סיפורים אישיים וניסיון ליצור הזדהות. **הארץ** נחשב עיתון אליטיסטי, 'עיתון לאנשים חושבים', וקהל הקוראים שלו מוגדר אינטלקטואלי ונוטה יחסית למרכז ולשמאל (דיקר, 1999). אפשר לומר שהעיתונות האיכותית מעדיפה עמדה של סיפור (Telling), כלומר העברת מידע אגב סיקור צונן של הנושא, ואילו העיתונות הפופולרית פועלת בדרך של הצגה (Showing) בניסיון ליצור תחושה שהיא מראה את 'הדבר האמיתי' (רועה, 1994).

בולטות והדרה של קבוצות חברתיות בסיקור התקשורתי

בדיקת ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית בהתייחס להצגתן של שתי קבוצות מיעוט חברתיות בישראל הנאבקות על הכרה ציבורית מחייבת התבוננות רחבה בקשר בין בולטות או הדרה של הקבוצות בסיקור התקשורתי. חקר ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית בהקשר של הצגת הקבוצות מושתת על גוף הידע המעוגן בתאוריות רבות מתחום התקשורת, כגון הבניית המציאות ומסגור. לתאוריות אלו יינתן אפוא מקום גדול בניתוח סוגיית הבולטות וההדרה של קבוצת הלוחמים לעומת קבוצת הדייגים. ואולם שאלה זו מחייבת הסתכלות רחבה וקישור של הייצוג התקשורתי לאינטרסים חברתיים, לריבוד מעמדי ולגורמי כוח והשפעה בחברה. כדי להתבונן בגורמים אלו יש להיעזר אפוא גם בתאוריות חברתיות.

קבוצות מהמרכז הפוליטי, הכלכלי והחברתי זוכות בדרך כלל לבולטות בתקשורת מעצם היותן מחוברות למוקדי הכוח. בה בעת קבוצות אחרות מודרות מהתקשורת, כלומר הן מורחקות מן המרחב הציבורי והן אינן חלק מההגמוניה האידאולוגית, ולעתים הן אינן נראות בה כלל (ליבס, קמה וטלמון, 2003). דרכי הדרתם של החלשים מהתקשורת מגוונות, וכאשר עניינן בכל זאת מתואר בה, לא פעם הוא נעשה באמצעות דימויים סטראוטיפיים (ישובי, 2001).

בולטות והדרה של קבוצות מושפעות ממנגוני פעולה אופרטיביים שנבנו באמצעי התקשורת, ותפקידן לסנן את כמות המידע המגיע לחדר החדשות ולקבוע

מה יפורסם ומה יישאר על שולחן העריכה. העיתונאי נתפס כמי שיודע לשפוט מה עיקר ומה טפל, מה רלוונטי לצורכי הציבור או חשוב לו. תהליך המיון שנעשה אמור לשרת את זכות הציבור לדעת, אבל במסווה של מקצועיות בלתי תלויה, מידע שמאיים או נחשב מאיים על ערכים מקובלים נפסל בו (רועה, 1994).

הכתבים, העורכים ואנשי התקשורת בכללם יכולים להסתייע במגוון של טכניקות כדי לקבוע את סדר היום, שכן אופן פרסום המידע, הבלטתו במקום או בזמן, עיצוב העמוד, גודל כותרת ועוד — כל אלה משפיעים על האופן שהוא נתפס בציבור. עמודי החדשות הראשונים נחשבים-ספקי חדשות קשות: כאן אפשר לקבל דיווח תמציתי ועובדתי של אירועי יום האתמול, וקוראי העיתון אכן מייחסים משמעות אובייקטיבית להבחנה בין עמודי החדשות הראשונים ובין שאר חלק העיתון, שכן עמודים אלו נחשבים דיווח עובדתי 'אובייקטיבי' (דור, 2001). ואולם גם הדיווח העובדתי אינו אובייקטיבי לחלוטין, שכן השקפת העולם של הכותב צובעת מראש את הדיווח העיתונאי בגוון פרשני מובהק, מבליטה היבטים מסוימים של המציאות ומעלימה אחרים.

הילגרטנר ובוסק (Hilgartner and Bosk, 1988) בחנו את סיכוייו של נושא להיעשות סוגיה חברתית, את המקום שיקבל בזירות הציבוריות ואת משך הזמן שיחזיק מעמד בתחרות המתמדת עם הסוגיות האחרות, שכן סוגיה חברתית איננה מצב שמוגדר ונשפט לפי אמות מידה אובייקטיביות, אלא היא תוצר של התייחסות והגדרה חברתית. אי אפשר להגדיר אפוא מדד אובייקטיבי למידת החשיבות של בעיה כלשהי שעושה אותה סוגיה.

ההתייחסות השונה לקבוצות חברתיות, הבאה לידי ביטוי גם בתקשורת, מושפעת משיח כולל בחברה, המכונה 'שיח האזרחות'. את שיח האזרחות נהוג לחלק לשתי מסורות פוליטיות הקיימות במדינות דמוקרטיות: (א) המסורת הליברלית — המבססת את זכויותיהם של האזרחים על הטוב האישי, ולא על 'הטוב המשותף', וטוענת שעל המוסדות החברתיים החובה להגן על האינטרסים של חבריה. במסורת זו הכרעותיהם האישיות של האזרחים נבחנות בהקשר של תרומתן לרווחת הפרט; (ב) המסורת הרפובליקנית — הרואה בחברה קהילה בעלת ייעוד מוסרי משותף, והטוענת ש'הטוב המשותף' קודם להעדפת הפרט. מדינת ישראל אימצה לעצמה למן היווסדה מסורת רפובליקנית, והתקשורת בה מבליטה באהדה את קבוצות העילית החברתיות או את היחידים והקבוצות התורמים ל'טוב המשותף'. בישראל קיים משטר אזרחות אתנו־רפובליקני עם מחויבות נמוכה לדגם הליברלי, ובאופן מסורתי קבוצות תוגמלו על תרומתן ל'טוב המשותף', המוגדר 'כינון המדינה ובניית צבינה היהודי' (פלד, 1993). עקרון ההמרה (convertibility), המכונה גם 'המשוואה הרפובליקנית' (לוי,

לומסקי־פדר והראל, 2007), הוא העיקרון שלפיו הזכאות למשאב שהמדינה מספקת מותנה בהתנהגות שהמדינה רואה בה התנהגות ראויה להערכה. לכן קבוצה שאמונה על פטריוטיזם והקרבה זוכה מבחינה ציבורית לשמש 'אצולה חברתית' ומייצגת ומשקפת את ערכי ההקרבה והגיוס של החברה, שהנמנים עמה הם 'האזרחים הנעלים האולטימטיביים' (לבל, 2008).

לוחמי השייטת נתפסים כמי שתרמו ל'טוב המשותף' בהיותם קבוצת עילית שקיבלה עליה את תפקיד ההגנה על המולדת (Ben-Asher, 2003). הדייגים, לעומתם, הם קבוצה שפועלת לפרנסתה ולביתה ואינה תורמת לטובת הכלל. יתרה מזאת, לאחרונה אף מיוחסת להם פגיעה אקולוגית משום שדיג המכמרות נחשב דיג ההורס את התשתית של המבנה הביולוגי והזואולוגי של קרקעית הים (בן עטר ובן אשר, 2001; עינב, 2008).

העמדה הערכית המצויה בבסיס הסיקור בכל עיתון קשורה לשיח האזרחות הקיים בחברה הישראלית ועוסק באתוס הלאומי ובתרומה ל'טוב המשותף'. עמדת העיתון אינה באה לידי ביטוי בהכרח ישירות ובמוצהר, אלא מקבלת גם התייחסות עקיפה באמצעות שימוש באמצעים ספרותיים וצורניים. המרחב המשולש של הכותב, הקורא והתיאור הסמלי הוא מרחב מעורפל שמטבעות לשון, אסוציאציות, מטפורות ודימויים משתתפים בו. במרחב זה הדמיון מקבל מידה מסוימת של חופש, ולפיכך האירוע מובן בהתאם לפרשנות הקורא.

התקשורת היא גם אחד מסוכני החֶברות שבאמצעותם קבוצות דומיננטיות מנסות להנחיל את ערכי התרבות השלטת ואת הנורמות המקובלות בה לכלל החברה ולהציג דימויים של קבוצות חברתיות בהתאם ליחסן אל המרכז החברתי (פירסט ואברהם, 2004; Tsfati and Cohen, 2003). ואולם היא נחשבת גם קבוצת עילית בעצמה, מתוקף המשאבים שבידה: מידע על הנעשה במערכת הפוליטית והיכולת להביא מידע זה לפני הציבור ולפרשו. משאבים אלו מקנים לה השפעה על דעת הקהל ועָצמה גם לעומת קבוצות עילית אחרות (עציוני־הלוי, 1993). רוב קבוצות העילית קשורות זו לזו בזכות המשאבים שהן מחזיקות, היוצרים ביניהן תלות הדדית. איילי ההון תלויים בשלטון מכוח הטבות ייחודיות של מענקים, הלוואות, הנחות מס ועוד. הטבות אלה יוצרות גם תלות של השלטון בצמרת הכלכלית ו'יד רוחצת יד' (עציוני־הלוי, 1997).

ההכרה בהשפעתם של כלי התקשורת הביאה לידי כך שקבוצות שונות, ובכללן קבוצות מיעוט, מבקשות לנצל את התקשורת כדי ליצור דעת קהל אוהדת. בזירה זו נודע תפקיד חשוב לעיתונאים ולעורכים, שהם המנהלים במידה רבה את התחום (כהן ע', 2008; פישמן ומימון, 2005; Tewkbury, 1999). אמנם השתתפות בשיח הציבורי איננה ערובה שהמיעוט יצליח להשיג

את תביעותיו החברתיות, אבל היא עשויה לסייע לו לחדור לתודעה החברתית ולהציג את עולמו התרבותי לפני כלל החברה (בן־אריה, 2006; גבל, 2006; כהן א׳, 2008; מנחם ולהט, 2006).

לצד היותן של קבוצת הלוחמים ושל קבוצת הדייגים קבוצות מיעוט הן גם קבוצות אינטרס. המשותף לכל קבוצות האינטרס הוא רצונן להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות כדי לממש את האינטרסים שלהן, גם דרך אמצעי התקשורת — בדרך כלל בניסיון ליצור אשליה שמדובר בצרכיו של הציבור כולו. שתי הקבוצות הן קבוצות ממוקדות מטרה שחבריהן שייכים לקבוצה הומוגנית יחסית מבחינה חברתית־כלכלית. בכל חברה אפשר להבחין במבנה היירכי, הקבוצות השונות זוכות ליחס, למעמד ולמשאבים לא שוויוניים (אריאן, בן־נון, ברנע וצפתי, 2005; Orbe, 1998). פערים חברתיים אלה באים לידי ביטוי גם בנגישות לתקשורת, המביאה לידי כך שקיימות קבוצות אשר אינן זוכות להתבטא בתקשורת הכללית, ולרוב הן מוצגות בהקשרים שליליים (אברהם, 2000; גבל, 2006; למיש, 1997; שפרינצק, 1995).

לוחמי השייטת הם קבוצת אינטרס פרטית, אשר היה לה עניין מוגדר שהמדינה תכיר בקשר שבין הפעילות הצבאית אשר התבצעה בקישון ובין שכיחות מחלת הסרטן בקרב חבריה. לחברי הקבוצה גם רקע של מעמד אליטיסטי מובהק, של יחידה לוחמת מיוחדת ומוערכת בכל הנוגע ל׳טוב המשותף׳. קבוצת אינטרס יכולה אפוא להיקשר למיתוסים לאומיים־חברתיים של גבורה ולהיצרב בתודעה החברתית הקולקטיבית בהקשר של ערכים לאומיים, אף שלה עצמה יש אינטרס ברור שאינו משרת בהכרח ישירות את הערך הקולקטיבי. קבוצת הדייגים לעומתה היא קבוצת אינטרס פרטית שאינה קשורה למיתוס לאומי ומעמדה החברתי נמוך משל הלוחמים.

המחקר יעסוק בעיקרו בביטוי התקשורתי השונה ששתי קבוצות חברתיות המתמודדות עם גורל משותף זכו לו בעיתונות האיכותית לעומת העיתונות הפופולרית וכן בקשר שבין הסיקור לאופייה של הקבוצה כעילית או כקבוצה חברתית ממעמד נמוך.

שיטות המחקר

במוקד העבודה עמדו שתי קבוצות חברתיות:
הלוחמים — יחידת הקומנדו הימי (שייטת 13) היא אחת מיחידות העילית של צה״ל. היחידה פועלת בים, באוויר וביבשה, לרוב במעטה כבד של חשאיות

(אלדר, 1993). פעילותה המבצעית של השייטת מתבצעת לרוב הרחק מאור הזרקורים.

הדייגים — חומר מחקר מועט ביותר נכתב על דייגי ישראל בכלל ועל דייגי הקישון בפרט (פורת, 1996). הדיג הוא ביסודו תעסוקה פשוטה שאינה מחייבת השכלה מקצועית רחבה, ובישראל פעילות הדיג מרוכזת סביב כמה נמלים. בסוף שנות התשעים פרשו מעבודתם אחרוני הדייגים בני הקבוצות הוותיקות, ואת מקומם תפסו בעיקר עולים ממדינות חבר העמים.

כלי המחקר

המחקר התבסס על 262 כתבות שפורסמו בעיתונים ידיעות אחרונות (112 כתבות) והארץ (150) בין התאריכים 26 במאי 2000 (תאריך חשיפת הפרשה בידיעות אחרונות) ל־2 במאי 2003 (לאחר פרסום הדוח הסופי של ועדת שמגר).

הכתבות מוינו על פי סוג האזכור בחמישה קריטריונים: מושא הכתבה, סוג הסיקור, נקודת המוצא של הכתבה, מי מייצג את הקבוצה והאמצעים הצורניים שהתלוו לכתבה (גודל כותרת, תמונה, צבע ועוד).

אופי המחקר

בבסיסו של המחקר עומדות שאלות תקשורתיות וחברתיות המתבססות על כתבות שפורסמו בתקופת מקרה הבוחן. המחקר החל לאחר שהסתיים מקרה הבוחן. אף שהמחקר החברתי פועל בדרך כלל בשירותן של שאלות תאורטיות, למסד הנתונים הראשוני השפעה ברורה כבר על ההשערות שעולות מקריאת החומרים. יוצא אפוא שההשערות אשר מהן המחקר מתחיל נשענות כבר על ראייה ראשונית של 'עובדות חברתיות' עוד קודם שהן נבדקו (לויצוס, 2011). בזמן המחקר החוקר חייב להיות מודע ורגיש להטיה זו ולמנוע כל מניפולציה הנובעת ממנה. במחקר הנוכחי, כדי להימנע מההטיה המדוברת, נאספו כל הכתבות שפורסמו בתקופת המחקר ועסקו בזיהום בקישון. הכתבות מוינו לפני קטגוריות סטנדרטיות של ממדי בולטות, וכך התאפשרה בדיקת שאלת המחקר וההשערות מתוך שאיפה למהימנות גבוהה.

שאלת המחקר

שאלת המחקר עסקה בהבדלי הסיקור של העיתונות האיכותית לעומת העיתונות הפופולרית של שתי קבוצות חברתיות בישראל. המחקר בדק כיצד ההבדלים באופי העיתונים באים לידי ביטוי בהתייחסותם לשתי קבוצות שנפגעו פגיעה דומה ובקשר שבין הסיקור לאופייה של הקבוצה כעילית או כקבוצה חברתית ממעמד נמוך.

השערות המחקר

1. הסיקור של פרשת הקישון בעיתונות האיכותית יהיה שונה מזה שבעיתונות הפופולרית. העיתונות האיכותית תשרת את הצורך של הקורא במידע ובפרשנות, לעומת העיתונות הפופולרית. ההבדלים בסיקור יבואו לידי ביטוי במדדי הבולטות (מקום בעיתון, גודל כותרת, תמונה ואורך כתבה) בנוגע לכל אחת מהקבוצות. ההבדלים באופי העיתונים יבואו לידי ביטוי גם באמצעות תיאורים סמליים סמויים כמו מטפורות ומטבעות לשון.
2. שני העיתונים יסקרו בהרחבה את מאבק הלוחמים לעומת מאבק הדייגים. ההבדל יהיה בשוני שבין המשתנים הקשורים לתרומה ל'טוב המשותף' וההשתייכות לעילית חברתית. קבוצות הלוחמים תזכה לבולטות רבה יותר מקבוצת הדייגים, הנמצאת בשולי החברה ואינה תורמת ל'טוב המשותף'.

הממצאים

הממצאים ייבחנו בהתייחסות לשני מדדים: מדד כמותי ומדד איכותי. הבחינה הכמותית תתייחס למדדי הבולטות העולים מהכתבות שפורסמו בעיתונות כל תקופת המחקר, מתוך התייחסות לשני צירים: הבדלים שמקורם באופיים השונה של העיתונים וההבדלים שמקורם באופיין השונה של הקבוצות שנבדקו. הבחינה האיכותית תיעשה באמצעות בחינת המסגור והבניית המציאות שעשו העיתונים בכתבות ובאמצעות בחינת השימוש במטפורות, בתיאורים סמליים ובתיאורים ציוריים כדי לסקר את הפרשה בשני הצירים: ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית וההבדלים בין קבוצת עילית לקבוצת שוליים בכל הנוגע לסיקור בתקשורת.

מדדי הבולטות

בשלוש השנים מיום חשיפת הפרשה בעיתונות (מאי 2000) עד הגשת הדוח הסופי של ועדת שמגר (אפריל 2003) פורסמו בשני העיתונים 262 כתבות בנושא: 150 (57 אחוזים) מהן פורסמו **בהארץ**, ו־112 (43 אחוזים) **בידיעות אחרונות**.

קבוצת הלוחמים זכתה לייצוג עצמי נרחב באמצעות ראיונות עם לוחמים שנפגעו, עם בני משפחותיהם ועם עורכי הדין שייצגו אותם במאבק: 157 כתבות (60 אחוזים) מתוך 262 הכתבות שפורסמו ונבדקו. לעומתם בולט היעדר הייצוג של קבוצת הדייגים. בסך הכול בשלוש השנים ייצגו את עצמם הדייגים (ובכלל זה משפחותיהם ועורך דינם) ב־19 כתבות בלבד (שבעה אחוזים). 86 הכתבות הנותרות (33 אחוזים) עסקו בנושאים אחרים הקשורים לפרשה כמו המפעלים המזהמים, עבודתה של ועדת שמגר ופעילותם של הארגונים הירוקים.

כדי לבחון את אופי הסיקור של הפרשה בשני העיתונים נבדקו כמה מדדי בולטות:

1. מיקום הכתבה: הממצאים מצביעים כי **ידיעות אחרונות** נתן מקום מרכזי יותר והעדיף את פרסום המידע בעמודים הראשיים. 9.8 אחוזים מכלל הכתבות פורסמו בעמוד הראשון לעומת 4.8 אחוזים **בהארץ**. בכך הבליט **ידיעות אחרונות** יחסית את הכתבות שעסקו בפרשה לעומת **הארץ**.

2. גודל הכותרות: כמעט עשרה אחוזים מהפרסומים בנושא ניתנו **בידיעות אחרונות** בכותרת גדולה מאוד (תצלום 1 ותצלום 2). גודל הכותרת

תצלום 1 (**ידיעות אחרונות**, 13.6.2001)

תצלום 2 (**ידיעות אחרונות**, 26.7.2001)

מעיד על החשיבות שהעיתון נותן לנושא ועל רצונו להבליט את הידיעה. נראה שהעיתון **ידיעות אחרונות** ראה חשיבות רבה בפרסום הידיעות ובחר להבליטן באמצעות כותרות גדולות.

עיתון **הארץ** לעומת זה בחר בכותרות קטנות (תצלום 3) לדיווח על הפרשה.

הארץ א7 חדשות

נשקלת הגשת אישום נגד "חיפה כימיקלים" בחשד לזיהום הקישון

מאת אבי שמול

המשרד לאיכות הסביבה בוחן אפשרות להגיש כתבי אישום נגד המפעלים "חיפה כימיקלים" ו"גדיב תעשיות פטרוכימיות" במפרץ חיפה, בעקבות החשד שזיהמו את נחל הקישון. מחומר החקירה שנאסף במשרד עולה החשד כי חיפה כימיקלים הפר את תנאי ההיתר להזרמת פסולת לים והזרים בסוף חודש אוגוסט 2001, 9.39 טון ניטרט לקישון, בעוד שהמשרד לאיכות הסביבה מאפשר הזרמה מירבית של 1.75 טון ניטרט בלבד, מדובר בחריגה של 536% מתנאי ההיתר.

מנהל אגף ים וחופים במשרד לאיכות הסביבה, רני עמיר, ציין כי החקירה הסתיימה ושני המפעלים חשודים בביצוע עבירות על החוק למניעת זיהום ים ממקורות יבשתיים, על חוק המים ועל חוק שמירת הנקיון.

דובר חיפה כימיקלים איתן לוינשטיין, אמר בתגובה כי החברה לא קיבלה תלונה שקדמה לחקירה הנוכחית. "חיפה כימיקלים עומדת בכל הדרישות והתקנות הנוקשות ביותר של המשרד לאיכות הסביבה בכל הקשור להזרמת הנוזלים לקישון", אמר הדובר, "רשות נחל הקישון הודיעה בשבוע שעבר, כי המפעל עומד בכל הדרישות. יתרה מכך, המפעל עומד בתקנים בהם התחייב לעמוד בשנת 2002. עם זאת, קורה שיש תקלות בייצור וייתכן שמדובר בחריגה חד פעמית".

כנגד גדיב תעשיות פטרוכימיות נטען כי בשלושה מועדים שונים בחודשים מאי ויוני 2001, הבחינו מפקחי המשרד לאיכות הסביבה ורשות נחל הקישון, בשפכים מזוהמים המוזרמים מהמפעל לנחל הקישון. השפכים הוזרמו לנחל, לפי החשד, כתוצאה מתקלה במתקן הטיפול בשפכים של המפעל ובעקבות קליטת כמויות של שפכים מעבר לקיבולת מתקן הטיפול. ממפעל גדיב לא נמסרה תגובה לטענות.

את חקירתו ומצא כי המפעלים עוברים על החוק ומזהמים את הנחל

תצלום 3 (**הארץ**, 27.11.2001, צילום: ירון קמינסקי)[2]

3. סוג הכותרת: **הארץ** העדיף כותרות עובדתיות, ואילו **ידיעות אחרונות** הִרבה להשתמש בציטוטים או במטבעות לשון ובמטפורות (לדוגמה: 'מאה אחוז סרטן', 13.6.2001; 'צלילה ממארת', 26.5.2000; 'ניצחון כואב', 28.4.2003).

4. תמונות שליוו את הכתבות: מספרן של התמונות שליוו את הכתבות היה דומה בשני העיתונים. בכתבות שלוו בתמונה העדיף עיתון **הארץ** תמונה אחת בלבד. ב־92 אחוזים מהכתבות שבחר **הארץ** להוסיף תמונה, מובאת תמונה אחת בלבד. **בידיעות אחרונות** לעומת זאת יש יותר כתבות שמלוות בשתיים-שלוש תמונות (15.7 אחוזים) וכתבות שיש בהן יותר מארבע תמונות (5.9 אחוזים)

5. האובייקט המצולם: **בידיעות אחרונות** מובאים תצלומים רבים של לוחמים, לעומת מיעוט התצלומים שלהם **בהארץ**. בשני העיתונים כמעט שאין תמונות של הדייגים.

ממצאים אלו מראים כי **ידיעות אחרונות** בחר ללוות את הידיעות בתצלומים של לוחמי השייטת בפעילות צבאית (תצלומים 4 ו־5), תצלומים שנלקחו מתוך ארכיון המערכת. לרוב אלו אינם תצלומים עדכניים, פרט לכתבות שבמרכזן עמד הסיפור האישי של הלוחמים החולים, ואליהן צורפו תמונות עדכניות של

2 © כל הזכויות שמורות לעיתון **הארץ** בע"מ.

תצלום 4 (**ידיעות אחרונות**, 28.5.2000)

תצלום 5 (**ידיעות אחרונות**, 25.5.2000)

תצלום 6 (**הארץ**, 18.11.2000, צילום: מתי שטיין)[3]

מושא הכתבה. **הארץ** העדיף להתייחס לנושא תוך כדי הדגשת הפן הציבורי ללא גוון אישי ורגשי ולהביא לקוראים תמונות עדכניות מדיוני הוועדה, ולא את אנשי הקבוצה הנפגעת (תצלום 6).

6 . מושא הכתבה: **ידיעות אחרונות** חשף את הפרשה, ומאז ליווה את הלוחמים במאבקם, הם היו בשבילו נושא המאבק. **הארץ** לעומת זאת בחר להביא את המפעלים המזהמים את הקישון כנושא המרכזי של הכתבות, וכן את התנהלותם של מוסדות המדינה בעניין זה.

3 © כל הזכויות שמורות לעיתון **הארץ** בע"מ.

בשני העיתונים ההתייחסות לדייגים קטנה לעומת מכלול הנושאים של הכתבות. ב**ידיעות אחרונות** הלוחמים מקבלים 86.8 אחוזים מהכתבות לעומת הדייגים, ש־13.2 אחוזים מהכתבות בלבד עוסקות בהם. ב**הארץ** הלוחמים מקבלים 76 אחוזים מהכתבות, לעומת הדייגים המקבלים 24 אחוזים מהן. **ידיעות אחרונות** בחר להדגיש את הלוחמים ואת מחלת הסרטן, ואילו **הארץ** בחר להבליט נושאים של איכות הסביבה והתנהלותם של מוסדות המדינה (57 אחוזים מכלל הכתבות).

7. בחירת המוצג החזותי כאמצעי להבניית המציאות: בממד האיכותי אפשר לראות כי הסיקור של שתי הקבוצות נעשה באופן סטראוטיפי מתוך הבלטה של הלוחמים באור מחמיא ושל הדייגים כאנשי שוליים העונים לסטראוטיפ של ה'דייג העני'.

תצלום 7
(**ידיעות אחרונות**, 22.11.2001)

תצלום 8
(**ידיעות אחרונות**, 11.9.2002)

בתצלום 7 הדייגים נראים אנשים קשיי יום, ממוצא מזרחי, העונים לסטראוטיפ של 'הדייג העני'. בתצלום 8 הדייגים מוצגים כפושעים שדגו דגים בנחל המזוהם ושלחו אותם לשווקים, ובכך סיכנו חיי אדם. שני התצלומים מראים את קבוצת הדייגים באור שלילי, כמו שהעיתון **ידיעות אחרונות** בחר להציגם, הצגה סטראוטיפית שמחזקת את הדימוי הרווח שלהם בציבור. לעומת הצגת הדייגים כאובייקט נחות, הלוחמים מוצגים בהתאם לדימוי הרווח בחברה — חסונים וגיבורים, לבושים בבגדי הצלילה המאפיינים את תפקידם הצבאי. זאת ועוד, כדי לחזק עוד את הסטראוטיפ הקיים מוצג ב**ידיעות אחרונות** גם איש תקשורת מוכר — גדי סוקניק — שהיה לוחם בשייטת (תצלום 9).

גדי סוקניק:
צללנו בקישון
כל לילה,
והפנים בערו

שדרן הטלוויזיה, לוחם שיטת לשעבר, אומר כי
הוא רוצה להיבדק שכן "הספק יקנן עד סוף ימיו"

תצלום 9 (**ידיעות אחרונות**, 21.6.2000)

8. נקודת המוצא של הכתבות: נקודת המוצא של הכתבות היא גורם המנבא את אופי הכתבה ואת מסגור התוכן שיתקבל. במקרה המתואר נתנו שני העיתונים עדיפות למידע חדש, ולאחר מכן לתיאור של התקדמות הפרשה ולמעקב אחריה. ואולם **ידיעות אחרונות** הביא פי שניים יותר מעיתון **הארץ** סיפורים אישיים של לוחמים שנפגעו. סיפורי הדייגים נמצאים בשוליים בשני העיתונים — וממצא זה יכול להעיד על שיקוליהם של העורכים ועל סדר היום שעמד בבסיס פרסום הכתבות והדרך שפורסמו. המידע שהתקבל על הלוחמים היה לא פעם מידע לא מתווך שהגיע ישירות מהלוחמים וצוטט במלואו ליצירת הזדהות של הקורא עם ה'גיבור'. **בידיעות אחרונות** סוקרה הפרשה דרך עיני הלוחמים בכמעט רבע מכלל הכתבות, לעומת בקצת יותר מעשירית הכתבות ב**הארץ**. שני העיתונים דומים במיעוט ההתייחסות הניתנת לסיקור דרך עיני הדייגים.

9. נקיטת עמדה: הפניית אצבע מאשימה היא עוד ביטוי לעמדת הכותב, ולא פעם עניין זה יכול להעיד על עמדתו של העיתון כולו בנושא הכתבה. בעניין זה לא ניכר הבדל גדול בין העיתונים. משניהם עלה כי הלוחמים ביקשו את ההכרה של צה"ל ומדינת ישראל, ואילו הדייגים ביקשו את ההכרה בפגיעה בהם מהמפעלים הפטרוכימיים.

שני העיתונים מסכימים בנוגע לאחריות המדינה לתחלואה, אלא שבכל הנוגע לאשמתם של המפעלים הפטרוכימיים, **הארץ** נוטה לייחס להם אשמה יותר מ**ידיעות אחרונות** (18 אחוזים ב**ידיעות אחרונות** לעומת 28.9 אחוזים ב**הארץ**).

מניתוח הממצאים עולה שקיים הבדל גדול בין דרך הסיקור של עיתון **הארץ** לדרך הסיקור של **ידיעות אחרונות**. העיתון האיכותי העדיף את הגישה

הממסדית הנטולה רגש, ולעומתו העיתון הפופולרי חיפש את הרגש ואת הזדהות הקוראים עם הסיפורים האישיים. שני העיתונים הציגו את חברי קבוצת הלוחמים באמצעות פנים ושמות שנעשו מוכרים לציבור הקוראים, למשל יושב ראש המאבק יובל תמיר, שרואיין על בסיס קבוע בשני העיתונים. למאבק הדייגים, לעומת זאת, לא היתה כתובת ברורה ומוכרת לציבור. הדייגים היו ציבור אנונימי, לא מזוהה בשם או בתמונה, ובכך בלט גם ההבדל ביחסם של העיתונים לשתי הקבוצות.

עוד עולה ששני העיתונים יחד התייחסו שונה לשתי הקבוצות: קבוצת הלוחמים זכתה לבולטות רבה יותר בסיקור התקשורתי הן מבחינת מושא הכתבה והן מבחינת העיסוק בדיוני ועדת שמגר, שתואר בהרחבה בשני העיתונים. על רקע זה בולט היעדר הדיווח על מצבם של הדייגים והמשפט שהתקיים בד בבד עם דיוניה של ועדת החקירה. ממצאי המחקר מצביעים על החשיבות שהיתה למיקום הידיעות בנושא פרשת הקישון בעיתונות. כך למשל נותבו החומרים האופוזיציוניים — אלה שלא תאמו את סדר היום של העיתון — לעמודים הפנימיים, שכן ידיעות המתפרסמות בעמודים הפנימיים מקבלות בעיני הקורא חשיבות פחותה מאלו המפורסמות בעמודים הראשונים. במעשה זה שלח העיתון לקוראיו מסר כפול: מצד אחד הפגין מחויבות לערכים הדמוקרטיים; ומן הצד האחר הפגין בבירור העדפה חדשותית, עובדתית, לחומרים הממסדיים, שפורסמו בעמודו הראשון (דור, 2003).

מטפורות, דימויים ותיאורים סמליים וציוריים

העיתונות שסיקרה את פרשת הקישון הרבתה להשתמש במטפורות, בביטויי לשון ובדימויים.

המטפורה מאפשרת להשתמש בייצוג סמלי ובדמיון כדי להביע רעיון מופשט, ומלבד המשמעות הגלויה, יש לה משמעות סמויה. מטפורה היא אפוא גשר בין המוחשי למופשט (אזיקרי, 2004).

בעיתון **הארץ** נמצאו יותר מארבעים שימושים כאלה, ובידיעות **אחרונות** מספרם אף יותר מחמישים. מטפורות רבות עסקו בתחום העיוורון. כך למשל העטלף, סמל הקומנדו הימי, מוזכר בהקשר של העיוורון המיוחס לו, ומבליט את הפנייה לכל חושיו של הקורא ולידע שיש לו מתחומים אחרים, המקושר אסוציאטיבית למקרה הנדון. 'העטלף של הקומנדו הימי מעולם לא היה יותר עיוור' (**ידיעות אחרונות**, 21.7.2000) — מטפורה ציוריות זו מבטאת באופן

הטוב ביותר את מאבקם של הלוחמים ב'עיוורון' של הממסד בכל הנוגע למחדל שהתרחש בנחל הקישון. דוגמאות נוספות לשימוש של התקשורת במטפורות העיוורון: 'להבין את מלוא חומרתו של העיוורון, לאיש לא ירד האסימון' (שם); 'ליקוי מאורות היה שם' (שם) — מטפורה שמתארת חושך מוחלט; 'טחו העיניים מלראות' (**ידיעות אחרונות**, 21.7.2000). 'טחו עיניו מראות' פירושו 'לא הבחין בדבר, עיניו היו מכוסות, אטומות' (אבניאון, 1997); 'צבא של עיוורים גמורים' (**ידיעות אחרונות**, 21.7.2000) — הצירוף של המילה 'צבא' עם המילה 'עיוורון' יוצר אבסורד שמעלה בקרב הקורא רגשות קשים, שכן כיצד צבא שתפקידו להילחם יכול לתפקד כאשר הוא עיוור? לעתים התיאור הסמלי הקשור בעיוורון צמוד לדעתו של הדובר: 'זוהי רשלנות פושעת ועצימת עיניים. יכלו להדליק נורות אדומות על הסכנות' (שם).

עיתון **הארץ** משתמש במונחים המקובלים בעולם הצבאי בהתייחסותו ללוחמים, ובכך כבר מציג סדר יום סמוי של קשר בין אחריות המדינה ללוחמים: 'הפקרתם של לוחמים בשדה הקרב' (**הארץ**, 22.4.2003), 'לתת גב ללוחמים' (שם, 15.6.2000). התיאור הסמלי יכול גם להציג מתח סמוי בין קטבים בלתי אפשריים, למשל 'זה כמו למצוא דגים בים המלח' (שם, 13.11.2001). בין היתר תפקידה של מטפורה לעורר בו בזמן כמה חושים וליצור שכבות של מידע, שמגיעות מרבדים שונים: 'מצחין כמו להחליף חיתול לבן שלי' (שם, 15.9.2000). המטפורה משתמשת בחוש הריח ובפעולה שגרתית מוכרת שנעשית יום־יום בטיפול בתינוק, אבל בתוך ההקשר של פרשת הקישון המשמעות משתנה. עניין זה מתואר במטפורה נוספת 'ג'ורה של המדינה' (**ידיעות אחרונות**, 26.5.2000). **הארץ** משתמש גם בחוש השמיעה של הקורא לתאר את המחדל: 'פעמוני האזהרה לא צלצלו' (**הארץ**, 19.9.2000).

כאשר הכתב רוצה לתאר את משבר האמון שנוצר בין הלוחמים ובין הצבא הוא אינו מתאר זאת כ'קריעה' או כ'ניתוק', אלא במילה מתחום האמנות השימושית: 'נפרם האמון בין מפקדים ללוחמים' (**ידיעות אחרונות**, 2.5.2003). במקרה זה התיאור הסמלי קורא תיגר על ההגדרה המילולית המוגבלת של המילה. כאשר הדובר רוצה לתאר את אחריותה של המדינה ללוחמים הוא עושה זאת בדרך המזכירה יחסי קרבה אינטימיים בין הורה לילד: 'היו ראויים לידה המחבקת של המדינה ששיגרה אותם לשם' (שם, 22.4.2003). משבר האמון בין העם לצבא מתואר באמצעות הביטוי 'שחיטה של פרה קדושה' (**הארץ**, 21.11.2001).

השימוש בסמלים, בעיטורים ובאותות ממלכתיים הוא חלק מעיצוב הנרטיב הלאומי. **ידיעות אחרונות**, בבחירתו בסמל היחידה כלוגו לליווי הסיקור

התקשורתי, מציג באופן נוסף את הזדהותו עם נרטיב הגבורה ועם תרומתה של היחידה למדינה. גם הכיתוב בלוגו שמתחת לסמל מייצר דיסוננס במשמעותו הסמלית, שכן קיימת סתירה בין הדימוי של לוחמי השייטת כאנשים בריאים וחזקים ובין המילה 'סרטן', המאפיינת מגוון של מחלות קשות, לעתים חשוכות מרפא. יש לציין כי בלוגו שפרסם **ידיעות אחרונות** הסרטן מזוהה לא עם הקישון אלא עם השייטת, שהיא יחידת העילית אשר ממנה יצאו הלוחמים. לצירוף זה משמעויות סמויות רחבות המרמזות על עמדתו של העיתון.

תצלום 10: הלוגו שליווה את סיקור פרשת הקישון ב**ידיעות אחרונות**

להבדיל מ**ידיעות אחרונות**, שליווה את הסיקור בלוגו, עיתון **הארץ** לא ייחד לפרשה סימן או סמל מיוחד, אף שגם הוא ליווה אותה כשלוש שנים.

שני העיתונים אינם רואים צורך בהכנת לוגו מיוחד לעניין הדייגים. נראה כי הדייגים — מעצם היותם קבוצת שוליים שמגיעה ממעמד נמוך יותר מקבוצת הלוחמים, קבוצה שאינה מזוהה עם נרטיב לאומי של תרומה לכלל ולמדינה — אינם זוכים לטיפול מיוחד בעניינם כמו שזכתה לו קבוצת הלוחמים. משמעות הבדלים אלו תידון בהרחבה בחלק הבא.

דיון

השערות המחקר נעו בו בזמן על פני שני צירים: ההבדלים בין שני עיתונים יומיים בישראל — איכותי ופופולרי — ואופיו השונה של סיקור מאבקן של קבוצת עילית לעומת קבוצת שוליים. בדיון ייבחנו ממצאי המחקר בשני צירים אלו; בכל ציר יעמדו לפנינו הממצאים הכמותיים של מדדי הבולטות והממצאים שהופקו מהחומר האיכותי המילולי והחזותי.

ההבדלים בין שני עיתונים יומיים בישראל – איכותי ופופולרי – המשפיעים על אופי הסיקור

ראשית, יש לזכור כי פרשת הקישון נחשפה בתחקיר של **ידיעות אחרונות**. הליווי הצמוד והבולטות שניתנו להתפתחות הטיפול הציבורי והמשפטי בפרשה עשויים להיות קשורים בעובדה שמבחינת **ידיעות אחרונות** היה זה 'הסיפור שלנו'. יש להניח שגם הלוגו הצמוד שליווה את הכתבות והמקום המרכזי שלהן בעיתון מקורם באחריות העיתונאית-ציבורית להשפיע על קיום עיקרון ערכי של צדק חברתי שקיבלה עליה מערכת העיתון בעקבות חשיפת הפרשה, ובכלל זה הרצון הטבעי של המספר להביא את הסיפור ל'סוף טוב'. גם **הארץ** בחר להשאיר את הפרשה על סדר היום התקשורתי, אך עשה זאת בלא הרגשת מחויבות הקשורה לעצם חשיפת הפרשה.

אמנם נמצא דמיון בין שני העיתונים בכל הנוגע להחלטתם להשאיר את פרשת הקישון על סדר היום כשלוש שנים, אולם אופי סיקור המקרה בכל עיתון היה שונה.

הארץ, העיתון האיכותי, העדיף במקרה הבוחן עמדה של סיפור (Telling), כלומר העברת מידע תוך כדי סיקור צונן של הנושא. לעומת זאת, **ידיעות אחרונות** בחר בדרך של הצגה (Showing), שכן העיתונות הפופולרית מרבה להביא את נקודת המבט של האיש 'הקטן', שלעתים מנוגדת לעמדת הממסד, ולהשתמש בשפה ריגושית ונרגשת שפונה אל לבם של הקוראים בניסיון לשתף אותם בתהליכים ולעורר סולידריות. **ידיעות אחרונות** לא חרג ממאפייניו כעיתון פופולרי. לעומת זאת, טשטוש הגבולות במאפייניו של **הארץ** מעלה שאלות עומק עד כמה דבק העיתון בעקרונות העיתונות האיכותית ומהם מניעיו הגלויים והסמויים בסטייתו ממאפיינים אלו. את הדמיון שנמצא בין שני העיתונים בממד החזותי (מיקום בעיתון, צבע ותמונות) אפשר להסביר בתהליך 'ההצהבה' המתרחש בעיתון **הארץ**, שעם השנים מסגל לעצמו יותר ויותר מאפיינים של עיתונות פופולרית, לדוגמה צבע ותמונות. ייתכן ש**הארץ** עושה זאת כמלחמת הישרדות על לבו של ציבור הקוראים וכאמצעי להישאר רלוונטי במציאות המשתנה (קיזל, 2007). אין לגזור מכך שמדובר במגמה שלילית בהכרח. ייתכן כי השימוש של העיתון האיכותי בסממנים פופלריים יותר הוא מעשה דמוקרטי המאפשר לקהלים גדולים יותר מכל השכבות להשתתף בשיח הציבורי שהעיתונות מביאה.

ידיעות אחרונות העדיף ללוות את הלוחמים, ואילו **הארץ** בחר לסקר את התנהלותם של מוסדות המדינה בכל הנוגע לזיהום ואת המפעלים המזהמים

את הקישון, והם היו המושא המרכזי של הכתבות. שני העיתונים העדיפו מידע חדשותי ומעקב אחר התקדמות הפרשה, ואולם **ידיעות אחרונות** עשה זאת אגב נתינת מקום לסיפורים אישיים של לוחמים שנפגעו. אף **שידיעות אחרונות** חשף את הפרשה, עיתון **הארץ** נתן לנושא ולאירועים שנלוו אליו יותר סיקור שוטף בעמודי החדשות. הסבר נוסף לתמיכתו של **ידיעות אחרונות** בלוחמי השייטת אפשר למצוא ברצון לתמוך בעקרון השמירה על עקביות הנרטיב הלאומי. ההתרסה כנגד אי־קיום ה'חוזה' בין האזרחים למדינה בנוגע לצבא וכנגד האפשרות שחיילים ייפגעו בפעילות צבאית העלתה קריאה למאבק לשינוי דפוסי פעילות של הורים שבניהם משרתים ביחידות עילית בכלל ובשייטת בפרט (Ben-Asher & Goren, 2006).

ייצוג הנרטיב הלאומי וזהותו עם לוחמי השייטת אפיין בייחוד את **ידיעות אחרונות**, ואולם גם כלי תקשורת אחרים (ערוץ 2 וערוץ 10), שלא נבדקו בעבודה זו, סיקרו את האירוע מתוך הצגת עמדה ברורה התומכת בלוחמים. במחקר נמצא כי הנרטיב הלאומי לא עמד במרכז הדיווח של עיתון **הארץ**. עיתון זה העדיף לנקוט עמדה פורמליסטית, שדיווחה על האירועים מתוך חיפוש הדרכים להשיב את הסדר על כנו.

ההבדל בין שני העיתונים בא לידי ביטוי ברור גם בשימוש באמצעים מטפוריים, במטבעות לשון ובדימויים. התיאור הסמלי דוחס מידע בעודו מייצג עולם עשיר שהמעורפל והמופשט בו מקבלים צורה מוחשית. הפער בין המסרים הסמויים למסרים הגלויים אִפשר לעיתונים להביא לידי ביטוי את עמדתם בלי לחרוג מתפקידם המסורתי כמדווחים ניטרליים על אירועים חדשותיים. העיתון **ידיעות אחרונות** השתמש במטפורות עצמתיות ובלשון בוטה המכוונות להשפיע על הרגש של הקוראים: 'הג'ורה של המדינה' (26.5.2000), 'הרפש של הצפון' (26.5.2000), 'סיוט לילה' (26.5.2000). **הארץ** לעומתו השתמש יותר במטבעות לשון ובניבים: 'נמצאים בין הפטיש לסדן' (28.8.2000), 'מחסום מחשבתי' (22.4.2003), 'לטאטא את העניין' (19.6.2000).

השוני בין העיתונים בא לידי ביטוי בעושר השפה העברית בכתבות. עיתון **הארץ** העדיף להשתמש בשפה גבוהה ובניבים, ואילו **ידיעות אחרונות**, הפונה לכלל הציבור, השתמש בשפה פשוטה ולא פעם אף בביטויי סלנג.

לסיכום, במחקר נמצא שההבדלים במדדי הבולטות ובתיאורים המטפוריים מקורם באופיים השונה של העיתונים, ובכך הם מאששים את השערת המחקר הראשונה — שההבדל בסיקור מקורו בשוני בין סוגי העיתונים.

סיקור המאבק של קבוצת עילית לעומת סיקור המאבק של קבוצת שוליים

תפקידה של התקשורת כזירת עימותים שווה המייצגת את הציבור הרחב (כספי, 2001) אינו מובן מאליו. מממצאי המחקר נראה כי קיים פער בין הצהרת התקשורת על תפקידה ובין המציאות. ההבדלים בסיקור הפרשה נובעים לא רק מאופיים השונה של העיתונים אלא גם ממעמדן השונה של שתי הקבוצות הנחקרות. אפשר לתלות זאת בשוני בין המשתנים הקשורים לתרומה ל'טוב המשותף' ובין ההשתייכות לעילית חברתית. קבוצת הלוחמים זכתה לבולטות רבה יותר מקבוצת הדייגים, הנמצאת בשולי החברה ואינה תורמת ל'טוב המשותף'. התבוננות בהבדלים בסיקור שקיבלו שתי הקבוצות מאפשרת לנו לראות בבירור את הפערים בריבוד החברתי של השתיים. העיתונים מתארים את הדייגים כקבוצה חברתית קטנה, שולית מבחינת מעמדה הכלכלי־חברתי, הפועלת לעתים גם נגד האינטרסים החברתיים (למשל כשהם מוציאים למכירה בשוק דגים מהקישון, המסכנים את בריאות הציבור). כל התקופה הדייגים אינם מצליחים לחבור לקבוצות אינטרס נוספות כמו הארגונים הירוקים כדי לנסות לחזק ולעבות את תמיכת הציבור בהם. נראה כי קבוצת הלוחמים דאגה לעצמה לייצוג נרחב. הלוחמים, כקבוצת מיעוט, פעלו בעקביות מתוך הבנה של אסטרטגיות חברתיות ותקשורתיות כדי להשפיע על קבוצת הרוב לקבל את דעתם. **ידיעות אחרונות** גם הקצה שני כתבים לליווי הפרשה, והדבר הביא לידי עלייה בנגישותה של קבוצת הלוחמים לתקשורת.

לעומת פעילות הלוחמים, הדייגים לא השתמשו בדוחות נוספים על הזיהום בקישון שפרסמו מגוון של גופים (למשל גזית, הרשקוביץ ומילשטיין, 2002; חרות, שפר וכהן, 2003) ושאותם הם יכלו להביא לידיעת הציבור כחלק מהכוח להשפיע על ההכרה בהם כקבוצה נפגעת בעלת זכויות לפיצוי. ייתכן שהם לא הכירו את הדוחות האלה במלואם, אף שכקבוצה העוסקת בנחל שהוא מקור פרנסתם ושהזיהום בו הוא מושא תביעתם, הם היו אמורים להתעניין בהם.

מאבקם של הדייגים נשאר מתחת לפני השטח, וקיבל ביטוי מצומצם לעומת זה שזכו לו הלוחמים. יש לציין כי באותה העת דחתה המערכת המשפטית את הזיקה בין תביעת הדייגים לתביעת הלוחמים ובית המשפט העליון קבע שדוח ועדת שמגר בנושא הצלילות אינו קביל בכל הנוגע לתביעות אזרחים שלא שהו בקישון במסגרת צבאית (ארגט־קראוס, 2005; בן עטר ובן אשר, 2011). פרשת הקישון היא מקרה המאפיין אירוע חדשותי המצוי על הגבול הדק שבין המידע העובדתי והעיסוק בסוגיות חברתיות ערכיות ובין המשמעויות האישיות,

הפרטיות, הקשורות אליו. מושא הפרשה היה אפוא לא רק נחל הקישון והזיהום בו אלא גם האנשים שבאו במגע עם מימיו, ובייחוד לוחמי השייטת. לפיכך, מתוך כלל הממצאים עולים כיוונים נוספים העשויים לשפוך אור על המקורות לפער שנוצר בסיקור התקשורתי בין קבוצת עילית לקבוצת שוליים.

כמו במחקרים קודמים (דור, 2003; כהן א׳, 2008; כהן ע׳, 2008; להב, 2008; פירסט ואברהם, 2004), גם מהמחקר הזה עולה כי המציאות אינה אמת אובייקטיבית אחת וכי תמונת המציאות של כל אחד ואחד תלויה בנקודת השקפתו. לכן התקשורת מספרת סיפור. ככל שקבוצה או מנהיג קבוצה יודעים לספר סיפור טוב יותר, כן תביא התקשורת את האמת שלהם לקדמת הבימה כאילו היתה האמת האובייקטיבית.

בדברים שנשא עורך חדשות בערוץ 1, הערוץ הממלכתי, ביום עיון הוא היטיב לתאר את ההכרח ללמד ולחנך לצפייה ביקורתית, ולא לראות בעובדות המתוארות אמת אובייקטיבית (אהרונוף, 2009). לכאורה התקשורת מציגה חזות מאוזנת בהראותה את שני הצדדים של הסכסוך או הקונפליקט, אבל בעצם מי שמניע אותה אלה כוחות ההגמוניה. התקשורת יוצרת הרגשה של ביקורתיות, אך בעצם בוחרת את המידה של הבאת הדברים לדיון, את אופן ההבאה ואת זוויות הראייה שלהם.

במדינות דמוקרטיות התקשורת החופשית היא לרוב גוף כלכלי שנמצא בידיים פרטיות. התקשורת נתונה לחסדי הרייטינג, ולכן נוטה לסקר אירועים אלימים בדרמטיות וברטוריקה טעונה שפונה אל הרגש. הצלחתה של קבוצה להשיג סיקור תקשורתי אוהד קשורה ביכולתה ׳להביא את הסחורה׳ לתקשורת ולהשפיע עליה להבליט בסדר היום התקשורתי את מאבקה. קבוצות שחותרות לשינוי יכולות להשתמש בכמה שיטות כדי להשפיע על סדר היום, למשל עתירה לבג״ץ, שדלנות בקרב חברי כנסת וממשלה וכמובן פעולות בשטח כמו שביתות, הפגנות, משמרות מחאה, שביתות רעב ועצומות. אחת השיטות היעילות היא פעילות תקשורתית — פרסום מודעות, הופעת מנהיגי הקבוצה בכלי התקשורת, העברת מסרים לתקשורת באמצעות מסיבות עיתונאים והודעות לעיתונות וכן ייזום נושאים לכתבות אשר מציגות את הבעיות שרוצים לפתור.

שיח האזרחות הרפובליקני מאופיין כשיח אזרחות שההטבות ניתנות בו כגמול על תרומה ל׳טוב המשותף׳, ואילו שיח אזרחות ליברלי הוא כזה שההטבות ניתנות בו על בסיס השתייכות האזרח למדינה מעצם היותו אזרח (פלד, 1993). ואולם השפעתו של שיח האזרחות אינה מסתיימת רק ב׳משוואה הרפובליקנית׳ שתוארה לעיל, שכן ההכלה בחברה או ההדרה ממנה יכולות לייצר זהויות חברתיות חדשות או לעצב את הזהויות הקיימות באופן שונה (עינב, 2008).

התקשורת יכולה להיות גם הנשק העיקרי של החלשים חסרי המשאבים, שאין להם דבר מלבד כעסם ורצונם העז לשנות את המציאות, אבל רק בתנאי שהם יודעים להשתמש בה כדי להשיג באמצעותה את התוצאות הרצויות. הדימוי של המאבק כאמתי וצודק הוא אחד הגורמים שמשכו סיקור אוהד של התקשורת בשלב הראשוני של המחאה. קבוצת הדייגים מתאימה לאפיון כקבוצה חלשה חסרת משאבים שרוצה לשנות את המציאות, ואולם חבריה חסרים הידע והכישורים להשתמש בתקשורת לטובתם. הדיווח בתקשורת מציג את דייגי המכמרות כקבוצה חברתית מבודדת, אבל שלא כמו בתפיסות עממיות פופולריות שלדעתן 'בכול אשמה התקשורת', ההתבוננות בממצאים מרחיבה את זווית הראייה למרכיבים עמוקים יותר של השסע החברתי בישראל.

ממצאי המחקר תומכים בטענתו של אברהם (2006) בדבר הרכיבים המשפיעים על אופן הדיווח: אופן הייצוג של הקבוצה, הנגישות שלה וחלקו של העיתונאי ביצירת הפערים בדיווח התקשורתי בין שתי הקבוצות. נראה כי שילוב בין המרחק הפיזי של הדייגים, שרובם תושבי הצפון, עם העובדה כי רוב הכתבים הם תושבי המרכז שהתקשו או לא טרחו להגיע צפונה ועם הדימוי הסטראוטיפי של שתי הקבוצות (לוחם-גיבור, דייג-עני) הביא לידי הבלטה של קבוצת הלוחמים ולהדרה של קבוצת הדייגים. אפשר לשער כי לעיתונאים היה קל להגיע לבית התפוצות בתל אביב כדי לסקר את דיוניה של ועדת שמגר, שעסקו בלוחמי השייטת, יותר מלנסוע לצפון. יתרה מזאת, דיוני ועדת שמגר פורסמו באינטרנט והיו נגישים לכתבים בכל עת, ללא כל צורך לצאת אל השטח. הדיונים במשפטם של הדייגים נגד המפעלים, לעומת זה, התקיימו — ועדיין מתקיימים — בבית המשפט המחוזי בחיפה, והפרוטוקולים שלהם אינם מתפרסמים באינטרנט.

המונחים 'מרכז' ו'פריפריה' קשורים לא פעם להבדלים בין קבוצות עילית לקבוצות שוליים, ובמקרה זה זוהו הלוחמים עם 'המרכז', והדייגים — עם 'הפריפריה'. אי־השוויון היה מובנה בנקודת הפתיחה של שתי הקבוצות, והעמיק בשל גורמים בקבוצות שחידדו אותו. טענתו של שילס (Shills, 1975 בתוך: גרוס, 2008) ש'המרכז' מתקיים בזכות מערכת ערכים שנחשבת נשגבת, הוכחה באמצעות הסיקור התקשורתי השונה של כל אחת מהקבוצות, שמקורו בזיקה לנרטיב הלאומי.

התקשורת מאפשרת חשיפה של קולות ודיווחים שאינם ממסדיים במובהק, אבל דווקא השימוש המערכתי של אמצעי התקשורת בחומרים הללו מסייע להם לעתים מזומנות להנציח לקוראיהם את תמונת העולם ההגמונית. בכך התקשורת פעילה במיצוב קבוצות מיעוט בחברה — אם בהדרתן ואם בנתינת בימה להן.

במדינות דמוקרטיות, אמצעי התקשורת מושפעים במידה רבה מאופי המערכת החברתית והפוליטית שהם פועלים בתוכה. התקשורת היא אחד מסוכני החֶברות שבאמצעותם קבוצות דומיננטיות מנסות להנחיל את ערכי התרבות השלטת ואת הנורמות המקובלות בה לכלל החברה ולהציג דימויים של קבוצות חברתיות בהתאם ליחסן אל המרכז החברתי (אברהם, 2002; אברהם, פירסט ואלפנט־לפלר, 2004; כהן וטוקצ׳ינסקי, 2007; פירסט ואברהם, 2004). ממצאי המחקר מראים בבירור את יתרונה של קבוצה חברתית המחוברת למרכז על פני קבוצה הנמצאת בפריפריה. להלכה לכל אזרח הזכות לגבש לעצמו דעה ולהציגה בפומבי, בין היתר באמצעי התקשורת, ובה בעת לקבל מהתקשורת מידע מהימן על המציאות החברתית, ובכלל זה מידע על קבוצות המיעוט הפועלות בה. ואולם למעשה פעמים רבות קבוצות מיעוט מבחינה מספרית או קבוצות מהפריפריה שמעמדן בריבוד החברתי נמוך נדחקות לשוליים ואינן זוכות לייצוג שווה.

הלוחמים והדייגים אינם קבוצות האינטרס היחידות שפעלו בזירת המאבק. בכל הקשור לפרשת הקישון ידוע בוודאות כי אחדים מהמפעלים הפטרוכימיים הגדולים וקבוצות של בעלי הון מעורבים בפרשה, וכך גם בעלי מניות בכלי התקשורת. עדות סמויה נמצאת בקשר בין הון-שלטון-עיתון, שכן ידוע כי בעלי המפעלים מחזיקים בכמה מהמניות של העיתונים. מלבד זה, למשפחות ההון יש שדולה בכנסת, וזו משפיעה על הבאתו של הנושא לדיון ציבורי או על החרשתו. שיקולי עריכה בהקשר זה נותרו ברמת ההשערות אשר לא היה אפשר לבחון אותן בכלים שעמדו לרשות המחקר. כל שנותר הוא להצביע על התוצר הסופי וממנו לגזור השערות על התהליך כולו.

אפשר להניח שחקר הבולטות וההדרה של קבוצות חברתיות בכל הנוגע לפרשת הקישון מושפע מגורמים רבים עד מאוד, אשר אחדים מהם יישארו לעולם סמויים מעיניו של החוקר משום שקשה לבחון בנפרד את פעולתם ולהתחקות אחר המידע שלא הגיע לפרסום. ממצאי המחקר חשפו את המורכבות שבפרסום ואת הבניית המציאות והמסגור שקיבל האירוע, הקשורים במגוון רחב יותר של תפיסות ואמונות של התקשורת. את המגמה הזאת מחזקות גם פרקטיקות של הקבוצות הפועלות בקשרי גומלין ושיתוף פעולה עם התקשורת (בן עטר ובן אשר, 2011).

בראייה לאחור, בעקבות אירועי קיץ 2011, אז פרץ לתודעה הציבורית המאבק על צדק חברתי, נראה תפקידם של אמצעי התקשורת בולט עוד יותר בהשפעה על סדר היום הציבורי ובהחלטה מי מהנאבקים יישאר מחוץ לשיח התקשורתי ומי יזכה לחשיפה. המחקר הנוכחי חושף את הקשר האפשרי שבין

קבוצות אינטרס לאמצעי התקשורת ומראה כי מי שנתפס כמייצג ערכים הקשורים לנרטיב הלאומי ומשתייך לקבוצת עילית יוכל לזכות לחשיפה רחבה יותר.

ההתרחשות הגלויה והסמויה בשדה התקשורת והמשמעות החברתית הגלויה והסמויה העולה מהן הן אתגר לחוקרים. אחדות מהשאלות קשורות לקיטוב ולשסעים בין קבוצות בחברה הישראלית, ושאלות אחרות עוסקות בכוחה של התקשורת להשפיע על המקום שהקבוצות תופסות במרחב השיח הציבורי. המענה לשאלות אלו יכול לשפוך אור על עוד אירועים המתרחשים מדי יום ביומו במדינת ישראל ובתקשורת נתפסים כאירועים נפרדים, בלי שיהיה אפשר לזהות את המארג הכולל, את צבעיו, את הרכביו ואת משמעויותיו בהקשר של החברה הישראלית בכלל וקבוצות מיעוט בפרט.

רשימת מקורות

אבניאון, איתן, 1997. **מילון ספיר: מילון עברי־עברי מרוכז בשיטת ההווה**, הד ארצי, ירושלים.

אברהם, אלי, 2000. **התקשורת בישראל, מרכז ופריפריה: סיקורן של עיירות הפיתוח**, אקדמון, ירושלים.

—. 'לאיזה צד נוטים העיתונאים?' **העין השביעית**, 37: http://www.the7eye.org.il/il/Thesis/Pages/article3717.aspx (תאריך אחזור: 6.10.2009).

אברהם, אלי, 2006. 'תקשורת וייצוג קבוצות', בתוך: א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), **אי־שוויון**, הוצאת אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע, עמ' 401–409.

אברהם, אלי, פירסט ענת ואלפנט־לפלר נועה, 2004. **הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי הטלוויזיה המסחריים בישראל**, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, ירושלים.

אהרונוף אדי, 2009. הרצאה של אדי אהרונוף, עורך חדשות ערוץ 1, ביום העיון 'בצל ההתנתקות', מרכז מנדל למנהיגות בנגב, באר שבע, 17.3.2009.

אזיקרי, דוד, 2004. 'מטפורה ופסיכותרפיה', **שיחות**, יח (2), עמ' 125–133.

אלדר, מיכאל, 1993. **שייטת 13 סיפורו של הקומנדו הימי**, מעריב, תל אביב.

אריאן, אשר, בן־נון פזית, ברנע שלומית וצפתי יריב, 2005. **התקשורת בדמוקרטיה הישראלית מנקודות מבט שונות במסגרת פרסומי מדד הדמוקרטיה הישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 17–27.

אתר האגף לדיג, באתר משרד החקלאות: http://www.fishery.moag.gov.il/Fishery/SeaFishery/daygyamtihont.

אתר חיל הים: http://www1.idf.il/Navy/Site/Templates/Homepage.asp?lang=he.

בן־אריה, אשר, 2006. 'המצוקה פנים רבות לה: על התפתחות תפיסת המצוקה בישראל', **ביטחון סוציאלי**, 72, עמ' 39–58.

בן עטר, אלה ובן אשר סמדר, 2011. 'תפקידו של הנרטיב במיצוב קבוצה בתוך מרחב שיח התקשורת הציבורי: ניתוח מקרה של מאבק לוחמי השייטת ומאבק הדייגים בפרשת הקישון', **עיונים בחברה ושפה. כתב עת אלקטרוני בין תחומי לחקר שפה וחברה** (2) 4, עמ' 10–30.

גבל, אינס, 2006. **הציבור הדתי־לאומי והתקשורת: יחסי אהבה–שנאה (התקשורת המגזרית בישראל, חוברת 4)**, מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה, תל אביב.

גזית, אביטל, הרשקוביץ ירון ומילשטיין דנה, 2002. 'דו"ח ניטור ביולוגי של נחל הקישון: חברת חסרי החוליות הגדולים כאמצעי להערכת בריאות הנחל', אוניברסיטת חיפה, חיפה, בתוך אתר המשרד לאיכות הסביבה: http://www.sviva.gov.il/Enviroment/Static/Binaries/index_pirsumim/p0183_1.pdf (תאריך אחזור: 13.9.2009).

גרוס, תמר, 2008. 'על מרכז-פריפריה והאיווי לשיבה', בתוך: ישראל כץ, זאב דגני ותמר גרוס (עורכים), **אי־כאן: שפה זהות מקום**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק, עמ' 15–25.

דור, דניאל, 2001. **עיתונות תחת השפעה**, הוצאת בבל, תל אביב.

—, 2003. **מאחורי חומת מגן**, בבל, בשיתוף עמותת קשב, תל אביב.

דורי־הכהן, גונן, 2012. '"תודה לכתבנו": היבטים אינטראקציוניים בסיפור החדשותי בטלוויזיה', בתוך: מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), **תקשורת כשיח — עיונים בשפה ומדיה**, מאגנס, ירושלים, עמ' 320–350.

דיקר, עידית (1999). 'יצירת "מיתוס רבין" בעיתונות הישראלית בשנה שלאחר הרצח', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב.

חרות, ברק, שפר עדנה וכהן, יובל, 2003. 'איכות מימי החופין של ישראל בים התיכון בשנת 2002', דוח של חקר הימים והאגמים בישראל, H39/2003, בתוך אתר המשרד להגנת הסביבה: http://www.sviva.gov.il/bin/en.jsp?enPage=blankPage&enDisplay=view&enDispWhat=object&DispWho=index_pirsumim%5EI82&enZone=pi&rsum_veHotsaa_laor&enVersion=0 (תאריך אחזור: 13.9.2009).

טל־שיר, ענת, 2009. השייטת בקישון — המאבק לחיים והמאבק התקשורתי, בתוך: פנחס יחזקאלי (עורך), **ביטחון ותקשורת**, משרד הביטחון והאוניברסיטה המשודרת, עמ' 106–114.

ידגר, יעקב, 2003. 'דמוקרטיה במשבר: התקשורת, המרחב הציבורי ורצח רבין', **תרבות דמוקרטית**, 7, עמ' 105–129.

ישובי, נעמה, 2001. **הדרה ודימוי שלילי: אי־שוויון בתקשורת הישראלית**, האגודה לזכויות האזרח בישראל, ירושלים.

כהן, איילת, 2008. 'עיתונאים מדווחים ממקום הפיגוע: מבט ביקורתי על תבניות דיווח מילוליות וחזותיות', בתוך: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), **סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה**, מאגנס, ירושלים, עמ' 85–110.

כהן, יונתן וטוקצ'ינסקי ריבה, 2007. 'טלוויזיה וזהות חברתית בעידן הרב־ערוצי: דפוסי צפייה גלובליים ומקומיים של קבוצות חברתיות בישראל', **סוציולוגיה ישראלית**, ח (2), עמ' 37–63.

כהן, עקיבא, 2008. 'ערך חדשותי על פי עיתונאים, יחצנים וקוראים', בתוך: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), **סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה**, מאגנס, ירושלים, עמ' 275–289.

כספי, דן, 1995. **תקשורת המונים, ב**, האוניברסיטה הפתוחה, רמת אביב, עמ' 94–117.

—, 2001. **דעת קהל, תעמולה ודמוקרטיה**, האוניברסיטה הפתוחה, רמת אביב, עמ' 138–150.

לבל, אודי, 2008. '"להחזיר עטרה ליושנה": "ההתנתקות" כניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית', בתוך: חיים משגב ואודי לבל (עורכים), **בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר**, כרמל והמכללה האקדמית נתניה, נתניה וירושלים, עמ' 207–232.

להב, הגר, 2008. **'מקרה מזעזע': סיקור תקשורתי של תקיפות מיניות בישראל (סדרת אגרתא, חוברת 10)**, מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, תל אביב.

לוי, יגיל, לומסקי־פדר, עדנה והראל נועה, 2007. 'מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חוזית": פניה המשתנות של הצבאיות בישראל', **המרחב הציבורי**, 1, עמ' 89–116.

לויצוס, פיטר, 2011. 'וידאו, סרטים ותצלומים כמסמכי מחקר', בתוך: מרטין ו' באואר וג'ורג' גאסקל (עורכים), **מחקר איכותני שיטות לניתוח טקסט תמונה וצליל**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, עמ' 109–122.

ליבס, תמר, קמה עמית וטלמון מירי, 2003. **תקשורת כתרבות: יצירת משמעות כמפגש בין טקסט לבין קוראים**, ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.

לימור, יחיאל ומן רפי, 1997. **עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.

למיש, דפנה, 1997. 'הפוליטיקה של הדרת מיעוט בתקשורת: דימויי נשים וסיקור האלימות נגדן', בתוך: דן כספי (עורך), **תקשורת ופוליטיקה**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, עמ' 185–207.

מנחם, גילה ולהט ליהיא, 2006. 'הון חברתי, משילות דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי', **סוציולוגיה ישראלית**, ז (2), עמ' 397–424.

נייגר, מוטי, 2008. 'איך לקרוא תקשורת? מודל רב־מוקדי לפרשנות טקסטים במדיה'. בתוך: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), **סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה**, מאגנס, ירושלים, עמ' 41–60.

עינב, רחלי, 2008. 'דיג מכמורת — Trawling', אתר דיג בסימן הכחדה', מיזם **הצלה**, 15.2.2008: http://saveourfishingproject.net/heb/24/#comment-79 (תאריך אחזור: 12.10.2008).

עציוני־הלוי, חוה, 1993. **קשר האליטות והדמוקרטיה בישראל**, ספרית פועלים, תל אביב.

—, 1997. **מקום בצמרת: אליטות ואלטיזם בישראל**, צ'ריקובר, תל אביב.

פורת, ראובן, 1996. **כובשי הדיג: מימי העלייה הראשונה ועד מלחמת ששת הימים**, הקיבוץ המאוחד [תל אביב].

פירסט, ענת ואברהם אלי, 2004. **ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת הישראלית: השוואה בין סיקור יום האדמה הראשון (1976) לבין סיקור אינתיפאדת אל־אקצה (2000)**, אוניברסיטת תל־אביב, מרכז שטיינמץ למחקרי שלום, תל אביב.

פישמן, גדעון ומימון דוד, 2005. 'המשטרה והתקשורת'. בתוך: גדעון פישמן (עורך), **המשטרה והתקשורת ומה שבניהן**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 8–33.

פלד, יואב, 1993. 'זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלשתינאים בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 3, עמ' 21–35.

קיזל, אריה, 2007. 'חינמונים, הצהבה, כוח עבודה עיתונאי זול ומתחלף' (21.9.2007), **e-mago: כתב עת בנושא תרבות ותוכן**: http://www.e-mago.co.il/Editor/economy-1880.htm (תאריך אחזור: 11.9.2009).

רועה, יצחק, 1994. אחרת על התקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות, רכס, אבן יהודה.

שפרינצק, אהוד, 1995. בין מחאה חוץ־פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל. מרכז ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, עמ' 101–146.

Ben-Asher, Smadar (2003). 'Hegemonic, Emancipated and Polemic Social Representations: Parental Dialogue Regarding Israeli Marine Soldiers Training in Polluted Water', *Journal of Social Representations*, 12 (6.1-6.12).

Ben-Asher, Smadar and Goren, Nurit (2006). Projective Identification as a Defense Mechanism When Facing the Threat of an Ecological Hazard, *Jurnal of Psychoanalysis, Culture & Society*, II, pp.17-35.

Hilgartner, Stephen and Bosk, Charles L. (1988). 'The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model', *American Journal of Sociology*, 94, pp. 53-78.

Lyenger, Shanto (1990). 'Framing Responsibility for Political Issues: the Case of Poverty', *Political Behavior*, 12 (1), pp. 19-40.

McCombs, Mexwell E. and Show, Donalod L. (1972). 'The Agenda-Setting Function of Mass Meadia', *Public Opinion Quarterly*, 36 (2), pp. 176-187.

Noelle-Neuman, Elizabeth (1974). 'The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion', *Journal of Communication*, 24 (2), pp. 43-51.

Orbe, Mark P. (1998). *Constructing Co-Colture Theory: An Explanation of Culture, Power and Communication*, Thousand Okes, Ca: Sage.

Roeh, Itzhak and Nir Raphael (1992). 'Intifada Coverage in the Israeli Press: Popular and Quality Papers Assume a Rhetoric of Conformity', *Discourse & Society*, 3 (1), pp. 47-60.

Tewkbury, David (1999). 'Differences in How We Watch the News: The Impact of Processing Goals and Expertise on Evaluations of Actors', *Communication Research*, 26 (1), pp. 4-29.

Tsfati, Yariv and Cohen, Jonathan (2003). 'On the Effect of the Third Person Effect: Perceived Influence of Media Coverage and Residential Mobility Intentions', *Journal of Communication*, 53 (4), pp. 711-727.

Wanta, Wayne, Golan, Guy and Lee, Cheolhan (2004). 'Agenda Setting and International News: Media Influence on Public Perception of Foreign Nations', *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 81 (2), pp. 364-378.

קטעי עיתונות ותקשורת

אורלי וגיא בע"מ (5.9.2010). תחקיר ערוץ 10 בנושא דייגי הקישון.

טל־שיר, ענת ויחזקאל, צדוק (26.5.2000). צלילה ממארת. **ידיעות אחרונות, מוסף השבת**.

כל הכתבות בנושא פרשת הקישון שפורסמו **בידיעות אחרונות** מ־25.5.2000 עד 2.5.2003.

כל הכתבות בנושא פרשת הקישון שפורסמו בעיתון **הארץ** מ־4.6.2000 עד 30.4.2003.

פרוטוקולים

פרוטוקולים של ועדת שמגר. פורסמו במלואם באתר האינטרנט של אוניברסיטת תל־אביב: www.tau.ac.il./~bhkishon (תאריך אחזור: 1.12.2008).

ועדת שמגר (2001). שמגר, מאיר, וילצ'יק, מאיר ורנרט, גד, **דו"ח ועדת החקירה בעניין ההשלכות של פעילות צבאית בנחל הקישון ומימי הסביבה על בריאותם של חיילי צה"ל שהופעלו במקום**, דוח ראשון של ועדת החקירה, משרד הביטחון.

ועדת שמגר (2003). הדו"ח הסופי פורסם בישיבתה האחרונה של ועדת החקירה, אתר ועדת החקירה בתוך אתר אוניברסיטת תל־אביב: www.tau.ac.il./~bhkishon (תאריך אחזור: 1.12.2008).

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 162–213

הידיים ידי זעירא והקול קול דיין – מדוע לא הופעלו 'האמצעים המיוחדים' ערב מלחמת יום הכיפורים

אדם רז

'אני כופר בסיסמה שקנתה לה אחיזה, בייחוד אחרי מלחמת יום־הכיפורים, כאילו הממשלה כולה נפלה לקונספציה [...] אינני משוכנע שהיתה קונספציה אחידה כזאת. היו דעות שונות', יגאל אלון[1]

'הוליך שולל ביודעין, גם את הצבא וגם את הממשלה', צבי זמיר[2]

מבוא – זעירא מול זמיר

ביולי 2012 החליט יהודה וינשטיין, היועץ המשפטי לממשלה, שלא לחקור את אלי זעירא, ראש אמ"ן בעת מלחמת יום הכיפורים, באשמת חשיפת שמו של 'המלאך', הסוכן המצרי[3] אשרף מרואן, שהיה חתנו של גמאל עבד אל נאצר ומקורבו של אנואר סאדאת. מרואן, כפי שידוע היום, ריגל לטובת ישראל בשנים שקדמו למלחמה ואחריה. לראשונה, בחשיפה בשנת 2002, העלה העיתונאי שלמה נקדימון את הדרישה לחקור את זעירא כאשם, אולם היועץ המשפטי לממשלה אז אליקים רובינשטיין נענה לדרישת המוסד שלא להציב את הפרשה על סדר היום הציבורי, והעניין בה דעך. לקראת אוקטובר 2004 פנו צבי זמיר, תת־אלוף (בדימוס) עמוס גלבוע, בעבר ראש חטיבת המחקר באגף

* המחבר הוא תלמיד לתואר שלישי בחוג למדעי המדינה באוניברסיטת תל אביב.

1 מצוטט בתוך: חנוך ברטוב, **דדו**, א, מעריב, תל אביב 1978, עמ' 308.

2 זמיר מחווה את דעתו על זעירא בריאיון בטלוויזיה לדן מרגלית, ספטמבר 2004. מצוטט בתוך: **ידיעות אחרונות**, 8.11.2007.

3 כל השנים השתמשו בספרות ובעיתונות בשלל שמות. למשל: 'המלאך', 'בבל', 'החבר של זמיר'.

מודיעין של צה"ל, ואלוף משנה (בדימוס) יוסי לנגוצקי מאגף מודיעין [אמ"ן] אל היועץ המשפטי לממשלה מני מזוז ודרשו לחקור את זעירא בחשד כי הוא האיש שהדליף לחוקר אהרן ברגמן את שמו של הסוכן, והביא לחשיפת 'המרגל הטוב ביותר למדינת ישראל [...] ואחד המוצלחים ביותר בהיסטוריה'.[4]

מאוקטובר 2004 עד יולי 2012 נבחנה הפרשה ונדונה בפן המשפטי, וגם זכתה להתעניינות רבה בתקשורת ובאקדמיה.[5] בנובמבר 2007 דווח בהרחבה באמצעי התקשורת שפרקליטות המדינה שוקלת לפתוח בחקירה פלילית נגד זעירא,[6] אולם הנושא נאלץ להמתין לתשובתו של היועץ המשפטי לממשלה ויינשטיין ב־2012. עם היוודע דבר ההחלטה אמר זמיר: 'הטיפול ב"קייס" הזה כפי שהוא התחיל ועד אתמול [כשהתקבלה ההחלטה שלא לפתוח בחקירה נגד זעירא] היה מבוסס על למשוך את העניין'.[7] אף על פי שאני מקבל את דעתו של זמיר בעניין תפקידו של זעירא בחשיפת הסוכן, יש לציין תחילה כי פרשת הסוכן 'המלאך' נתונה במחלוקת, ובה שתי אסכולות עיקריות: מהאישים ששימשו במיני תפקידים באותם ימים ומהחוקרים שעוסקים בפרשה יש הטוענים שמרואן ריגל לטובת ישראל, ויש הטוענים שהיה סוכן כפול ולמעשה הוליך שולל את ישראל.[8]

הפרשה נחשבת שיאה של 'מלחמת הגנרלים' בין זעירא ובין זמיר, וגם עם חלוף השנים היא אינה דועכת.[9] במאמר זה אעסוק בה בצמצום כדי להאיר את המחלוקת הפוליטית שפילגה את הצמרת הפוליטית באותם ימים. בחרתי

4 כך נכתב על כריכת ספרו של אורי בר־יוסף. אורי בר־יוסף, **המלאך: אשרף מרואן, המוסד והפתעת מלחמת יום כיפור**, כנרת, זמורה־ביתן, אור יהודה 2010.

5 על ניצני הדיון הציבורי ראו: 'מה אם מרואן יטען שהיה סוכן כפול?', יוסי מלמן, **הארץ**, 21.10.2004. במאמר מוזכרת רוב הספרות העוסקת בפרשה זו, ואולי אף כולה. מלבד ספרו זה של בר־יוסף ראו עמדה מנוגדת בספרו המדובר של יגאל קיפניס, **1973 הדרך למלחמה**, דביר, אור יהודה 2012, עמ' 253–288. על ספרו של קיפניס ארחיב להלן.

6 **ידיעות אחרונות**, 8.11.2007. בכל מאמר מצוינים בהערה שם הכותב ושם המאמר כשיש לכך חשיבות.

7 ריאיון בחדשות ערוץ 22 עם צבי זמיר על הפרשה, 10.7.2012 (להלן: ריאיון, 10.7.2012).

8 על כך נרחיב בהמשך הדברים.

9 בין השניים היו כמה התנגשויות שנודעו בפומבי. מלבד אלו המוזכרות כאן, חשוב לציין את הפרשה מספטמבר־אוקטובר 1998; זעירא ציין כי בידיו הקלטות של שניהם מתאמים עדויות לפני עדותם בוועדת אגרנט. רון בן־ישי פרסם את דבריו של זעירא בהרחבה. בתגובה אמר זמיר: 'זעירא משקר במצח נחושה' וכן אמר שלא ידע כי זעירא

לפתוח את המאמר בפרשה זו מכיוון שהיא כרוכה בפרשה אחרת שאינה זוכה לתשומת לב כה רבה, אולם יכולה ללמדנו הרבה יותר על הדינמיקה הפוליטית בימים שקדמו לפרוץ המלחמה — אי־הפעלתם של האמצעים המיוחדים, שהיו לדברי יודעי דבר 'פוליסת הביטוח הלאומית של ישראל'.[10]

בספטמבר 2004, כשנתיים לאחר שנחשף שמו של מרואן לציבור ושלוש שנים בערך לפני מותו בנפילה תמוהה ממרפסת דירתו בלונדון, התראיין זמיר (הממעט להתראיין) בתכנית 'מוסף המוספים' בהנחיית דן מרגלית, ובריאיון ציין מפורשות שזעירא הוא שחשף את מרואן ו'הוא צריך לעמוד לדין על זה שחשף מקורות'. עוד ציין זמיר שזעירא 'הוליך שולל ביודעין גם את הצבא וגם את הממשלה', במנעו מהדרג המדיני והצבאי מידע שהיה יכול למנוע את פרוץ המלחמה.[11] לאמירתו של מרגלית כי הולכת שולל ביודעים כמוה כבגידה השיב זמיר 'אני אמרתי פעם שזאת רשלנות?' ולא הוסיף. בתגובה הגיש זעירא תביעת דיבה נגד זמיר ב־19 באפריל 2005. השופט בדימוס תאודור אור פסק בפסק הבוררות כי זעירא חשף את שמו של הסוכן לפני כמה עיתונאים.[12]

רבות נכתב על אודות 'מלחמות הגנרלים' בין זעירא לזמיר, אך לא הוסבר מעולם מדוע טען זמיר שמעשיו של זעירא אינם רשלנות גרֵדא, כפי שנטען לרוב, אלא הולכת שולל ביודעים. אפשר להניח שגם זמיר וגם ידידיו במערכת הפוליטית, במערכת הביטחונית ובמערכת האקדמית לא היו מעוניינים לפתח

מקליט אותו ('עבדו עלינו', **ידיעות אחרונות**, 29.9.1998). כנראה בעקבות פרסום הפרשה וניסיון הגישור בין זעירא ובין זמיר הביא רמי טל **בידיעות אחרונות** את תמליל ההקלטה שהקליט זעירא בסתר, וממנה התברר שזעירא וצבי זמיר 'לא תיאמו ביניהם את עדויותיהם', ראו 'בעניין זה אנחנו צריכים לקבוע איזשהו קו', **ידיעות אחרונות**, 23.10.1998. יש בכך כדי להעיד על זעירא ועל אמינותו.

10 אינני יודע מי טבע את הביטוי לראשונה, אולם הוא מצוי בספרות בשפע וכבר נמצא **בדו"ח ועדת אגרנט**.

11 על כך ראו: **ידיעות אחרונות**, 8.11.2007, וגם שני מאמרים שלי בתוך: **הדף הירוק** (עיתון התנועה הקיבוצית) שמובא בהם תמלול הדברים וניכרת רוחם, '... ולכן לא היה מחדל', 12.7.2007 ו'אני אמרתי פעם שזאת רשלנות?', 5.7.2007. עוד מאמר מפרי עטי: 'לקחי יום כיפור, להוליך שולל ביודעין', **מעריב**, 27.9.2010.

12 על הפרשה ועל התגלגלותה ראו: בר־יוסף, **המלאך**; קיפניס, עמ' 253–288; וצבי זמיר, **בעיניים פקוחות**, כנרת, זמורה־ביתן, אור יהודה 2010, עמ' 151–153. זמיר מצטט מפסק הבוררות: 'כבוד השופט אור קבע כי זעירא חשף לעיתונאים ולסופרים את זהותו של הסוכן [...] אור ציין כי לזעירא היה עניין לחשוף את זהות הסוכן כדי לנסות ולבסס את התיאוריה שלו שהסוכן היה סוכן כפול שעבד עבור מצרים, ובאמצעות תיאוריה זו להטיל חלק מהאחריות למחדלי יום הכיפורים על המוסד שגייס את הסוכן'. זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 153.

נקודה זו ולהסבירה, שכן היא חושפת טפח מאופייה של מערכת היחסים הפוליטית. למעשה, הדיון הציבורי והמשפטי על זהותו ועל מניעיו של זעירא העמיד בצל את פרשת האמצעים המיוחדים והביא את הדיון לידי כך שחוקרים וכותבים הכותבים 'מטעם' צד מסוים יוכלו לעשות בעובדות כרצונם.

קודם כול יש לדון בקביעתו של זמיר שזעירא 'הוליך שולל ביודעין' ובעקבותיה ההיסטוריים של הולכת שולל זו בספרות שנכתבה על אודות המלחמה; לאחר מכן יש לעמוד על משמעותה הפוליטית. לפיכך חילקתי את המאמר לשני חלקים: בחלק הראשון מובא החומר הגלוי והידוע לי על פרשת האמצעים המיוחדים. אין בחלק זה פרשנות, והוא אינו מציג תזה; תכליתו לסכם את כל מה שנחשף עד היום בפרשת האמצעים המיוחדים. החלק השני מיוחד לניתוחה ההיסטורי של ההפתעה במלחמת יום הכיפורים. היתרון בחלוקה זו הוא בכך שהחלק הראשון אינו מכיל פרשנות, וככזה כוונתו לסכם את מצב העניינים במחקר עד עתה. ובחלק השני של המאמר אפשר להתדיין ולהתווכח על הפרשנות המוצגת.

א. אי־הפעלת האמצעים המיוחדים וביטוייה בספרות ובעמדותיהם של הנוגעים לדבר

כבר כמה שנים מקצת המאמרים והספרים המתפרסמים בספרות על הימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים מאמצים תזה חדשה, שטרם הוצגה, שלפיה האמצעים המיוחדים הופעלו בהוראת הרמטכ"ל דדו בשבוע שלפני המלחמה. כפי שאנסה להוכיח בעמודים הבאים, אין ולו עובדה אחת המעידה שהאמצעים האלה הופעלו, חוץ מעדותו של זעירא עצמו (ולמעשה גם הוא הודה בעדותו לפני ועדת אגרנט שלא הפעיל את האמצעים). ואף כי אין עדויות כלל, בשנים האחרונות פורסמו כמה מחקרים הבאים ללמד את הקורא כי האמצעים אכן הופעלו. כך למעשה החוקרים יוצרים היסטוריה חדשה למלחמת יום הכיפורים. מטרתי בחלקו הראשון של המאמר היא להציג את מכלול העדויות הנוגעות לאי־הפעלת האמצעים המיוחדים. לשמחתי, ארכיון צה"ל התיר לאחרונה את עיון הציבור בפרוטוקולים נוספים ששימשו את ועדת אגרנט, ואלה חיזקו וחידדו את הטענות המועלות בחלק זה של המאמר.[13]

13 המאמר נכתב בסוף 2012 ונערך באמצע 2013. מארכיון צה"ל נאמר לי שבאוקטובר 2013 עומדים להתפרסם עוד חומרים הנוגעים לסוגיית האמצעים המיוחדים. אלו כמובן אינם נכללים במאמר זה.

מהם האמצעים המיוחדים? עדיין לא השיב שום גוף רשמי לשאלה זו, ומהותם, לדברי החוקר בר־יוסף, 'נותרה סודית עד היום'. אולם ככל שאפשר ללמוד משפורסם בעיתונות המקומית, בפרסומים זרים ובספרות המחקר, מדובר במכשירי האזנה מתוחכמים הפועלים באמצעות סוללות ושהוצמדו למסעפי טלפון ומברקים ליד קהיר. מכשירי האזנה אלו היו כה רגישים ומתוחכמים עד כי אפשרו גם האזנה לשיחות במכשירי הטלפון והטֶלֶקְס (מכשיר חשמלי להעברת ידיעות כתובות) שמוקמו בחדרים בקהיר ובסביבתה. חסרונם העיקרי של מכשירי ההאזנה היה שהפעלתם דרשה החלפת סוללות בתוך שטח אויב, וייתכן שהיתה מביאה לגילוים ול'שרפתם' בתוך זמן־מה.[14] ככל הנראה, סיירת מטכ"ל היתה אמונה על הפעלתם, על החלפת הסוללות.[15]

לנגד עיניו של כל חוקר העוסק בתקופה זו עומדות שלוש שאלות מרכזיות העוסקות באמצעים המיוחדים:

א. האם הופעלו האמצעים המיוחדים כדי לשאוב מודיעין? ואם כן — מתי?

ב. האם שיקר אלי זעירא לממונים עליו, הרמטכ"ל דוד אלעזר, שר הביטחון משה דיין ואחרים, כאשר הניח להם להבין שהאמצעים המיוחדים פועלים כשורה?

ג. האם היה סיכוי שהאמצעים המיוחדים יספקו התרעה שיכלה למנוע את הפתעת המלחמה?

ועדת אגרנט היתה הראשונה לעסוק ב'אי־נקיטת אמצעים על־ידי אמ"ן', וזאת היתה הכותרת של אחד הפרקים בדוח שלה.[16] כבר בדוח הלא מסווג שפורסם ב־1975 נקבע: 'נזהר ראש אמ"ן זהירות מופרזת בנסיבות לנקוט אמצעים נוספים, שעמדו לרשותו ושהיו עשויים לגלות מידע משלים חשוב'.[17] הוועדה

14 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 235.

15 כך אפשר ללמוד מן הספר: משה זונדר, **סיירת מטכ"ל**, כתר, ירושלים 2000; וגם מריאיון ארוך עם המפקד יוסי ג'ינו מסיירת מטכ"ל, 'הנועז בעורף האויב', **הארץ**, 28.2.2006.

16 ועדת החקירה — דין וחשבון חלקי נוסף, השלמות והנמקות לדוח החלקי מיום ט' בניסן תשל"ד (1.4.1974), כרך ראשון, ירושלים, עמ' 142. ארכיון צה"ל (להלן: דין וחשבון חלקי נוסף). הדוח הזה ונוספים הותרו לפרסום לאחרונה, וכן גם פרוטוקולים ששימשו את הכנת דוחות הוועדה. על ההיסטוריה של שחרור הדוחות וכתיבתם ראו אתר ארכיון צה"ל: http://www.archives.mod.gov.il/pages/Exhibitions/agranat/agranat_commission.asp (2.7.2013).

17 **דו"ח ועדת אגרנט: ועדת החקירה, מלחמת יום הכיפורים**, עם עובד, תל אביב 1975, עמ' 20.

קבעה, בלי לפרט מהם אמצעים אלו, שזעירא ראה בהם ביטוח משנה. לפי מסמכים שהתיר לאחרונה ארכיון צה"ל לעיון הציבור, הוועדה לא פירטה את סיבותיו של ראש אמ"ן לאי־הפעלתם ואת ההנמקות שמסר למקבלי ההחלטות.[18] הוועדה הסתפקה בפרק המסקנות בקביעה כי בנוגע 'להחלטה אופרטיבית חשובה ביותר' שקיבל זעירא על דעת עצמו, 'הובאו הממונים עליו לידי טעות בחשבם שהענין הנדון נלקח בחשבון בהערכותיו של ראש אמ"ן'.[19] אם כן, מהי אותה טעות שהוועדה מציינת?

חנוך ברטוב, הביוגרף של דדו, מעיד שהרמטכ"ל היה משוכנע עד פרוץ המלחמה ואף זמן־מה אחריה שזעירא הפעיל את האמצעים המיוחדים, שכן הוא היה הסמכות הבלעדית להפעלתם.[20] יואל בן־פורת, מפקד יחידת ההרתעה המרכזית של אמ"ן, סיפר על שיחה שניהל עם דדו: 'פעמיים שאל את ראש אמ"ן בין אחד לשישה באוקטובר האם מנצלים את כל המקורות וראש אמ"ן אמר לו שאכן כן'.[21] דבריו של דדו נתמכים בעדותו של מנחם דיגלי, ראש מחלקת איסוף באותה תקופה, המעיד כי דדו אמר לו לאחר המלחמה: 'כששאלתי את אלי [זעירא] האם כשהוא אומר "סבירות נמוכה" הוא מסתמך גם על המקורות האלו [האמצעים המיוחדים], הוא השיב לי בחיוב'.[22]

לימים הסביר דדו: 'המידע הכוזב שקיבלתי על הפעלת האמצעים בלבל אותי עוד יותר — כיוון שידעתי את יכולתם; ואם אין מהם מידע על מלחמה, סימן שהכול בסדר. עתה ברור לי, שלא אמרו לי אמת'.[23] כוונתו של דדו היא שידע כי ביכולתם של האמצעים המיוחדים להצביע על השעה המדויקת של פתיחת המלחמה. בדיון אצל שר הביטחון ב־5 באוקטובר שאל דיין את זעירא אם 'בכל ה"טראפיק" [תעבורת התקשורת] של הקווים במצרים אין דבר מיוחד' וזעירא ענה: 'שקט לגמרי'. במקרה הטוב זאת היתה חצי אמת, ובמקרה הרע — שקר מוחלט.[24]

18 שם, עמ' 142.

19 שם, עמ' 34.

20 שם.

21 יואל בן פורת, **נעילה**, עידנים וידיעות אחרונות, ירושלים 1991, עמ' 103.

22 מתוך תחקיר של אלכס פישמן על זעירא: 'עד היום הוא לא מאמין שפרצה מלחמה', **ידיעות אחרונות**, 24.9.1993.

23 בן פורת, **נעילה**, עמ' 103.

24 'חצי אמת' מכיוון שהאמצעים לא הופעלו, ולפיכך זעירא אמר אמת כשקבע 'שקט לגמרי'. עם זאת, אריה בראון, שלישו ומזכירו הצבאי של דיין, כתב בספרו: 'דיין שאל אותו האם הופעלו כל האמצעים שלרשותו והאם הערכתו מבוססת עליהם' וזעירא 'השיב בחיוב, והסתבר שלא דייק', כלומר שיקר. אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, עידנים וידיעות אחרונות, תל אביב 1992, עמ' 59.

למעשה, יותר משבוע ימים התנהל ויכוח סוער בצמרת אמ"ן בשאלה אם להפעיל את האמצעים המיוחדים.[25]

בן־פורת ודיגלי, בכירים באמ"ן, דרשו בתוקף להפעיל את האמצעים המיוחדים, שהושבתו לאחר שהופעלו לזמן קצר בעת כוננות 'כחול־לבן' (הכוננות היתה הכנה של ישראל למלחמה במאי 1973 בעקבות התרגיל של המצרים 'תחריר 23'). בימים שקדמו לפרוץ המלחמה סירב זעירא להפעילם, ולא סיפר זאת לממונים עליו.[26] במשך השנים נוספו עוד ועוד עדויות לפרשת הפעלת האמצעים המיוחדים. אורי נעמן, אז קצין מודיעין צעיר במחלקת איסוף באמ"ן, סיפר לאחרונה שלא היה יכול לשאת את אי־העשייה של אמ"ן באי־הפעלת כמה 'יכולות איסופיות שנועדו לספק הבהרות על הנעשה בתוך המערכת הצבאית המצרית'. כשתהה בקול רם מדוע ה'שלייקס' (כך נקראו האמצעים המיוחדים בפי אנשי אמ"ן) אינם מופעלים נאמר לו: 'אלי זעירא לקח לעצמו את סמכות ההפעלה מידיו של דיגלי'. לכך ענה דיגלי: 'אתם לא מבינים, אלי זעירא לא נותן לי. אתם לא יודעים עם מה יש לי עסק'. 'תפסיקו להיות פאניקיסטים [מלשון "פניקה"], לא קורה שום דבר ואני אחליט מתי צריך להפעיל את היכולות', קבע זעירא.[27]

ב־1993 פרסם זעירא את ספרו **מיתוס מול מציאות**. הספר זכה לסיקור בתקשורת, כמדומני, יותר מכל ספר אחר, ובעקבות פרסומו היתה אט־אט עובדת התנגדותו להפעלת האמצעים המיוחדים בבחינת פרשנות ולא עובדה שזכתה לתמיכתה של ועדת אגרנט. כידוע, זעירא יצא בשצף קצף נגד ועדה זו, וכמוהו גם מי שרואים בו קרבן של המלחמה.[28] תשובתם של זעירא ושל החוקרים המקבלים את גרסתו לשאלה על הפעלת האמצעים היא 'חד משמעית: האמצעים הופעלו והמידע שהתקבל מהם לא היה שונה מהתמונה שהייתה ידועה למודיעין'.[29] קיפניס, המצוטט במובאה זו, אף מקבל את טענת זעירא

25 אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה־ביתן, לוד 2001, עמ' 302–303.

26 שם.

27 אורי נעמן, 'אחד שידע', **מבט מל"מ**, 61 (אוקטובר 2011), עמ' 27–28. ראו תיאור דומה של דיגלי בתוך: פישמן, 'עד היום' (לעיל הערה 23).

28 אלי זעירא, **מיתוס מול מציאות**, ידיעות אחרונות, תל אביב 1993. מהדורה שנייה של הספר ראתה אור בשנת 2004. מוסף ערב ראש השנה תשנ"ד של **ידיעות אחרונות** ייחד לא פחות מעשרים עמודים(!) ל'אלי זעירא מדבר' (ככותרת המוסף) ופרסם חלקים נרחבים מהספר.

29 קיפניס, **1973**, עמ' 32.

שהפעלתם לא היתה בעלת משמעות מכיוון שרק ברגע האמת קיבלו הטייסים המצרים הוראה שהתרגיל 'תחריר 41' יהפוך למלחמה; לפיכך בהאזנה מקדימה לתקשורת לא היתה מתגלה מאומה.[30] בעת כוננות 'כחול־לבן' טען זעירא — בצדק, לדעתי — שמלחמה לא תפרוץ. את הטענה הזאת הוא ביסס על המידע שסיפקו האמצעים. אם כן, עולה השאלה בדבר מהימנות הטענה; הרי אם סיפקו האמצעים את העדות לכך שלא תהיה מלחמה במאי, סביר שיכלו לספק עדות לכך שמצרים מתכוונת לצאת למלחמה באוקטובר. מדברי זעירא מתקבל הרושם שמדובר במכשיר האזנה סתמי שקל להערים עליו, ולא במערך שלם של אמצעי איסוף מידע סודיים המכונים 'אמצעים מיוחדים'. יוסי לנגוצקי, מפקד היחידה האחראית להפעלתם, ציין לפניי כמה פעמים, בלי לפרט את תכונותיהם של האמצעים המיוחדים כי זוהי מערכת איסוף מודיעין מורכבת ומתקדמת שלא קל להתל בה. דבריו של זעירא מטעים אפוא.[31]

קיפניס עוסק בספרו בפרשה חשובה זו, ולמרבה ההפתעה, שלא כנהוג במחקר אקדמי, הוא אינו מציג את מקורותיו. לדוגמה, קיפניס קיבל את גרסת זעירא שהאמצעים המיוחדים אכן הופעלו, וכתב: 'כך עולה גם מעדויות נוספות'. אף שהספר גדוש הערות שוליים, אין זכר ל'עדויות נוספות' התומכות בגרסתו של זעירא.[32] על אודות הדיון שהוזכר לעיל ביום שישי 5 באוקטובר, ובו נשאל זעירא אם האמצעים הופעלו, בהמשך הספר נכתב: 'אמצעים אלה שלעת כזו נועדו, הופעלו ואף פעלו בעת הדיון'.[33] גם במקרה זה לא מצוין המקור של קיפניס לקביעה זו, אולם בהערת השוליים כתוב: 'האישור ניתן בשיחת טלפון עם אל"מ יואל בן פורת'. קורא שאיננו בקיא בפרטים נשאר בערפל או מקבל את גרסת קיפניס-זעירא. הרוב המוחלט של הקוראים אינם יכולים לדעת באיזו שיחת טלפון מדובר, והם נאלצים לדלג על שיחת טלפון שנערכה, לפי עדותו של זעירא, בינו ובין בן־פורת. לשיחת טלפון זו נגיע מיד.

30 שם. קיפניס מסתמך בעמ' 32 בספרו על דבריו של זעירא בתוך: הנ"ל, **מיתוס מול מציאות** (מהדורת 2004), עמ' 145.

31 תימוכין בעקיפין לאיכות המבצעית של האמצעים המיוחדים ימצא הקורא, בין שאר העדויות הפזורות בחלק הנוכחי של מאמרנו, בעובדה שעל הקמת היחידה ועל פיקודה קיבל לנגוצקי את פרס ביטחון ישראל.

32 קיפניס גם לא גילה רציפות רבה בטיעוניו. הוא קיבל את הערכתו של זעירא שהפעלת האמצעים לא היתה מועילה מהסיבות שציינו, ובמקום אחר בספרו כתב שב־4 באוקטובר 'ביום שבו נמסרה הידיעה למפקדי החטיבות בצבא המצרי, נמסרה גם לסובייטים הידיעה על מלחמה שתיפתח יומיים מאוחר יותר'. שם, עמ' 183. קיפניס כמובן חושב שהידיעה הועברה לא על ידי יוני דואר.

33 שם, עמ' 221.

קיפניס מציין כי טענתו של בר־יוסף שזעירא שיקר לממונים עליו איננה מבוססת וכי 'אפשר שבירור נושא זה יביא גם לביטול טענה זו' ואינו מתייחס לעדויות הרבות העומדות לעיון הציבור בפרשה.[34] קיפניס כותב שלאחר פינוי משפחות היועצים הסובייטים ממצרים (ידיעות על כך הגיעו לאמ"ן ב־4 באוקטובר כבר בשעות אחר הצהריים) אישר זעירא להפעיל את האמצעים,

> ההנחייה בוצעה במהירות והחל משעה 1:45 הם פעלו. בשעה 14:00 שלח האדם שהפעילם מברק אל מנחם דיגלי, רמ"ח איסוף באמ"ן, ובו דיווח על כך, וכן דיווח מפורט על הקווים שלהם בוצעה האזנה ועל הדיווחים המועטים וחסרי המשמעות שנקלטו [ההדגשה שלי].[35]

גם כאן אין כל ציון מקור לקביעה, מלבד הפניה למאמרו של יוסי לנגוצקי שהוזכר לעיל. קיפניס מוסיף שלנגוצקי 'העיד שמפקדו יואל בן־פורת הורה לו להפעילם לניסיון בלבד' ותוהה שמא 'אפשר שלנגוצקי לא היה מודע לכך שהם פעלו למעלה מעשר שעות',[36] כלומר האמצעים הופעלו לא ל'ניסיון' ולבדיקה אלא לשם הפקת מידע יותר מעשר שעות ובלא ידיעת המפקד האחראי להפעלתם. קיפניס אינו מציין מהו המקור לגילוי חשוב זה, המנוגד למידע שמצוי בידי החוקרים שעוסקים במלחמת יום הכיפורים. עם זאת, מאחר שהמקור היחיד שקיפניס מפנה אליו לתימוכין הוא מאמרו של לנגוצקי **בהארץ**, נתעכב עליו גם אנו.

לדברי בר־יוסף, זעירא טען בכמה מקומות: 'נתתי הוראה להפעיל את האמצעים ארבעים שעות לפני פרוץ המלחמה [קרי, ביום חמישי ב־22:00]',[37] אולם לזעירא לא היו שום הוכחות לכך, וגם אם היו הוא בחר לא לחשוף אותן. קיפניס הופך את דברי זעירא לעובדה, ואינו מספר לקוראיו שיש מחלוקת גדולה בעניין זה. כפי שראינו, הוא אינו מפנה את קוראיו למקורות התומכים בגילויו. וכשהוא בכל זאת בוחר להפנות למקור כלשהו, הוא מפנה את הקורא למאמר של לנגוצקי ומציין תאריך לא נכון, כך הקורא הסקרן אבוד בחיפושיו את המאמר.

במשך השנים לא הִרבה לנגוצקי, כמו זמיר ואחרים, להתראיין על תפקידו בימים שקדמו למלחמה. ספרם של ארבל ונאמן **שיגיון ללא כיפורים**, המציג

34 שם, עמ' 347.
35 שם, עמ' 221.
36 שם, עמ' 347.
37 שם.

עמדה המנוגדת לשלו ומקבל את עמדת זעירא, וכן ריבוי 'הופעותיו של זעירא לפני קהלים שונים ומגוונים', שהוא משכתב בהן 'את ההיסטוריה בנוגע לאחריותו האישית לאחר המחדלים החמורים ערב המלחמה', הביאו אותו, לדבריו, לכתוב מאמר הנקרא 'האמת על "האמצעים המיוחדים"'.[38] דדו ודיין, כותב לנגוצקי, 'היו סמוכים ובטוחים ש"האמצעים" פועלים, ומכיוון שאינם מביאים מידע הרתעתי, הניחו שאין מלחמה בפתח. רק לאחר המלחמה נודע להם ש"האמצעים" לא הניבו מידע הרתעתי, מכיוון שבהוראת זעירא הם כלל לא הופעלו'.[39] לנגוצקי עוסק בטענה המובאת **בשיגיון ללא כיפורים** כי זעירא אכן הורה להפעיל את האמצעים כארבעים שעות לפני פרוץ המלחמה ולפיכך לא שיקר כשנתן להבין כי האמצעים לא רק מופעלים אלא גם אינם נותנים אינדיקציות (בתחילת המאמר כיניתי זאת 'חצי אמת').[40]

ככל הנראה הסתמכו מחברי הספר בין היתר על דבריו של אמיר אורן — שמקבל את גרסתו של זעירא עד היום — במאמרו 'צלב המלחמה של אלי זעירא'.[41] על שני הטקסטים האלה ארחיב בהמשך הדברים. לנגוצקי כותב:

> מעבודתי המשותפת עם רמ"ח איסוף אז, אל"מ מנחם דיגלי ז"ל, ועם תא"ל יואל בן פורת [שבינתיים נפטר], ידוע לי היטב כי בשבוע שלפני המלחמה פנה כל אחד מהם אל זעירא בבקשה לקבלת היתר להפעלת 'האמצעים המיוחדים'. פניותיהם, בדומה לבקשות דומות של גורמים במחלקת מחקר של אמ"ן, נענו בשלילה. [...] כמפקד היחידה שהייתה אחראית באותה עת להפעלתם של 'האמצעים המיוחדים' הריני להעיד כי ההיתר שנתן זעירא לבן־פורת, מי שהיה האחראי למעטפת הפעלתם של האמצעים, ארבעים שעות לפני פרוץ המלחמה, היה לביצוע בדיקה טכנית בלבד ('ניסוי כלים') תוך דרישה כי בן־פורת ידווח לו על סגירתם לא יאוחר משעה שש בבוקר ביום שישי, 5 באוקטובר. הוראה זו, שהועברה אלי, בוצעה ככתבה

38 יוסי לנגוצקי, 'האמת על האמצעים המיוחדים', **הארץ**, 20.12.2005. זהו התאריך הנכון של המאמר, ולא 19.12.2005, כפי שכתוב.

39 שם.

40 דוד ארבל ואורי נאמן, **שיגיון ללא כיפורים: ההפתעה שלא הייתה והאסטרטגיה שכשלה**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2005, עמ' 12. המחברים היו אנשי קהילת המודיעין הישראלית. נאמן היה, בין יתר תפקידיו, ראש אגף המחקר של המוסד, כפי שכתוב על כריכת הספר, והדבר מקנה לספר סמכותיות כלשהי בעיני הקורא. ראו גם ריאיון עם המחברים על הספר בתוך: "ההימור הנורא של דיין וגולדה", **ידיעות אחרונות**, 12.10.2005.

41 אמיר אורן, 'צלב המלחמה של אלי זעירא', **הארץ**, 26.9.2003.

וכלשונה ובן־פורת אכן התקשר לזעירא לביתו לפני שש בבוקר ודיווח לו כי 'האמצעים' נסגרו כפקודתו. בתוקף תפקידי אז ידוע לי כי 'האור הירוק' להפעלה מבצעית של 'האמצעים המיוחדים' ניתן רק בבוקר יום הכיפורים, שעות ספורות לפני שפרצה המלחמה.[42]

מדברים אלו עולה שקיפניס, ארבל ונאמן אינם מצליחים לעמוד על ההבדל בין הפעלת האמצעים לשם בדיקת תקינותם הטכנית ובין הפעלתם המבצעית. בפועל, יש הבדל של ממש בין השתיים, וזה אינו טכנולוגי בלבד. את המידע שהאמצעים מספקים יש לעבד, לתרגם וכדומה, ולשם כך נדרש כוח אדם, ואין זה הגיוני שלנגוצקי, מפקד היחידה, לא ידע על הפעלת היחידה שהקים. אין ויכוח על כך שזעירא הורה על הפעלת האמצעים לצורך בדיקת תקינותם בלילה שבין 4 ל־5 באוקטובר, אולם הוא דרש מבן־פורת לאשר לו עד 6 בבוקר שהאמצעים נסגרו. חשוב להדגיש שמבדיקת תקינותם אי אפשר לדעת אילו שיחות ואיזה מידע עברו בתוכם — אלא אך ורק מהפעלתם המבצעית לצורך קבלת מודיעין, לרבות פיענוח המידע שנקלט באמצעותם. עדות נוספת לכך שהאמצעים לא הופעלו מבצעית ב־5 באוקטובר מצויה בספרו של אלוף במילואים אביעזר (אבי) יערי, ראש ענף באמ"ן מחקר:

> בישיבת הערכה אצל ראש אמ"ן, דנו באמצעים שיש להפעיל לקראת יום כיפור כדי למצות את המודיעין הדרוש לנו. נטען שם, כי מאחר שאין ידיעות הסותרות את הערכת המודיעין שלא עומדת לפרוץ מלחמה, אין צורך להפעיל במצרים אמצעי מודיעין נוספים, אפשר להסתפק בקיימים [...] אני טענתי, שלמרות הכול אני מודאג, ממילא קוראים לי אלארמיסט [מלשון Alarm].[43]

העדות של יערי אמינה במיוחד מכיוון שתחום אחריותו באמ"ן היה החזית הסורית, ולא המצרית, והוא לא היה מעורב בדיונים ובוויכוחים על הפעלת האמצעים.[44]

ארבל ונאמן מקבלים את גרסת זעירא בנוגע להפעלת האמצעים, הם מסתמכים על כינוס של 'העמותה למורשת מודיעין' שנערך במלאות שלושים

42 לנגוצקי, 'האמת על האמצעים המיוחדים' (לעיל הערה 39).

43 אביעזר יערי, **בדרך למרחביה — חייו של איש מודיעין ישראלי**, כנרת זמורה־ביתן, אור יהודה 2003 עמ' 176–177. מצוין שזעירא התנגד להפעלת האמצעים. על יערי אפשר ללמוד מריאיון מפורט במעריב, 'הוא ידע שהמלחמה בפתח, אבל איש לא הקשיב', 20.9.2010.

44 כך אמר לי יערי עצמו בשיחת טלפון ב־30.10.2012.

שנה למלחמה. בכינוס 'הציג זעירא את גרסתו לפיה אמצעים אלה הופעלו בהתאם לבקשה שהופנתה אליו 40 שעות לפני המלחמה', בן־פורת הפעילם, 'אולם לא היה בהם כדי להאיר את המתרחש'. לדבריהם, זעירא ציין לפני הנוכחים שבידיו פרוטוקולים 'המאשרים את גרסתו ובן־פורת, שנכח בכינוס, אישר את דבריו' (ההדגשה שלי).[45] אורן מציג דברים דומים וכותב שבן־פורת סיפר 'בשיחה מוקלטת' בין בן־פורת לקצין באמ"ן כי זעירא אישר לו להפעיל את האמצעים לקראת סוף השבוע. אורן לא ציין היכן אפשר למצוא 'שיחה מוקלטת'.[46] מחברי **שיגיון ללא כיפורים** לא נכחו בכינוס שציינו, שכן הם מפנים למאמר מהעיתון שמדווח על הכינוס.[47] עם זאת, לנגוצקי השתתף בכינוס, והוא מספר: 'עובדתית, הדברים הללו אינם נכונים', ועל קביעת המחברים שבן־פורת, אשר ישב ליד לנגוצקי בכינוס, אישר בכינוס את דבריו של זעירא אמר שהם 'דברי איוולת'.[48]

מכיוון שארבל ונאמן, וגם קיפניס בדרכו, טענו כי האמצעים הופעלו בהסתמך על ידיעה בעיתון המדווחת על הכינוס, ראוי להביא את דברי לנגוצקי בכינוס כלשונם:[49] 'הנני מעיד כי מקורות אלה לא הופעלו, מבצעית, אלא בבוקר יום שבת, 6 באוקטובר 1973 [...] שעות ספורות בלבד טרם פרוץ המלחמה, ולאחר שכבר התקבלה על כך ההתרעה [של מרואן] מהמוסד'. ואשר לטענת זעירא שאמצעים אלו לא היו בעלי משמעות אמר לנגוצקי:

> קברניטי המדינה וצה"ל, כולל כל ר[אשי] אמ"ן לדורותיהם, לרבות האלוף זעירא, הגדירו את הפוטנציאל הגלום באמצעים, על סמך ניסיונם המצטבר אתם, כ"פוליסת הביטוח הלאומית של ישראל" ולא בכדי. אני מעיד בזאת, כי זעירא שמר (ובצדק) על אמצעים אלה כעל בבת־עינו וגם בכך יש להעיד כי הניסיון החדש להמעיט בחשיבותם של ה'אמצעים המיוחדים' [...] הוא אבסורדי ושקרי.[50]

45 ארבל ונאמן, **שיגיון ללא כיפורים**, עמ' 212, 289.

46 **הארץ**, 26.9.2003.

47 ארבל ונאמן, **שיגיון ללא כיפורים**, עמ' 289. הם מסתמכים על מאמר שפורסם במעריב (21.10.2003) המדווח על הכינוס.

48 לנגוצקי, 'האמת על "האמצעים המיוחדים"' (לעיל הערה 39).

49 חלקים מדבריו של יוסי לנגוצקי מובאים בעריכה קלה בכותרת 'האם הופעלו "המקורות המיוחדים"', **ידיעות אחרונות**, 24.10.2003.

50 לנגוצקי העמיד לרשותי את הדברים שנשא בכינוס.

לנגוצקי הדגיש במאמרו שהיה בכוחם של המקורות הללו כדי להביא להתערערות תקופתה של הקונספציה[51] מכיוון שיכלו לתת אינדיקציה ודאית על שעת פתיחת המלחמה. הוא סיים את דבריו בפנייה ישירה לזעירא,

> חלפו יותר משנתיים מאז יצא ספרו של ד"ר בר־יוסף [הכוונה **לצופה שנרדם**, שפרשת אי־ההפעלה מוזכרת בו בקצרה], בו נטען כי שיקרת והטעית במודע את דיין ודדו — ואתה לא הרמת את הכפפה ולא תבעת אותו על הוצאת לשון הרע. השתיקה הרועמת שלך מלמדת, לכאורה, כי דבריו אמת הם.[52]

בתגובה אמר זעירא: 'למיטב זכרוני, הפעלתי את "המקורות המיוחדים" 40 שעות לפני המלחמה, אבל אם יוסי [לנגוצקי] טוען שלא הפעלתי, איך אוכל להוכיח זאת הוכחה חותכת?' זעירא התייחס לתמלול שיחה שנמצא בידיו, ובו צוין שבן־פורת קיבל ממנו אישור להפעלת האמצעים בלילה של יום חמישי (5 באוקטובר), אולם זעירא מוסיף: 'הנושא מסווג ורגיש ולכן לא אוסיף פרטים';[53] ואכן, כפי שתיארתי, האמצעים הופעלו לצורך בדיקת תקינותם, ולא לצורך הפעלתם המבצעית, ואילו זעירא מנסה ליצור רושם כאילו הוא נתן הוראה להפעלתם המבצעית. ראינו שבן־פורת אמר על דבריו אלו שהם 'דברי איוולת'.

זה המקום לנסות לתהות על אותו תמלול שיחה סודי שהטוענים כי האמצעים הופעלו נאחזים בו. ביוני 2013, זמן קצר לפני שפורסם מאמר זה, כתב אמיר אורן ב**הארץ**:

> לכן מגוחכת כל כך התעקשותם של אחרוני הנאמנים לדו"ח ועדת אגרנט, שנרתע מפגיעה בדרג המדיני וערף את הרמטכ"ל דוד אלעזר, ראש אמ"ן אלי זעירא, גורודיש ועוד קציני מודיעין, לסלף את חשיבותם היחסית של אמצעי ההאזנה לתקשורת המצרית. הטענה המופרכת היא שזעירא שיקר לדיין ולאלעזר בבוקר של 5 באוקטובר, אז דיווח להם, בשעה עשר לערך, שהאמצעים — שהורדמו משיקולים מקצועיים של מערך האיסוף והושכמו רק בכוננות מלחמתית — מופעלים. הראיה הניצחת היא עדותו של יורם ('דובי') דובינסקי, מפעיל האמצעים ביחידת האיסוף של אמ"ן בסיני, המתועדת גם במסמך ההפעלה. האמצעים פעלו בין אחת וחצי אחר חצות

51 לכך מסכים גם בר־יוסף. 'אי־הפעלת האמצעים גרמה לכך שהתרעות מלחמה שניתן היה לקבלן, לא התקבלו'. בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 33.

52 לנגוצקי, 'האם הופעלו "המקורות המיוחדים"'.

53 שם. דברי התגובה של זעירא בכינוס מובאים בעיתון צמוד לדבריו של לנגוצקי.

לאחת עשרה, כובו לאחר שנקלטו בהם רק שיחות פרטיות ללא תוכן מתריע, ודיווח מסכם נשלח לגלילות ולתל אביב לאחר שלוש שעות נוספות.[54]

אולם עדותו של דובינסקי היתה ידועה לחברי ועדת אגרנט, הם ידעו את שאורן בוחר לא לציין — האמצעים לא הופעלו מבצעית, וזעירא נתן הוראה להפעילם לצורך בדיקת תקינותם ולדווח על סגירתם עד השעה 6:00. אמנם מפאת תקלה המשיך מתקן אחד לעבוד אחרי השעה 6:00 עד השעה 11:00, אולם הדבר אינו משנה במאומה את העובדות שהובאו.[55] עם פרסום ספרו של קיפניס בסתיו 2012 פורסמו בעיתונות היומית כמה מאמרים שעסקו במסקנותיו, ומקצתם שמו דגש על אי־הפעלת האמצעים.[56] במאמר 'היסטוריה סלקטיבית', העוסק בתזות המדיניות של קיפניס, כותב בר־יוסף בקצרה על פרשת האמצעים המיוחדים וטוען שבכתיבתו של קיפניס יש 'הטיה ברורה' לטובת זעירא בטיפול בפרשה.[57] קיפניס עונה:

> 'האמצעים המיוחדים' פעלו בדיוק כפי שמפורט בספר. לא גרסת זעירא מבססת זאת, כשם שלא גרסת אל"מ (מיל') יוסי לנגוצקי, האחראי על הפעלת האמצעים המיוחדים, יכולה לשלול זאת. זכויותיו של לנגוצקי בפיתוח האמצעים לא ייגרעו גם אם מתברר שהם פעלו במשך זמן ארוך יותר ממה שהוא ידע. לנגוצקי לא היה מכותב לדיווח על מועד הפעלתם ועל משך הזמן שבו פעלו. גרסתו של לנגוצקי, גם אם היא נטענת מתוך שכנוע פנימי עמוק, אינה רלוונטית [הדגשות שלי].[58]

עם זאת, קיפניס לא הביא שום עדות התומכת בקביעתו. הוא יוצר רושם שהפעלת האמצעים משולה ללחיצה על מתג של קומקום חשמלי, ואינה אופרציה הדורשת כוח אדם רב ומיומן. גם אם ניתן להתעלם ממכלול העדויות שהבאתי בעמודים האחרונים ולקבל את קביעתו של קיפניס שאכן זעירא הורה על הפעלת האמצעים בלי ידיעתו של לנגוצקי — עולות השאלות מי הפעיל את האמצעים ואיך; ומיהו אותו אדם, שקיפניס מזכיר, אשר העביר את המידע

54 **הארץ**, 21.6.2013.

55 אורן סירב, בנימוס, להעמיד את 'הראיה הניצחת' לרשות המחבר, אולם אותו דוח כבר עמד לרשות ועדת אגרנט.

56 זעירא אמר על ספרו של קיפניס שהוא דורש בחינה מחודשת של כל ההיסטוריה שקדמה למלחמה. הוא אמר זאת בריאיון במבט, בתכנית ששמה 'קונספציה צבאית ומחדל מדיני' בערוץ 11, 26.9.2012 (להלן: מבט).

57 אורי בר־יוסף, 'היסטוריה סלקטיבית', **הארץ**, 17.10.2012.

58 יואל קיפניס, 'עוברים לכתיבה מבוססת', **הארץ**, 23.10.2012.

כי האמצעים הופעלו ואינם נותנים שום אינדיקציות למלחמה; האם עדותו של דובינסקי מוכיחה לדעת אורן שהאמצעים הופעלו. לא דרוש ידע נרחב באיסוף מודיעין כדי לדעת כי את היחידה שהפעילה את האמצעים המיוחדים לא היה אפשר להפעיל בלי מפקדה ומקימה, כפי שקיפניס טוען. לנגוצקי, שלמאמרו בהארץ משנת 2005 התייחסתי בהרחבה קודם לכן, כתב לאחרונה מאמר נוסף המתייחס לקביעותיו של קיפניס. הוא סיפר לי שעשה זאת לאחר ששאל כמה פעמים את קיפניס איך הגיע למסקנות שבספרו. הוא גם ביקש מקיפניס עותק מהמסמך שביסס עליו את מסקנותיו כי זעירא אכן נתן הוראה להפעיל את האמצעים, ושאל מיהו אותו אדם באמ"ן שהודיע כי האמצעים הופעלו. משלא קיבל לנגוצקי תשובה לשאלות אלו הוא החליט לכתוב לעיתון הארץ:

> קיפניס לא פנה אלי מעולם לברר דברים אלה, אף על פי שידע על האחריות שהייתה לי בתחום זה לפני מלחמת יום הכיפורים. הוא גם לא השיב לי על פניות בכתב, שבהן הצבעתי על הטעויות המופיעות בספרו. לפיכך, כמי שכיהן כמה שנים בתפקידי מפתח בתחום זה, כולל פיקוד על היחידה שהייתה אחראית להפעלת האמצעים המיוחדים לפני מלחמת יום הכיפורים — הריני רואה לעצמי חובה להעמיד על דיוקו את נושא הפעלת האמצעים המיוחדים טרם המלחמה.

אפשר להעריך שהמכתב שקיפניס מזכיר (בלא ציון מקור) הוא למעשה שכתוב של דברים שאמר לו זעירא, דברים המבוססים על דבריו בכינוס המודיעין שהוזכר, או גלגול כלשהו של עדות דובינסקי. לנגוצקי אמר על כך שזעירא סיפר:

> יש בידי הקלטה של שיחה שקיים אחרי המלחמה עם בן־פורת, שבה מאשר בן־פורת כי אכן קיבל, 40 שעות לפני פרוץ המלחמה, הוראה להפעלת 'האמצעים'. אלא שבתשובתו השמיט זעירא את חלקה השני של ההוראה, שבה פקד על 'ניסוי כלים' בלבד, החייב להסתיים עד השעה שש בבוקר יום שישי, 5 באוקטובר [ההדגשה שלי].[59]

נראה כי המכתב שקיפניס מתייחס אליו אינו קיים וכי הוא מסתמך בספרו על עדותו של זעירא.[60]

59 יוסי לנגוצקי, 'האמת על "האמצעים המיוחדים"', **הארץ**, 10.11.2012.

60 מדוע קיפניס אינו מפנה למקורותיו (או למקורות אפשריים לטענת אי־ההפעלה)? קיפניס כתב שלספרם של ארבל ונאמן אין 'כל ביסוס עובדתי' (קיפניס, **1973**, עמ' 144), ועל דברי זעירא בכינוס הצגתי את תגובת לנגוצקי, המפריכה את טיעוני ראש אמ"ן אז. הצגת עדויות אלו היתה דורשת התמודדות עם הטענות שהועלו נגדם.

אם כך, מדוע יש צורך בעדויות חשאיות ובמסמכים שאינם עומדים לרשות הציבור כשישנו דוח ועדת אגרנט שחקר את זעירא בפרשה זו? גם בלי להמתין לעדותו המלאה של זעירא, שארכיון צה"ל עתיד לפרסם באוקטובר 2013, אפשר להסתפק בשלב זה בפסקה מדבריו שהובאו בדוח החלקי ובהם הוא מאשר שהאמצעים לא הופעלו:

> רוב שנותי בצה"ל אני לא הייתי קצין־מטה אלא מפקד ועד כמה שאפשר הטבע שלי אינו מוביל אותי להעביר אחריות כלפי מעלה. כי במין מהלך כזה כמו שאתה [...] מתאר [...] זה למעשה לבוא ולהגיד: יש פה מצב מסובך, תחליט אתה. אז לא נטיתי לעשות את זה. אני בכלל דברים כאלה עושה לעתים מאוד מאוד רחוקות. דברים שהם בתחום אחריותי אני לא מביא למפקדים שמעלי בדרך־כלל, ואומר להם אמנם זאת אחריותי אבל אני מעביר את האחריות אליכם, תחליטו אתם.[61]

אם כן, שילוב של אי־דיוקים, כשלים טיעוניים וסתירות לוגיות מלווה את הפרשנויות ואת העדויות על הפעלת האמצעים המיוחדים. למצדדים בגרסת זעירא אין ולו עדות אמינה אחת שהאמצעים אכן הופעלו, חוץ מעדותו של זעירא עצמו, ואילו לטוענים כי האמצעים לא הופעלו וכי זעירא 'הוליך שולל ביודעין' יש מידע רב ומועיל, למן קביעתה של ועדת אגרנט עד עדויותיהם של הדרג המדיני והצבאי. את טענתו של לנגוצקי ואת חוסר אמינותו של זעירא מחזק סיפורו של דיגלי; יום לפני עדותו בוועדת אגרנט הזמין אותו זעירא ללשכתו ושאל 'מה אתה הולך לומר?' כשענה דיגלי 'אתה יודע', והתכוון לאי־הפעלת האמצעים, אמר לו זעירא 'ומה אם אגיד להם שהוריתי לך לעשות [להפעיל אותם] ולא עשית?' דיגלי השיב 'אתה לא תעז'.[62] הדברים מדברים בעד עצמם.

לדברי בר־יוסף, בשנת 1993 אישר אהוד ברק, שהיה רמטכ"ל אז, שעד 5 או 6 באוקטובר לא הופעלו האמצעים.[63] גם יגאל אלון, שהיה חבר במטבחון של גולדה וממלא מקום ראש הממשלה, אמר שזעירא לא 'הפעיל את מתקני ההאזנה'.[64] במקום אחר הרחיב אלון וציין:

61 **דו"ח ועדת אגרנט**, עמ' 35.

62 מצוטט בתוך: פישמן, 'עד היום' (לעיל הערה 23).

63 ברק: 'קהילת המודיעין לא עשתה שימוש בכל המקורות שעמדו לרשותה'. בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 414–415.

64 מתוך ראיונות עם יגאל אלון במכון דייויס כשנה (1979) לפני מותו. שיחה מס' 22, עמ' 31, א-5001/21, גנזך המדינה. מעניין לציין שקיפניס מכיר את השיחות הללו

באחד הימים הביא הרמטכ״ל לאישורה של ועדת חוץ וביטחון מצומצמת הצעת מעשה, שבאמצעותו יכולנו לעקוב בוודאות אחר אפשרות מלחמה. אישרנו פה אחד את ההצעה. לא אחת קיבלנו דיווח, שהנושא הוסדר כהלכה. שאלתי את הרמטכ״ל, בשיחה בארבע עיניים, האם ההסדר תקין והאם יש בו בטחון שיעניק לנו את ההרתעה הנחוצה? הרמטכ״ל השיב לי כי ההסדר תקין לחלוטין ו׳אפשר לסמוך׳. כאשר פרצה המלחמה, שאלתי את הרמטכ״ל כיצד קרה שההסדר לא פעל. תשובתו, שהדהימה אותי, הייתה, שהוא הניח שההסדר מופעל על ידי [אמ״ן],[65] אך למעשה, לא הופעל. כיוון שלא הופעל, אבדה לנו מהימנות מודיעינית גבוהה ביותר [הדגשות שלי].[66]

לא רק אלון נדהם. ישראל גלילי, יד ימינה של גולדה מאיר העיד לפני ועדת אגרנט דברים דומים.[67]

מהפרוטוקולים שהתיר ארכיון צה״ל לעיון לאחרונה מתברר עד כמה תלתה הצמרת המדינית והצבאית את שעת פתיחת המלחמה בהתרעה שיספקו האמצעים המיוחדים. לכך התכוון לנגוצקי כשאמר שהפעלתם היתה יכולה להפוך את הקונספציה על פיה. בעדות לפני הוועדה שאל יגאל ידין את גלילי אם ידע ׳על סמך מה הייתה מבוססת הרגשת הביטחון המוחלט של אמ״ן בנושא וגם של הרמטכ״ל, שאנו נקבל התראה ברורה בעניין זה׳. גלילי השיב:

אני ידעתי על ההישגים הגדולים בתחום האלקטרוניקה [חלק מצונזר] הם הזינו את הביטחון העצמי שלנו, בייחוד שלא פעם באמצעות המקורות הללו השגנו ידיעות בעלי ערך מכריע [...] זה ללא שום ספק הזין את הביטחון שלנו.

ידין ציין ש׳אין סימני שאלה בנוגע לקביעה שהאמצעים לא הופעלו.[68] בעדות נוספת לפני הוועדה אמר גלילי שככל הידוע לו גולדה לא ידעה שהאמצעים אינם מופעלים והדבר נודע לה רק לאחר המלחמה. הוא הוסיף שיש קשר מובהק

המצויות בגנזך המדינה, אולם הוא אינו מציין את דבריו של אלון המפריכים את קביעותיו על הפעלת האמצעים המיוחדים.

65 בספר שיצא לאור לאחר מותו של אלון נמחקה התיבה ׳אמ״ן׳, והעורך כתב: ׳במקור מצוין הגורם׳.

66 יגאל אלון, **בתחבולות מלחמה: סוגיות בענייני ביטחון**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990, עמ׳ 306–307.

67 גלילי אמר: ׳זה מדהים אותי, לא שזה מפתיע אותי׳, עדות ישראל גלילי לפני ועדת אגרנט, 13.2.1974, ארכיון צה״ל, עמ׳ 32.

68 עדות ישראל גלילי לפני ועדת אגרנט, 13.2.1974, ארכיון צה״ל, עמ׳ 32–33.

בין ההערכה שמלחמה היא בסבירות נמוכה ובין העובדה שהאמצעים לא הופעלו.[69] אילו הופעלו האמצעים, אמר גלילי, הם יכלו להביא לשינוי בהערכת מקבלי ההחלטות ו'אזי כל התמונה הייתה משתנית'.[70]

גם עדותו של אלון שופכת אור על חשיבות ההתרעה שיספקו האמצעים, 'והכל מבוסס על ידיעות ולא רק על הערכות. ואומרים לך שיש לנו סידור ש־48 שעות לפני פתיחת המלחמה נדע'.[71] במקום אחר ציין: 'ההתרשמות שתהיה לנו אזהרה או התראה של 48 שעות, עלי זה עשה רושם'.[72] אלון הדגיש בעדותו את החשיבות שייחסו דדו וההנהגה להתראת 48 השעות אשר היו האמצעים אמורים לספק ואף קבע, כמו דדו: 'אם תהיה התראה אפילו של 24 שעות — זו כבר תהיה הפתעה'.[73] בכך הוא העיד על איכות ההתרעה המודיעינית שיכלו האמצעים לספק למערך המודיעין, ודרכם — לדרג המדיני. אלון סיפר שבשיחה עם גולדה הוא נרגע מהידיעה שהאמצעים מופעלים.[74]

גם זעירא עצמו ייחס משמעות רבה לאמצעים (כיום הוא מאמץ עמדה חדשה שלפיה האמצעים היו חסרי משמעות) ובעדותו לפני ועדת אגרנט (העדות המלאה עתידה להתפרסם באוקטובר הקרוב) אמר דברים חד־משמעיים בסוגיה זו (הערות בסוגריים מרובעים במקור):

'באו אלי אנשי המחקר ובנו לי קונצפציה, שנראתה לי הגיונית. השאלה שאני שואל את עצמי: איפה הביטוח שלי במידה ואנשי המחקר טועים? הביטוח שלי היה [במקורות מסויימים, בעלי נגישות ואמינות מעולות] ואמרתי לעצמי: נניח שהם טועים, אז אני מוכרח לקבל אינדיקציה חד־משמעית שהם טועים, באמצעות אותם המקורות, זוהי כל התורה על רגל אחת [...] יש לי פה [מקורות מעולים] דרכם אני אקבל את האינדיקציה'.[75]

במקום אחר בעדותו אמר 'אני הערכתי [שמאותם המקורות אני אקבל התראה... לא רק מהם... גם ממקורות אחרים. אבל עיקר בטחוני היה המקורות הנ"ל'.[76]

לנגוצקי כתב במאמרו שזעירא הוסיף לדבריו בכינוס שמצויה בידו הקלטה 'שאת ערכה הגדיר "פצצת אטום", המוכיחה בלא ספק, כי בניגוד למה

69 עדות ישראל גלילי לפני ועדת אגרנט, 20.2.1974, ארכיון צה"ל, עמ' 5.
70 שם, עמ' 6.
71 עדות יגאל אלון לפני ועדת אגרנט, 14.2.1974, ארכיון צה"ל, עמ' 101.
72 שם, עמ' 170.
73 שם, עמ' 32.
74 שם, עמ' 33.
75 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 64.
76 שם.

שמעלילים עליו הוא התיר לבן־פורת את הפעלת "האמצעים המיוחדים".[77] 'פצצת אטום' זו לא נחשפה עד היום. כאן ראוי לציין בהערה החשובה להמשך דיוננו כי בריאיון שפורסם כחודש לאחר פטירתו של בן־פורת בערוץ 7 (לא מצאתי אזכורים לכך בעיתונים אחרים) מסופר על שיחה בין בן־פורת ובין שני אנשי מודיעין שהיו קרובים אליו. לדברי צ', שמספר לערוץ 7 על השיחה,

> זעירא קבע כי ההקלטות המדוברות אינן אלא תעודת הביטוח שלו, שכן המערכת חוששת שהדברים ייצאו לאור. הוא אמר שם שההקלטות נמצאות כבר מעבר לים, בכספות מיוחדות, שם הן שמורות. הוא אמר שישנם אנשים שהוא הודיע להם שאם יקרה לו משהו יפתחו את הכספות וידאגו לטפל בהקלטות כפי שהוא רואה לנכון.[78]

בר־יוסף, חוקר סוגיית המודיעין במלחמת יום הכיפורים, עוסק בספרו **הצופה שנרדם** בשאלה כיצד הופתעה ישראל על אף שפע המידע שהיה בידיה. במאמר שעוסק באינטראקציה בין אנשי המודיעין למקבלי ההחלטות סיכם בר־יוסף את עיקרי מסקנותיו וקבע כי אחת הבעיות המרכזיות בכישלון ההתרעה היתה התנהגותו 'הבלתי־נורמטיבית' של זעירא, 'אשר חרג ללא ספק מהמנדט שניתן לו במסגרת תפקידו'.[79] בספר **המלאך**, המספר על ההיסטוריה של אשרף מרואן והמוסד, הוא מציין כי על אף התרעותיו של מרואן, המשיכו זעירא וקציניים נוספים באמ"ן להעריך שהמהלכים של מצרים בימים שקדמו לפרוץ המלחמה הם תרגילים ותו לא. מחקריו של בר־יוסף הציבו רף חדש על בסיס מסמכים וראיונות שערך, על מסע העיקור והסירוס שביצע אמ"ן בראשות זעירא לחומר מודיעיני רב־ערך. תומכים בכך דבריו של אלוף משנה יום־טוב עיני, ראש מרכז ניתוב המידע והתיעוד [מנמ"ת], האחראית לניתוב השדרים והדיווחים של קהילת המודיעין: 'בסך הכל הייתי אומר שהיו בערך 300 ידיעות שמצביעות על מלחמה מתקרבת בסוריה ומצרים. הידיעות הללו היו, כמו שאומרים בערבית, "אשכר וחבר", ברור וגלוי. ובינתיים אנשי אמ"ן־מחקר מתפלספים ביניהם בדיונים'.[80]

77 לנגוצקי, 'האמת על האמצעים המיוחדים' (לעיל הערה 39).

78 שמעון כהן, 'מה מסתיר ברק בדו"ח הנעלם?', ערוץ 7, 27.5.2007, אפשר לצפות בקישור: http://www.inn.co.il/Newas/Neways.aspx/162874 (תאריך אחזור: 28.8.13).

79 אורי בר־יוסף, 'האינטראקציה בין אנשי המודיעין ובין מקבלי ההחלטות לפני מלחמת יום הכיפורים', בתוך: **מלחמת יום הכיפורים ולקחיה**, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 2005. עמ' 28–36. הציטוט מעמ' 35–36. ראו גם: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 414.

80 רונן ברגמן וגיל מלצר, **מלחמת יום כיפור: זמן אמת**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2003. עמ' 27.

יש להבהיר כי ההתפלספות הזאת תוארה במשך השנים, גם בידי בר־יוסף, כ׳קונספציה׳ שישבה בראש האגנטים באמ״ן ובקרב צמרת מקבלי ההחלטות, ולפיה: (א) מצרים לא תצא למלחמה בעתיד הקרוב לפני שתבטיח לעצמה ׳תחילה יכולת אווירית לתקוף את ישראל בעומק׳; (ב) סוריה לא תצא למלחמה ללא שותפות עם מצרים.[81] עם הזמן השתרשה דעה בציבור ובספרות שישראל נתפסה לא מוכנה, הופתעה, מכיוון שלא עמד לרשותה מידע הולם. ראוי אפוא להדגיש את מסקנותיה של ועדת אגרנט בסוגיה זו:

> בימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים היו בידי אמ״ן (מחקר) ידיעות מתריעות למכביר, שסופקו לו על־ידי מחלקת האיסוף בתוך אמ״ן ועל־ידי רשויות איסוף אחרות במדינה. אמ״ן (מחקר) וראש אמ״ן לא העריכו נכונה את ההתראה שבידיעות הללו, מתוך דבקותם הדוקטרינרית ב׳קונספציה׳ ונכונותם לתרץ את היערכות האויב בקווי החזית, שהיתה ללא תקדים בגודל כוחותיה ובכיוונה כלפי החזיתות.[82]

דיין תיאר זאת במילים הללו: ׳אף שמלחמת יום הכיפורים הפתיעה אותנו, היא לא היתה בלתי־צפויה׳.[83]

על ׳300 הידיעות שמצביעות על מלחמה׳ יש עדויות בספרות. צבי זמיר התייחס בספרו לשיבושים ול׳דפוסי התנהגות בלתי ראויים׳ (כשם אחד מפרקי הספר) שאפיינו את פעילות זעירא ומקצת קציני אמ״ן. זמיר מתייחס בהרחבה לידיעה שנקלטה באמ״ן ב־5 באוקטובר:

> היציאה הבהולה של הרוסים מלמדת כי המלחמה הצפויה שהביאה ליציאתם אמורה לפרוץ בזמן הקרוב. הקצין לא ידע מה לעשות בידיעה בגלל החשש להפיץ ידיעה הסותרת את הדעה המקובלת והמוסכמת, שכן אלה שפרצו גדר ננזפו.[84]

הידיעה עוכבה במשך שעות רבות כדי למצוא ׳נוסחת פשרה׳ בין דעת אמ״ן לפני קבלת הידיעה ובין דעת אמ״ן מעתה ואילך. ׳הרב־סרן התורן ישב במטכ״ל קומה אחת מעל הרמטכ״ל ובידו היתה ידיעה שמדברת במפורש על מלחמה הצפויה לפרוץ בקרוב׳, כתב זמיר.[85] את הידיעה עיכב זעירא. לאחר המלחמה אמר דדו בהתייחסו לפרשה:

81 דו״ח ועדת אגרנט, עמ׳ 19.
82 שם.
83 משה דיין, **אבני דרך**, עידנים, דביר וידיעות אחרונות, תל אביב 1976, עמ׳ 569.
84 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ׳ 197.
85 שם, עמ׳ 198.

> אני הולך הביתה בתשע, וחושב לתומי, שכול אשר צריך היה להיעשות לפי תמונת המודיעין נעשה, ואיני יודע באותו זמן שלפני ארבע שעות בקומה מעלי הונח מידע על מלחמה, ואיש לא מראה לי [...] אילו ראיתי את הנייר בשעה חמש [...] הייתי מוציא פקודת גיוס למילואים כי כוננות ג׳ היתה כבר מהבוקר [ההדגשה שלי].[86]

בסיבה שבגינה הכריז דדו על כוננות ג׳ בבוקר אעסוק בהמשך הדברים, לעת עתה די לנו בעדותו ובעדותו של זמיר על שהמידע עוכב.

נפרט על פרשת עיכוב הידיעה וסירוסה מכיוון שלהבדיל מאי־הפעלת האמצעים המיוחדים, אותה אפשר להסביר באמצעות ה׳קונספציה׳ של מלחמה בסבירות נמוכה. ואכן, בר־יוסף ואחרים משתמשים בביטוי זה להסברת שאננותם של זעירא ושל קצינים נוספים. דבריו של דדו היו חריפים יותר, הוא פסק מפורשות אשר לידיעה זו ולידיעות אחרות: ׳מסתירים בפניי מידע וגם משקרים בעניין הפוטנציאל׳.[87] בר־יוסף אינו מסביר מדוע בחר זעירא לשקר לממונים עליו ולומר להם שהאמצעים פועלים.[88] תמיהה זו ראויה להסבר, שכן תקוותו של דדו למידע מודיעיני נוסף שיצדיק את גיוס המילואים התמקדה באמצעים המיוחדים והסתמכה עליהם,[89] כל עוד לא היתה התרעה של ממש הוא נמנע מגיוס נוסף, והוסיף: ׳אנחנו עוד נקבל את ההתרעה׳.[90] לעיל נזכר כי ועדת אגרנט קבעה שבידי אמ״ן היו ׳ידיעות מתריעות למכביר׳; ואכן, את אלו אפשר להסביר באמצעות ה׳קונספציה׳ — כפי שאכן נעשה — פרדיגמה שלפיה לא יֵצאו מצרים וסוריה למלחמה בשלב זה.[91] אולם את דברי השקר של זעירא לממונים עליו בדבר הפעלת האמצעים המיוחדים אי אפשר להסביר ב׳קונספציה׳. זאת הסיבה שזמיר השתמש במילים החריפות — זעירא ׳הוליך שולל ביודעין׳, ואין מדובר ב׳רשלנות׳. אי־הפעלת האמצעים היא פעולה בעלת תכלית, ולבטח אמירת דבר שקר לשר ולרמטכ״ל. בתקשורת נתפרסם כי הרמטכ״ל מרדכי (מוטה) גור, מחליפו של דדו, יזם וערך חקירה בנוגע

86 ראו: בן פורת, **נעילה**, עמ׳ 103; בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 335; וגם זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ׳ 197–200.

87 בן פורת, **נעילה**, עמ׳ 104.

88 בר־יוסף, **המלאך**, עמ׳ 237.

89 שם, עמ׳ 239.

90 בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ׳ 327.

91 אחד המחקרים הראשונים והבסיסיים המנסים להסביר את ה׳קונספציה׳ מבחינה מערכתית הוא מחקרו של צבי לניר, **ההפתעה הבסיסית — מודיעין במשבר**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1983.

לאי־הפעלת האמצעים — אולם מסקנותיה, אם היו כאלו, לא פורסמו מעולם, ולמיטב ידיעתי עם השנים אף התמסמס דבר קיום החקירה.[92]

בפתחו של חלק זה הצגתי שלוש שאלות שעל כל חוקר הדרג הצבאי והפוליטי בימים שלפני מלחמת יום הכיפורים לעסוק בהן. את התשובה לשלוש השאלות אסכם בקצרה: את האמצעים המיוחדים שנועדו לספק לישראל מידע מדויק על הנעשה במצרים זעירא לא הפעיל. מתברר שדיווחו של זעירא לדרג המדיני כי האמצעים מופעלים היה דיווח שקרי. היתה לכך משמעות רבה ביותר משום שהדרג הצבאי והדרג המדיני הסתמכו על האינדיקציה שיכלו האמצעים לספק לישראל אילו אכן הופעלו.[93]

כמדומני, כדי לענות על השאלה מדוע לא הופעלו האמצעים המיוחדים אין מנוס מלנסות לפרש פירוש פוליטי, ובכך חלק ב עוסק.[94]

ב. ניתוח היסטורי של הפתעת מלחמת יום הכיפורים

ה'קונספציה' ופרשנויות אחרות שדוחות אותה

בספרות הגורסת שממשלת גולדה החמיצה את סיכויי השלום בעקבות 'נְציותה' ומשום כך עלתה ישראל על דרך המלחמה, משתמשים במונח 'קונספציה'

92 פישמן יודע לספר על החקירה של גור ועל כך שהיא לא פורסמה מעולם. ראו: הנ"ל, 'עד היום' (לעיל הערה 23). שאלתי את לנגוצקי, את בר־יוסף ואת אפרים לפיד (ששירת בתפקיד בכיר במערך המודיעין), והם לא ידעו על חקירה כזו. תמוה בעיניי שחקירה כזו נערכה בלא ידיעת האנשים שהיו אמונים על האמצעים, אולם שלושתם ציינו שיש לברר את העניין. פניתי לארכיון צה"ל לברר אם הרמטכ"ל אכן חקר בפרשה, ובתשובה נכתב: 'הוועדה לא אישרה את בקשתך מאחר שבחומר הנוגע לאמצעים מיוחדים יש מידע שחשיפתו עשויה לפגוע בביטחון המדינה' (19.12.2012).

93 בר־יוסף פרסם לאחרונה מאמר שעוסק בהשפעה של אי־הפעלת האמצעים על שיקוליהם של מקבלי ההחלטות בנוגע לסבירותה של המלחמה. ראו: אורי בר־יוסף, 'אי־הפעלת "אמצעי האיסוף המיוחדים" והכשל המודיעיני במלחמת יום הכיפורים — מבט חדש', **מערכות**, גיליון 448 (מאי 2013), עמ' 46–53.

94 את הפרשנות היחידה עד היום למעשיו של זעירא (בהקשר המודיעיני הכללי, ולאו דווקא בהקשר של אי־הפעלת האמצעים) נתן בר־יוסף. ראו: אורי בר־יוסף, 'הצורך במסגרת קוגניטיבית כהסבר להפתעת יום הכיפורים', **מבט מל"מ**, גיליון 61 (אוקטובר 2011), עמ' 32–35. וגם: Uri Bar-Joseph and Arie W. Kruglanski, 'Intelligence Failure and the Need for Cognitive Closure: On the Psychology of the Yom Kippur Surprise', *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1 (March 2003), pp. 75-99.

להסברת כישלון המערכה המודיעינית שקדמה למלחמה. לדברי זעירא, בספרו של קיפניס הוא מגלה עובדות חדשות שהיו משפיעות על ה'קונספציה'.[95] האומנם ה'קונספציה' עומדת במבחן העובדות ההיסטורי?

לפי ה'קונספציה', כוחות המילואים לא גויסו בשלב מוקדם יותר משום שהממשלה העריכה כי מצרים לא תצא למלחמה במצבה הנוכחי וכי מדובר בתרגיל צבאי בלבד. הערכה מרובת עדויות זו אינה שנויה במחלוקת עקרונית בין החוקרים, אבל משום שדדו הורה להפעיל את האמצעים המיוחדים בימים שלפני המלחמה ומשום שבשתי היממות שקדמו לפרוץ הקרבות בצהרי שבת ניהל דדו מאבק איתנים עם דיין אשר לגיוס כוחות המילואים ולמוכנותו של צה"ל, ראוי לדון בקושי של ה'קונספציה' כמסגרת מארגנת לעובדות. לדברי הגנרלים והקברניטים, כדי שהיערכות כוחות המילואים, חימוש חיל האוויר, פריסת כוחות השריון וכיוצא באלה יהיו מיטביים, צה"ל נזקק להתראה של 48 שעות לפחות. לכן גם אילו היתה 'קונספציה' שהוליכה שולל את מקבלי ההחלטות בחודשים ובשבועות שקדמו למלחמה עלינו לבחון את מקומה רק בימים שלפני פרוץ הקרבות. בחודשים או בשבועות שלפני פרוץ הקרבות העריך דדו שמלחמה אינה סבירה, אולם בשבוע שלפניה העריך שהיא סבירה בהחלט (ולפיכך לדידו האמצעים המיוחדים אמורים לפעול מ־1 באוקטובר) ואף ניהל מאבק עם דיין על גיוס כוחות המילואים, ולפיכך ה'קונספציה' אינה רלוונטית ואינה מסבירה את הדינמיקה הפוליטית של מקבלי ההחלטות.

היו חוקרים שזמן קצר לאחר המלחמה העלו השערות על היות ה'קונספציה' הסבר לכישלונות המודיעין והטילו ספק באמִתותה. אחד החוקרים הראשונים שנגע בכך באקדמיה היה צבי קליין במאמרו 'מלחמת יום הכיפורים: הפתעה או מלכודת'. הוא טען: 'הסבר זה [הקונספציה] אינו מספק ואינו ההסבר היחיד האפשרי. הוא אינו מספק מכיוון שאין בו כדי להסביר את כל העובדות הידועות שאינן שנויות במחלוקת, על פרוץ המלחמה' (ההדגשה במקור).[96] ההסבר שישראל ידעה כי מצרים וסוריה עומדות לתקוף, אך החליטה להימנע מפעולה צבאית או מדינית כדי שהערבים יפתחו במלחמה ושוב יובסו וישראל תוכל להכתיב הסכם שלום שיתאים לאינטרסים שלה, הולם יותר את העובדות, לדעת קליין. אך לאחר שהתברר בזמן המלחמה שהבסת מצרים וסוריה אינה כה פשוטה ותעלה לישראל במחיר דמים יקר, הוחלט לנקוט את הסבר ההפתעה — כלומר

95 מבט.

96 צבי קליין, 'מלחמת יום הכיפורים: הפתעה או מלכודת', **מדינה, מימשל ויחסים בינלאומיים**, גיליון 6 (סתיו 1974), עמ' 127–141.

ה'קונספציה' — כגרסה מאוחרת לפירוש המאורעות.[97] שלושים שנים לאחר מכן פרסמו ארבל ונאמן את ספרם וטענו טענה דומה; הסבר ההפתעה אינו עומד במבחן העובדות, ולפיכך יש לעסוק בהפתעה שלא היתה ובאסטרטגיה שכשלה.[98]

המאפיין את שני המחקרים הללו, על אף מרחק הזמן הגדול בין פרסומם, הוא שמלבד דחיית הסבר ה'קונספציה' הם מתעלמים מחילוקי הדעות שהיו בצמרת הפוליטית ובצמרת הצבאית. שלושת המחברים מזכירים חוג מצומצם של מקבלי החלטות, חוג שהיתה בו תמימות דעים והוא מאמין באסטרטגיה אחת. ארבל ונאמן מנסים במחקרם לזהות את עמדתו של דיין עם עמדתם של דדו ושל גולדה, אף שידוע להם כי השלושה המליצו על שתי אסטרטגיות שונות.[99] באמצעות ניסוחים מעורפלים המחברים ממסמסים את חילוקי הדעות בצמרת.[100] יתרונם הגדול של מחקרים אלו הוא שהם שולפים את ההתרחשות בימים שלפני פרוץ המלחמה מההקשר הצבאי־מודיעיני, שנוח בו לדבר על 'קונספציה', וממקמים אותה בקונטקסט פוליטי. טעותם היא שהם אינם מתייחסים לקונטקסט הפוליטי הממשי — מאבקים פוליטיים בימים שלפני המלחמה, שהיו אך המשך למאבקים שהתנהלו כל ימי ממשלת גולדה.[101] לדידם

97 שם, עמ' 134. תימוכין לכך שה'קונספציה' נבנתה בימים הראשונים של המלחמה ולאחריה אפשר למצוא במכתב ששלח גלילי לגולדה בעקבות ידיעה ברדיו: 'למדנו כי הרמטכ"ל הציע לגייס את הלוחמים מבעוד מועד אך לא קיבלו את עצתו'. גלילי כתב: 'נראה לי חיוני להכחיש דברים אלה. צריך לומר לציבור כי דברים אלה ששודרו ברדיו אינם מתאימים לאמת'. עם זאת, זו היתה האמת. מצוטט בתוך: עמוס שיפריס, **ישראל גלילי — שומר המסד ונוטה הקו**, יד טבנקין, רמת אפעל 2010, עמ' 257.

98 ארבל ונאמן, **שיגיון ללא כיפורים**. יש לציין כי השניים מזכירים את מחקרו של קליין בפסקה אחת בספרם (עמ' 13).

99 שם, ראו למשל: עמ' 240–250.

100 לדוגמה, 'הרושם שמתקבל מן הדיון הוא שנפשו של דיין, כמו נפשם של לפחות כמה מן האישים שהיו עמו בדיונים המכריעים ערב מלחמת יום הכיפורים, היתה חצויה. הם לא ממש רצו במלחמה, אך גם לא ממש נרתעו ממנה. מכאן נגזר שמהלכים גלויים כמו גיוס מילואים פומבי באמצעות כלי התקשורת הם בלתי רצויים', שם, עמ' 238.

101 לארבל ולנאמן ברור מאוד שהצמרת הפוליטית כולה בעלת השקפות זהות ואחידות ואלו הן כמה משורשיה של 'אסכולה האקטיביסטית' שדיין, גלילי ואלון נמצאים בה. ארבל ונאמן, **שיגיון ללא כיפורים**, עמ' 15–28. קשה שלא לתהות אם המחברים אינם מכירים את המחלוקת הגדולה בין דיין ובין אלון כל שנות השישים ושנות השבעים, שהיתה פומבית עוד בזמן התרחשותה ולאורך הספרות לבשה לעיתים ביטוי של ניגוד בין שתי אסכולות: אסכולת דיין מול אסכולת אלון וביטויה הבולט והפומבי ביותר היה המאבק על עתיד השטחים. אלון ניסח את 'תכנית אלון', שקרויה גם 'הפשרה

של השלושה, עמדותיהם של מקבלי ההחלטות בתקופה הנדונה היו זהות, וחילוקי הדעות המעטים היו שוליים, ולא השפיעו על התמונה הגדולה.[102]

לאחרונה התעמתו זה בזה בעניין סוגיית ה'קונספירציה' בר־יוסף ואורי מילשטיין בכתיבת מאמרים בעיתון **הארץ**. המחלוקת ביניהם עסקה הפעם בסרט **מי רצח את אבא?** ששודר באפריל 2011 ב'מבט שני' בערוץ 11 ועסק בג'ו אלון, עוזר נספח צה"ל בוושינגטון, שנרצח ביולי 1973. מילשטיין טוען כי נשיא מצרים מוחמד אנוור א־סאדאת, שר החוץ של ארצות הברית הנרי קיסינג'ר ומשה דיין הסכימו שכדי לקדם הסדר שלום 'מצרים צריכה לתקוף, צה"ל צריך להתגונן חלש מאוד, כדי שלמצרים יהיו הישגים מסוימים, ואז צה"ל צריך להפוך את הקערה על פיה, לצלוח את התעלה ולכבוש חלקים ממצרים'. לדעתו, דיין וגולדה חשבו שאם 'ימותו למען השלום 500 איש, לא נורא. הם לא העריכו שימותו 2,500 [חיילים]'.[103] מילשטיין משמיע את דבריו אלו כבר כמה שנים בפעילותו כרכז הפורום לאזרוח תחקירי קרבות והפקת לקחים.[104] לדבריו, 'השערת הקונספירציה [...] מסבירה טוב יותר מכל הסבר

הטריטוריאלית', ואילו דיין ניסח את 'הפשרה הפונקציונאלית'. על כך ראו: אדם רז, 'שותפות אינטרסים או חרב להשכיר? — אלון ו"אסכולת ששת הימים"', בתוך: יגאל וגנר, מוקי צור ואדם רז (עורכים), **לקראת הימים הבאים: לדרכו של יגאל אלון**, בית יגאל אלון, גנוסר 2009, עמ' 246–273.

102 לא נעסוק פה בהתפתחות הגישה ששללה את ה'קונספציה' כמסגרת מפרשת. כמדומני כמעט לא פורסמו מאמרים אקדמיים או עיתונאיים ברוח זו. עם זאת, ראוי לציין שכבר חודש לאחר המלחמה ניהל יורם נמרוד, מנהל המחקר במרכז ללימודים ערביים בגבעת חביבה (מוסד חינוך של מפ"ם והקיבוץ הארצי) שיחה ארוכה שיועדה לפרסום על המחלוקת הפוליטית שקדמה למלחמה ובזמן המלחמה. את המאמר, שנועד להתפרסם ב'חותם' של **על המשמר**, פסל לפרסום שמעון אבידן. הריאיון מצוי בידיי וכך גם הערה בכתב יד על פסילת הריאיון. את הריאיון העמיד לרשותי יגאל וגנר מאוניברסיטת חיפה ומכללת אורנים. מי שבכל זאת מעוניין בדעותיו של נמרוד על המלחמה ימצא אותן, בין היתר, במאמר 'ההכרעות הגדולות של מלחמת יום הדין', **על המשמר**, 6.10.1978.

103 הציטוטים מפיו של מילשטיין בסרט לקוחים מתוך מאמרו של בר־יוסף, 'מה שאסור לערוץ ממלכתי', **הארץ**, 12.4.2011.

104 בחודש אוגוסט 2012 נפגש הפורום שריכז מילשטיין לדיון על מרואן אשרף (שלדידו של מילשטיין היה סוכן כפול) לדיון על ה'קונספירציה'. מילשטיין הואיל בטובו לשלוח לי הקלטה של השיחה ופרוטוקול שהשתמש בו לאחרונה בריאיון ברדיו (רשת א של קול ישראל, 20.9.2012). בריאיון טען כי זמיר לא הבין את התרעת המלחמה של מרואן. על הפורום ועל עמדותיו בסוגיה זו ואחרות אפשר ללמוד מהתכתבותם הענפה באינטרנט.

אחר תמיהות בלתי פתורות של אותה מלחמה'. הוא מסביר כי גישת הממסד של בר־יוסף היא להטיל את האשמה של המחדל המודיעיני על אמ"ן ועל זעירא וכי זהו 'מהלך אנטי־אינטלקטואלי, שמקורו בתרבות הבולשוויקית שהיתה מקובלת בישראל'.[105] מילשטיין, כמו שלושת החוקרים שצוינו עד עתה, פוסל את ה'קונספציה', אולם הוא עושה זאת לטובת 'קונספירציה' משולשת (ישראל-ארצות הברית-מצרים), ואינו מסביר את המחלוקת בין מקבלי ההחלטות. לפיכך אני חושב שהתזה שלו אינה מסבירה טוב יותר את העובדות, כפי שהוא טוען.[106]

קליין לא עסק בפרשת האמצעים המיוחדים, שלא היתה ידועה לציבור בעת כתיבת מאמרו; ארבל ונאמן מקבלים את גרסתו של זעירא; ומילשטיין אינו מייחס חשיבות לנקודות אלו ומסתמך על חלקי עדויות ועל עדויות בעייתיות, כפי שמלמדנו בר־יוסף במאמר נגד עמדת מילשטיין. אף שמילשטיין הוא חוקר היסטוריה צבאית, בפרשת האמצעים המיוחדים הוא חוטא לאמת. אפשר להתווכח עם דעתו כי מידע נוסף שהיה מתקבל מהאמצעים המיוחדים לא היה משנה את התמונה, אך קשה לקבל את קביעתו שאין הבדל בין בדיקת תקינות האמצעים ובין הפעלתם בפועל, שכן ההבדל תהומי. מילשטיין כתב שבדיקת הניסיון לא העלתה דבר והוא אינו תוהה אם בדיקה כזו אמורה בכלל להניב מידע כלשהו. נוצר הרושם שגם הוא שבוי בתפיסה שהפעלת האמצעים אינה אלא לחיצה על כפתור. הוא פוטר את עצמו מדיון בדבר בקביעה התמוהה 'בתחום זה אין הבדל בין ניסיון להפעלה, שהרי כדי לנסות יש להפעיל'.[107]

מה שמאפיין[108] את שלושת המחקרים הללו הוא שאין ניתנת בהם הדעת למחלוקת שחצתה את הצמרת הפוליטית ואת הצמרת הצבאית בימים שקדמו

105 אורי מילשטיין, 'קונספירציה? למה לא', **הארץ**, 17.4.2011. ראו גם את תשובתו של בר־יוסף, 'הקונספציה של הקונספירציה', **הארץ**, 23.7.2012.

106 מסקנותיו של מילשטיין אינן מקובלות על רוב החוקרים. אין בכך בהכרח עדות על איכות מחקריו, אך דווקא כאן, הסתמכותו על 'הוגה דעות' דוגמת שבתאי בן־דב מעלה תהיות רבות. חיפוש המאמר באינטרנט מפנה לאתר 'דעות' (אתר לימודי יהדות ורוח), ששם נמצא המחקר של בן־דב, 'מלחמת יום הכיפורים: סיכום ביניים, הערכות וסיכויים', עמ' 593–676. בן־דב עסק בסוגיות של דת ומדינה, ואת המחקר הנוכחי החל לכתוב באוקטובר 1973. עוד חיבור 'קונספירטיבי' האהוד על קוראי בן־דב הוא ספר הפרוזה **הקשר המרובע**, המציג תזה דומה לזו של מילשטיין. את הספר הוציא בהוצאה עצמית בשנת 1978 חי דורון.

107 אורי מילשטיין, 'הקונספציה חיה ובועטת', **הארץ**, 17.7.2012.

108 לאחרונה ראה אור ספרו של רן אדליסט **איפה טעינו**. המחבר עוסק בו בהפתעת מלחמת יום הכיפורים; בפרק ארוך בספרו הוא עוסק בכך שלא היתה שום הפתעה במלחמה, ואת ההתרעה למלחמה קיבלו כל הנוגעים בדבר. התזה שלו דומה לזו של ארבל ונאמן. מעניין לציין שאדליסט מתייחס לפרשת האמצעים המיוחדים ומצטט

למלחמה כל ימי ממשלת גולדה.[109] תזות אלו נהיות לא רלוונטיות וחלשות כמו הקונספציה להסברת השעות שלפני פרוץ המלחמה. הדרך הנכונה יותר להתקדם בניסיון להבין את משמעות אי־הפעלת האמצעים המיוחדים היא בעלת שני חלקים: ראשית, יש לתאר את המאבק בשבוע שקדם לפרוץ הקרבות מנקודת מבט פוליטית; ושנית, יש למקם אותו על רקע המאבק הפוליטי בין גולדה לדיין כל תקופת ממשלתה.

המאבק על המצב שישראל תימצא בו כשתפרוץ המלחמה

הימים שלפני המלחמה — בחודש ספטמבר-תחילת אוקטובר — היו ימי מתיחות מלאי התרעות על מלחמה פוטנציאלית.[110] אחד משיאי התקופה היה שישראל הפילה 13 מטוסים סוריים ב־13 בספטמבר, אולם אותנו מעניינים הימים האחרונים שלפני המלחמה. דדו קבע שהמינימום ההכרחי הוא 48 שעות וציין: 'אני מחמיר בכוונה, כדי שנהיה מוכנים — גם בהתראה של 48 שעות — להיכנס למלחמה כמו שצריך, על רגל ימין — ומוכנים'.[111] כפי שכבר ראינו, דדו היה סמוך ובטוח שזעירא יספק התרעה שכזו באמצעות האמצעים המיוחדים. עם זאת, כל השבוע שקדם לפרוץ המלחמה מנע זעירא מדדו ומאחרים מידע שהיה נותן אינדיקציה ודאית. עוד דוגמה היא ההתרעה שהתקבלה באמ"ן בלילה שבין 30 לספטמבר ל־1 באוקטובר כי מלחמה עתידה לפרוץ בתוך שעות אחדות. זעירא הורה לא להעביר את הידיעה לדדו ולדיין.[112] המקורות הרבים שמסרו כי תרגיל המלחמה של המצרים הוא מסווה למלחמה לא שינו את ההערכה המודיעינית של זעירא שהמצב 'רגיל בהחלט'.[113] גם אריה שלו,

שיחה שדיגלי הציע בה לזעירא 'לפתוח את המתקן בצומת ביר לחפן' וזעירא שואל אותו אם הוא (דיגלי) השתגע, 'עד ששמנו אותו שם?' שואל זעירא. דיגלי לוחץ ואומר: 'פתח לפחות את המתקן המשני', וזעירא משיב בחיוב ואומר: 'תן לי יום־יומיים'. כפי שראינו למעלה, זעירא לא עשה זאת. יש לציין שאדליסט אינו נותן מראה מקום בספרו. ראו: רן אדליסט, **איפה טעינו**, ספרי נובמבר, ירושלים 2011, עמ' 58–103. הציטוטים מעמ' 69.

109 על כך ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**; בראון, משה דיין, עמ' 17–32; קיפניס, **1973**, עמ' 119–157, ברטוב, **דדו**, עמ' 238–323.

110 ברטוב, **דדו**, עמ' 264.

111 בראון, **משה דיין**, עמ' 45–46.

112 שם, עמ' 46.

113 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 170–171. ראו גם: אריה שלו, **כישלון והצלחה בהתרעה: הערכת המודיעין ערב מלחמת יום הכיפורים**, מערכות ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל־אביב 2007.

ראש מחלקת המחקר, סבר כי על זעירא להמליץ לדדו להורות לחיל האוויר ולכוחות צה"ל בקדמת סיני ובגולן על כוננות גבוהה. לא זו בלבד שזעירא לא קיבל את ההצעה שלו אלא שהוא אף לא העביר את הידיעה לרמטכ"ל ולשר הביטחון.[114] עובדה זו מעלה תהיות אל מול דברי זעירא, שטען כי קיבל תמיד את עצת המומחים באמ"ן.[115]

ברטוב מספר: 'הידיעות הקיימות [בתחילת אוקטובר] חמורות למדי, גם לאחר שהן עוברות סינונים ושיפוצים, מלוות הערכות ממעיטות ומרככות של מחלקת המחקר באמ"ן'.[116] עם זאת, גם דדו וגם זמיר נוטשים את הערכת הסבירות הנמוכה ותומכים בהגברת אמצעי כוננות.[117] בישיבה ביום רביעי 3 באוקטובר אצל ראש הממשלה עדיין לא המליץ דדו על גיוס מילואים מכיוון שהוא סמך על ידיעה שתתקבל מהאמצעים, שלמיטב ידיעתו הופעלו. בישיבה זו, כתבה גולדה בספרה, אף אחד לא ראה צורך לגייס את המילואים.[118] ברטוב מציין שלעיני מקבלי ההחלטות היו עובדות בולטות ומידע הרתעתי מפורט על ריכוז הכוחות בחזית המצרית ובחזית הסורית ושואל:

> מדוע אם כן לא גויסו כוחות מילואים ולא נערכו לקראת האפשרות הגרועה ביותר? [...] [מכיוון ש]לא כל המידע היה לנגד־עיניהם; הרמטכ"ל היה בטוח שתהיה בידיו אתראה פוזיטיבית, משום שראש אמ"ן לא הודיעו כי נזהר זהירות מופרזת בנסיבות אלה לנקוט אמצעים נוספים שעמדו לרשותו ושהיו עשויים לגלות מידע מודיעיני חשוב [זהו ציטוט מדוח ועדת אגרנט המתייחס לאמצעים המיוחדים].

גם ביומיים הבאים לא הובאו לידיעתו כל הידיעות המודיעיניות וכל המידע על המתרחש בקווי החזית, ובכללן ידיעות ראשונות במעלה שהיו בלא כל ספק

114 ריאיון, 10.7.2012.

115 ברטוב, **דדו**, עמ' 304.

116 שם, עמ' 304–305. ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של גולדה מאיר, כותב שב־3 באוקטובר 'דעתו [של זמיר] הייתה שזו תכונה למלחמה [...] למחרת היום כבר היה בטוח בעצמו. הוא גרס שזו מלחמה של ממש, אולם לנוכח האווירה בלשכת ראש הממשלה, בלשכת שר הביטחון ואצל הרמטכ"ל וראש אגף המודיעין ויתר מלכתחילה על ניהול קרב כלשהו [מול מתנגדיו] על סמך המידע שברשותו'. איתן הבר, **היום תפרוץ מלחמה**, עידנים וידיעות אחרונות, תל אביב 1987, עמ' 21.

117 גולדה מאיר, **חיי**, מעריב, תל אביב 1975, עמ' 306.

118 ברטוב, **דדו**, עמ' 307.

הופכות את ההערכה מבעלת 'סבירות נמוכה' לבעלת 'ודאות גמורה'.[119] חשוב להדגיש שדדו ואחרים ידעו גם שהמצרים יכולים לחשוף את האמצעים בתוך זמן קצר וכן שיש להחליף להם סוללות (דבר לא פשוט כשמדובר במכשירי האזנה הממוקמים על מסעפי טלפון וכבלים של תקשורת בעומק מצרים). אין מפעילים אמצעים אלו בתדירות גבוהה בשל רגישותם הרבה — עובדה זו בלבד משמשת ראיה שמ־1 באוקטובר, בעת שחשב דדו ושמע שהאמצעים מופעלים, הוא ציפה למלחמה. אציין כי אחת הסיבות שהביאו את דדו ואת מקבלי ההחלטות האחרים למצב 'היכון' היתה ביקורו הסודי של חוסיין בן טלאל מלך ירדן בארץ ב־23 בספטמבר. בביקור הוא נפגש עם גולדה ועם מרדכי גזית, מנכ"ל משרד ראש הממשלה במטה המוסד בהרצלייה. חוסיין, שהשתתף חלקית בפסגה הערבית בקהיר ימים מספר קודם לכן, מסר לישראלים:

> ממקור מאוד מאוד רגיש בסוריה, [שממנו] קיבלנו והעברנו הלאה מידע בעבר, [נודע לנו ש]כל היחידות שנועדו להתאמן ומתכוננות להשתתף בפעולה הסורית הזאת נמצאות זה יומיים במצב של כוננות להתקפה [...] כל זה מתרחש לכאורה במסגרת של אימונים, אך לפי המידע שהיה בידינו קודם לכן, אלו הן אכן עמדות זינוק.[120]

חוסיין לא ידע מתי יפרצו הקרבות, ולכן לא מסר מידע מדויק — אולם במידע זה (שלא חידש כלום לישראל) היה כדי לחדד ולחזק את הערכת דדו שמלחמה עתידה לפרוץ בימים הקרובים ועל כן יש להמתין להתראה ממוקדת מהאמצעים המיוחדים.

ביום חמישי 4 באוקטובר בשעות אחר הצהריים הגיעו ידיעות על פינוי בהול של משפחות המומחים הסובייטים ממצרים. הידיעות באו מסוריה, ומשמעותן היתה אחת — מלחמה. זו הסיבה שהאירועים של יום זה החלו 'להטיל צל של

119 אבי שליים, **המלך חוסיין — ביוגרפיה פוליטית**, כנרת, זמורה־ביתן, אור יהודה 2009, עמ' 316. זעירא בספרו מתייחס לפרשה זו (חוסיין קרוי בספרו בשם הקוד 'המבוע' מכיוון שבזמן פרסום הספר, 1993, היה אסור להזכיר את שמו בספרות כדי שלא לחשוף מידע רגיש) ומשתמש באירוע זה כדי להעיד שבעצם גולדה היא האשמה במחדל ולא המודיעין שעליו היה מופקד. הסיבה לכך לדעת זעירא היא שגולדה קיבלה מחוסיין את כל המידע שהיה נחוץ לה כדי לגייס מילואים ולהורות על הכנת צה"ל. עם זאת, זעירא ידע — מכיוון שאנשי אמ"ן צפו בשיחה המצולמת — שחוסיין לא ידע מתי תפרוץ מלחמה ורק עדכן את ישראל על כך שזו אפשרות סבירה וציין שאינו יודע יותר מכך (מכיוון שלא היה שותף לתיאומים הסודיים בין סאדאת לאסד); ראו: זעירא, **מיתוס מול מציאות**, עמ' 96.

120 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 287.

ספק׳ על ה׳קונספציה׳.[121] הדיווח שיצא מאמ״ן על פינוי הסובייטים ותמונת המצב שהיתה בידיו בעקבות גיחת הצילום קבעו: ׳הצבא המצרי בחזית התעלה נמצא בהיערכות חירום שדוגמתה לא איתרנו אף פעם בעבר׳.[122] זעירא הודה שאיננו יכול להסביר את פינוי המשפחות, אולם לא נסוג בו מהערכתו שמלחמה איננה סבירה.[123] מנגד, דדו העיר: ׳אני צריך לחשוב אם יש לי הוכחה שלא הולכת להיות התקפה. אין לי מספיק הוכחות, שאין בכל הדברים הללו סימנים לכוננות התקפיות׳.[124]

על אף הערכת זעירא ודיין שמלחמה איננה סבירה, החליט דדו בבוקר יום שישי 5 באוקטובר על ׳מצב כוננות ג׳ לראשונה מאז מלחמת ששת הימים. משמעות הכוננות היא ביטול כל החופשות בחזיתות הצפון והדרום, כוננות מלאה של חיל האוויר, תגבור סיני בחטיבת שריון נוספת ותגבור חזית הצפון (הגולן) בחטיבה 7. ׳יש לי נטייה לעשות מצב כוננות רציני׳, ציין.[125] פנייתו פעם נוספת אל זעירא בשאלה אם האמצעים מופעלים מלמדת בבירור שהוא צפה כי אם יהיו התרעות מכריעות, הן יגיעו אליו וכי זעירא שיקר בבירור.[126] בפגישה עם גולדה ציין דדו כי כוחות המצרים והסורים ערוכים למתקפה וכי אין לנו ׳הוכחות פוזיטיביות שאין זה מערך תקיפה׳.[127] לכן נעשו כל ההכנות הדרושות (אף אלו הקשורות ללוגיסטיקה של גיוס מילואים; גיוס שבסמכות הרמטכ״ל להורות עליו, ואינו דורש את הסכמת שר הביטחון) לבד מגיוס גייסות המילואים עצמם. דדו ציין לפני גולדה שלצבאות הערבים יש יכולת לתקוף ׳ואף שאין לנו אינדיקאציה מספקת שהם אכן רוצים לתקוף, איני יכול לומר, על סמך הידיעות, שהם לא מתכוונים לעשות זאת׳.[128] ברטוב מציין בצדק שהחלטותיו של דדו לא היו מיוסדות על הערכה (כלומר ׳קונספציה׳), אלא על העובדות בפועל. לפיכך הוא מורה — בלא התייעצות עם דיין — על

121 הציטוט לקוח מתוך לקט שהפיץ אמ״ן ב־5:45 בבוקר. מצוטט בתוך: קיפניס, **1973**, עמ׳ 218. ראו גם ברטוב, **דדו**, עמ׳ 314–315.

122 זעירא, **מיתוס מול מציאות**, עמ׳ 138–141; דין וחשבון חלקי נוסף, עמ׳ 21; בראון, **משה דיין**, עמ׳ 59; ברטוב, **דדו**, עמ׳ 316.

123 ברטוב, **דדו**, עמ׳ 315.

124 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ׳ 22.

125 ברטוב, **דדו**, עמ׳ 317.

126 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ׳ 22.

127 ברטוב, **דדו**, עמ׳ 319.

128 שם, עמ׳ 319. השוו: שלמה נקדימון, **סבירות נמוכה**, רביבים וידיעות אחרונות, תל אביב 1982, עמ׳ 88.

'מצב כוננות ג'. דדו הדגיש לפני גולדה כי הוא בטוח שתהיה לו 'התראה חד־משמעית ימים אחדים לפני פרוץ האש' (ההדגשה במקור) והתכוון ליכולתם של האמצעים המיוחדים לספק התרעה ברורה, ואם זו תגיע רק בתוך 12 עד 24 שעות מפרוץ הקרבות, תהיה זו 'הפתעה גמורה'.[129]

אפשר ללמוד על ניתוח המציאות של דדו מישיבת המטכ"ל שהתקיימה לאחר הישיבה עם גולדה ודיין, שהוא דיווח בה על היערכות הצבאות הערביים וציין שביכולתם לפתוח במלחמה בפריסתם הנוכחית ושאין הוכחה חד־משמעית כי הם אינם עומדים לעשות זאת. דדו הביא לידיעת הגנרלים שאמנם הערכת אמ"ן (זעירא דיבר בישיבה) היא כי המצרים והסורים לא יתקפו, אך עדכן בנוגע להכנות שעשה צה"ל לקראת מלחמה, חוץ מגיוס המילואים, שכן 'חייבת להיות אתראה. אולי תינתן היום. אולי יתברר, שהאש עומדת להיפתח בעוד 24 שעות, או בעוד 12 שעות. לא תיפתח אש בלי אתראה מוקדמת כזאת',[130] אמר והתכוון לאמצעים המיוחדים. גם כאן שתק זעירא בנוגע לאי־הפעלת האמצעים. דדו ידע שאינו יכול להתחיל בגיוס מילואים מכיוון שדיין כבר אמר לו פעמיים בבוקר שהוא יורה על גיוס מילואים רק אחרי שיתחילו הערבים להילחם.[131] הנוסח המדויק של דיין היה 'לא להזיז כוחות, אלא אם ממש יתחיל. הכבישים

129 ברטוב, **דדו**, עמ' 320.

130 שם. בראון, שלישו ומזכירו הצבאי של דיין, אינו מזכיר אירועים אלו בספרו על דיין במלחמה. הסיבה לכך ברורה — דיין לא אהד את מהלכיו של דדו. כל פרק ד בספר העוסק בשבוע שקדם למלחמה (עד יום שישי 5 באוקטובר) הוא כתב הגנה על דיין ואף, אפשר לומר, התרסה (מנומסת) נגד דדו וזמיר. ראו בראון, **משה דיין**, עמ' 44–56. דיין בספרו האוטוביוגרפי כתב: 'בישיבת המטה השבועית החלטנו להכריז על מצב ג' בצה"ל וכוננות' ושאר המהלכים שתיארנו. עם זאת, דיין לא מספר לקורא מה שלמדנו מברטוב — שהוחלט על הכוננות בישיבת מטכ"ל שבה לא היה נוכח ובעקבותיה תורגמו הפקודות למעשים. רק לאחר מכן הודיע על כך דדו לדיין בישיבה שהוא מזכיר. דיין, עמ' 573. גם זעירא מסכים עם הצגת הדברים של דדו, כלומר דדו הודיע על כך לדיין. זעירא, **מיתוס מול מציאות**, עמ' 141. אני מסכים עם דבריו של בר־יוסף כי ההחלטות שהתקבלו בישיבה זו היו החשובות ביותר שהתקבלו מאז החלה המתיחות בספטמבר. בר־יוסף מציין כי אין פרוטוקול מלא של הישיבה 'וו אולי הסיבה שכותבי העיתים של המלחמה נוטים להתעלם ממנו'. זהו פירוש סביר, אולם להערכתי הסיבה נעוצה גם בעובדה שהכרזת כוננות ג סודקת קשות את ה'קונספציה'. ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם**, עמ' 298. לדבריהם של זעירא ודדו בישיבה ראו: נקדימון, סבירות נמוכה, עמ' 92–95.

131 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 23. לפרוטוקול חלקי של הישיבה המוזכרת אצל שר הביטחון ראו: הדוח המוזכר, עמ' 21–24.

ריקים היום׳.[132] לדברי ברגמן ומלצר, זו העדות לכך שדיין נתן הוראה לדדו לא לגייס מילואים.[133] מבחינתו של דדו, צה״ל החל להיערך למלחמה שיכולה לפרוץ כבר היום, וכך הנחה את פקודיו.[134]

לעומת דיין, שניסה להמעיט בחשיבות ההתרעות, עשה דדו ככל שיכול כדי להכין את צה״ל.[135] כשחקרה ועדת אגרנט את דיין על הוראתו לדדו לא לגייס מילואים עד שיתחילו הקרבות הוא אמר: ׳אני אומר ״לא להזיז כוחות אלא אם ממש יתחילו״, וזה תשובה לזה שהוא [הרמטכ״ל] אומר: אנחנו רוצים לרכז כוחות אם קורה משהו׳.[136] לדדו לא היתה אפשרות לכפות גיוס מילואים מכיוון שאמר ביום שישי ׳עדיין אינני יודע על מלחמה בדיוק׳,[137] כלומר חסר לו המידע המדויק על שעת הפתיחה באש שתאפשר לו לכפות גיוס מילואים מול עמדת דיין. לחוסר המידע היתה סיבה הגיונית ביותר, שבאה לידי ביטוי בדבריו החדים של דדו בנוגע לאמצעים המיוחדים ולעובדה הזאת:

> רק לאחר המלחמה נודע לי, לתדהמתי, כי עד ערב המלחמה הגיעו לאמ״נ [אמ״ן] כ־400 מברקים בעלי אופי התרעתי, שאחדים מהם התייחסו מפורשות לפתיחת המלחמה, ותוכנם של כל אלה לא הובא כלל לידיעתי [...] אני משוכנע שאילו היו כמה מאותם מברקים מובאים לידיעתי, עשוי הייתי להגיע לכלל הערכת־מפקד שונה מזו שהייתה לאמ״נ [אמ״ן].[138]

אציין שוב כי המידע שיכלו האמצעים לספק לדדו כולל ידיעה מדויקת על שעת השין של המלחמה, ולכן הוא תהה כמה פעמים אם הם מופעלים וציין בפורומים

132 ברגמן וגיל מלצר, **מלחמת יום כיפור**, עמ׳ 35.

133 ברטוב, **דדו**, עמ׳ 320–323.

134 על ההכנות המפורטות של חיל האוויר למלחמה בעקבות העלאת רמת הכוננות של דדו ראו: שמואל גורדון, **30 שעות באוקטובר: החלטות גורליות: חיל־האוויר בתחילת מלחמת יום כיפור**, מעריב, תל אביב 2008, עמ׳ 204–217. מהספר אפשר ללמוד על הכנות חיל האוויר שהכין בני פלד, מפקד החיל, בחודשים ובימים שקדמו למלחמה. אלוף משנה עודד מרום, מפקד מרכז סיוע התקפי סיפר: ׳חיל האוויר לא הופתע במלחמת יום הכיפורים. כמה ימים לפני המלחמה, מבחינה לוגית, הבנו שהולכים למלחמה. אך מבחינה מנטלית לא הפנמנו זאת. יומיים־שלושה לפני המלחמה כולנו היינו במקום שצריך׳, עמ׳ 205.

135 דיין וחשבון חלקי נוסף, עמ׳ 23.

136 מתוך עדותו של דדו לפני ועדת החקירה, 4.7.1974, ארכיון צה״ל, עמ׳ 7.

137 מכתב של דדו לראש הממשלה רבין, עמ׳ 6. המכתב הארוך פורסם בשנת 2010 בכלי התקשורת השונים.

138 שם, עמ׳ 11. דדו מצטט את דיין מתוך עדותו לפני הוועדה כפי שהיא מובאת בדוח החלקי השני.

שונים את הוודאות שהתרעה על שעת השין תגיע. את אי־גיוס המילואים בשבוע שלפני המלחמה על אף ההתרעות הרבות יש להסביר בהתנגדותו של דיין מצד אחד ובהיעדר מידע מספק בידי דדו מצד אחר. דיין העיר 'האחריות למתן אישור היא שלי. וללא האישור הזה לא יכול היה [דדו] לגייס'.[139]

בשבת לפנות בוקר התקבל בישראל המידע מ'המלאך' באמצעות זמיר. לדברי בר־יוסף, הכרת אמינותם של שני מקורות איסוף אלו — האמצעים המיוחדים ו'המלאך' — עמדה בבסיס ההערכות שיינתנו אינדיקציות ודאיות למלחמה.[140] לפיכך לאחר ששיקר זעירא לדדו מתחילת השבוע ו'הביטוח המשני' של ישראל (כפי שטען גם זעירא לפי ועדת אגרנט)[141] לא פעל, להתרעת המלחמה של מרואן היתה חשיבות של ממש לדדו. לא נעסוק כאן בפרשת הסוכן 'המלאך' ובגלגוליה ההיסטוריים וגם לא בוויכוח אם הוא היה או לא היה סוכן כפול; נסתפק בהפניה לספרו של בר־יוסף המפריך טענות אלו.[142] לענייננו חשוב לציין שמרואן יצר קשר עם קציו האיסוף שלו דובינסקי ב־4 באוקטובר וביקש דבר חריג ביותר — להיפגש עם זמיר, ראש המוסד, בלונדון. מרואן השתמש במילה 'כימיקלים', שהיתה שם קוד למלחמה, אולם הוא לא הכביר מילים, אף שהיו לו שמות קוד מפורטים יותר.[143] סביר ביותר להעריך שבחמישי, בעת שיצר קשר עם דובינסקי, ארבעים שעות לפני פרוץ המלחמה, הוא לא ידע את השעה המדויקת לפריצת המלחמה וכן 'לא מן הנמנע גם שהיה משוכנע שהישראלים כבר יודעים' ממקורות אחרים וכן על בסיס תכניות המלחמה של המצרים שהעביר בעבר לישראל.[144] זמיר לא הבין מהדיווח שהעביר לו ראש לשכתו פרדי עיני (באמצעות דובינסקי) שמרואן מוסר התרעת מלחמה מדויקת, אולם מכיוון שהסתובב זה כמה ימים בחשש והיה 'מודאג בשל זרימת הידיעות על מלחמה ונטיית אמ"ן לבטל את ערך המידע ההתרעתי, החליט מיד לנסוע'.[145] זמיר עצמו מדגיש בתחילת ספרו 'ידעתי שמוטל עלי לנסות לחפש תשובה למחלוקת שניטשה בין המוסד לבין שר הביטחון וראש אמ"ן, שעמדו על דעתם

139 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 238–239. ועדת אגרנט ייחדה בדוח שלה נספח ל'מהלכים של המוסד בתחילת אוקטובר'. ראו: דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 47–55.

140 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 99–100.

141 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 314–338; ראו גם זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 147. לניתוח המטיל ספק במסקנותיו של בר־יוסף ראו קיפניס, **1973**, עמ' 253–288.

142 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 222.

143 שם, עמ' 224.

144 שם, עמ' 225.

145 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 12.

כי לא צפויה מלחמה, וזאת למרות הידיעות האחרונות שהיו בידיהם'.[146] הסברה שבר־יוסף מעלה כי למרואן נודעה שעת השין המדויקת רק ביום שישי, זמן קצר לפני הפגישה עם זמיר בדירת מסתור בלונדון, סבירה בהחלט בעקבות השינויים שעשו סאדאת וחאפז אל־אסד לאחר שעזב מרואן את מצרים.[147] לפני שזמיר טס ללונדון הוא הודיע לזעירא: 'זו מלחמה'.[148] ככל הנראה, אף שר החוץ של מצרים מחמוד אל־זייאת היה מופתע להיוודע בשבת שהמלחמה עומדת לפרוץ בקרוב. לדברי קיפניס, 'סאדאת נמנע מלעדכן גם ביום האחרון את שר החוץ שלו על המלחמה שתפרוץ'.[149]

פגישת זמיר ומרואן החלה בשעה 22:00 ונמשכה כשעה. אז מיהר זמיר להעביר לעיני, שהמתין בישראל, את המידע שקיבל ממרואן. בסביבות 2:30 מסר זמיר לעיני: 'הקבלנים החליטו לחתום על החוזה בתנאים המוכרים לנו. הם ינחתו לחתימה בשבת לפני חושך. שניהם יבואו יחד ואין להם שותפים'.[150] משמעות דברים אלו היתה אחת: מלחמה עומדת לפרוץ. משמעות חשובה לא פחות היתה של הביטוי ה'תנאים המוכרים לנו'. זמיר אומר כי התברר לו שמרואן רצה לדבר אתו ישירות מכיוון שלא רצה לומר שהמלחמה 'תפרוץ בלי להוסיף את הרקע והעובדות המשלימות וההסתייגויות האפשריות, שלפיהן אם ישתנו התנאים ברגע האחרון, עשוי סאדאת לסגת בו מכוונת המלחמה'.[151] ברור מדוע רק בפגישה בין מרואן לזמיר אפשר 'להבהיר את הדברים לאשורם'.[152] משמעותו של הביטוי 'תנאים מוכרים' היא הגבלתם של יעדי תכנית המלחמה העדכנית של המצרים — 'צריחים גבוהים' — לכיבוש שטח בעומק של עד עשרה קילומטרים ממזרח לתעלה והידיעה כי בשלב זה אין בכוונת מצרים להתקדם לכיוון מצרי הגידי והמתלה,[153] זהו קו נסיגה שבתוך ימים מספר יציע דיין לסגת אליו. בשעה 4:30, לאחר שעבר המידע של זמיר אל מקבלי ההחלטות, ידעו הכול שמלחמה עומדת לפרוץ.

146 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 234, 244.

147 על דבריו המדויקים של זמיר לזעירא היתה מחלוקת לאחר המלחמה. ראו: דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 52–54.

148 קיפניס, **1973**, עמ' 246.

149 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 245.

150 שם, עמ' 234, 244.

151 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 147.

152 בר־יוסף, **המלאך**, עמ' 245; זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 148.

153 דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות, משרד הביטחון, עמ' 226. זהו ספר חובה לכל מי שמתעניין בהיבטים האסטרטגיים של מצרים במלחמת יום הכיפורים. ראו גם עמ' 95–101.

זמיר קיבל ממרואן מידע נוסף שעתיד היה להשפיע הן על אופן ההיערכות של צה"ל ולחימתו כל המלחמה והן על חילוקי הדעות בצמרת הפוליטית בישראל. זמיר סיפר שמרואן אמר לו:

> התכנית תתנהל על פי התכנית שאתם יודעים עליה, לא היה בה שום שינוי שיש לו איזה חשיבות אופרטיבית או טקטית. הוא חזר וסיפר לי על ההסכמות שבין סאדאת והגנרלים שלו, וציין שעדיין לא ברור אם יתבצע גם השלב השני של המתקפה שיכלול את המשך ההתקדמות לקו המעברים בסיני מעבר לעשרת הקילומטרים הראשונים. יש על כך מחלוקת, אמר, וההחלטה תתקבל רק אחרי סיום השלבים הראשונים של חציית התעלה וההגנה מול התקפות הנגד הישראליות הצפויות.

זמיר ידע למה מתכוון מרואן בציינו 'יש על כך מחלוקת' בהנהגה המצרית, אולם בספרו הוא לא הרחיב על סוגיה זו, החשובה לענייננו.

עלינו להתעכב מעט על 'העצירה האופרטיבית' של המצרים לאחר שבוע לחימה מכיוון שסוגיית 'עומק משימותיהם המתוכננות'[154] היתה עתידה להשפיע על המחלוקת בצמרת הישראלית. במצרים התקיימה מחלוקת המקבילה בכמה מישורים למחלוקת בישראל — מחלוקת על אופייה של תכנית המלחמה המצרית. במאמר 'המחדל שעוד לא נחקר' שפורסם **בהארץ** ב־2012 מתייחס בר־יוסף למידע שהמוסד העביר לגולדה כבר בתחילת 1973 (זמיר הוא המקור לכך בספר שציטטנו ממנו) על התכנית 'צריחים גבוהים' של המצרים, שמטרתה לשבור את הקיפאון המדיני שנוצר בין ישראל ובין מצרים באמצעות אסטרטגיית לחימה שיעדיה מוגבלים.[155] התכנית היתה שונה באופייה מ'גרניט 2 מעודכנת', שהיתה תכנית רחבה בעלת יעדי כיבוש אסטרטגיים נרחבים. באמ"ן ידעו על התכנית המוגבלת, ובכל זאת העריכו את אסטרטגיית הלחימה של מצרים לפי התכנית הישנה, שלאחר כיבוש קו בר־לב (במרחק של כעשרה קילומטרים מהתעלה) יכבשו את המְצָרים. שר הביטחון דיין הכיר תכנית זו, אולם לדברי בר־יוסף, לא הכיר אותה איש במטכ"ל;[156] אי־ידיעה זו הובילה למתקפת הנגד של ישראל ב־8 באוקטובר מפאת החשש לכיבוש המְצָרים בידי מצרים.

154 אורי בר־יוסף, 'המחדל שעוד לא נחקר', **הארץ**, 25.9.2012.

155 שם.

156 על רצונו של סאדאת לעבור מאוריינטציה סובייטית לאוריינטציה אמריקנית אפשר לקרוא בספרו המצוין של שמעון שמיר, **מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אוריינטציה חדשה**, דביר, תל אביב 1978; ובתוך: שמואל שגב, **סאדאת — הדרך לשלום**, מסדה, רמת גן 1978.

למעשה, התכנית שיצאה לפועל בתחילה היתה 'צריחים גבוהים', והיא תאמה את האסטרטגיה ואת המדיניות של רמטכ"ל צבא מצרים שאזאלי. הלה ראה במלחמה ניצחון של מצרים כבר לאחר חמישה ימי מלחמה, שאז כבשה מצרים את קו בר־לב תוך כדי נטרול חיל האוויר של ישראל ונטרול יכולתה של ישראל לנהל קרבות שריון. מבחינת שאזאלי ותומכיו הפוליטיים היתה לאסטרטגיית לחימה מצומצמת זו מטרה פנימית: הוכחה שמצרים יכולה וצריכה להישאר תחת המטרייה הסובייטית בניגוד לדעת סאדאת, שרצה לתת גט כריתות לאוריינטציה הסובייטית ולעבור לאוריינטציה אמריקנית.[157] שאזאלי ציין שלאחר כיבוש עיון מוסא מדרום לתעלת סואץ הוא היה 'שקט מכפי שהייתי אי פעם מאז תחילת המתקפה'.[158] לדעתי, הסיבה לכך היא שהתכנית 'צריחים גבוהים' היתה מאז ומתמיד מטרת המלחמה של שאזאלי.

כאמור, עמדתו של סאדאת היתה מנוגדת לעמדת רמטכ"ל שלו. זמיר מעיד שסאדאת

> החליט על האסטרטגיה שלו עוד לפני שדיבר עם הגנרלים. הוא היה מוכן, ואף פרסם זאת בגלוי בתקשורת המצרית, לצלוח את התעלה גם במחיר של מיליון חיילים [...] עד חודש מאי עובדה התכנית העקרונית לתכנית צבאית מפורטת, שכללה שלב נוסף — כיבוש קו המעברים. הגנרלים של סאדאת הסתייגו מהשלב הזה מחשש שפעילות מחוץ לטווח טילים קרקע־אוויר תחשוף אותם להתקפות חיל האוויר הישראלי [הדגשות שלי].[159]

לאחר כיבוש קו בר־לב, הורה סאדאת על העברת שתי ארמיות לתוך עומק סיני על אפם ועל חמתם של הגנרלים המצרים שטענו בצדק כי הדבר יוביל להשמדת חיל השריון של מצרים ולפתיחת מסדרון שישראל תוכל לחצות בו את התעלה. קצרה היריעה מלהרחיב על פרשה מרתקת זו (הקורא מוזמן לתהות אם הצעתו של סאדאת, שהובילה לפרשה המפורסמת של כיתור הארמיה המצרית, היתה טעות של סאדאת או חלק ממדיניותו נגד שאזאלי ומהלך שחתר למעבר של מצרים לאוריינטציה אמריקנית), אולם חשוב לציין שאסטרטגיית

157 פריק סעד אלדין אל־שאזאלי, **חציית התעלה**, מערכות, משרד הביטחון, תל אביב 1987, עמ' 176.

158 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 159.

159 זמיר כתב: 'מה שהטה הפעם את הכף, והצליח לערער את זחיחותו העיקשת של אמ"ן, היה העובדה שמרואן נקב בתאריך מפורש לפתיחת המתקפה — למחרת היום'. זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 12.

הלחימה המוגבלת של שאזאלי, שהסתפקה בישיבה של המצרים במרחק עשרה קילומטרים מהתעלה בלא כיבוש המְצָרים, תאמה את הצעותיו של דיין, שנעסוק בהן בהמשך הדברים.

המידע שהעביר זמיר לישראל היה הרכיב היחיד שחסר לדדו כדי שיוכל לדרוש גיוס מילואים.[160] ועדיין עמד לפניו יום של מאבקים מתוחים עם דיין וזעירא על האופן שצה"ל יהיה ערוך בו כשתפרוץ המלחמה. המסמכים והפרוטוקולים, שנעשו זמינים בשנים האחרונות, מאפשרים להתחקות התחקות מדויקת למדי על האירועים, מרגע שהופץ המידע של 'המלאך' בארץ. עד השעה 8:05, שאז נערכה הישיבה המכרעת אצל גולדה, התרכז דדו בהכנות למכת מנע ולגיוס מילואים, בטיפול בקבלת ההחלטות בדרג המדיני ובהנחיית אלופי הפיקוד להמשיך את ההיערכות למלחמה.[161] בדיון עם דיין בשעה 5:50 דרש דדו גיוס מילואים מלא של קרוב ל־200 אלף חיילים, ו'שר הביטחון מציין שעל סמך הידיעות של עכשיו, אין עדיין לעשות גיוס כללי'. בהתחלה אישר גיוס של 20,000–30,000 חיילים,[162] ולאחר דיון נוסף הסכים ל'הגנת אין בֵּרה' ולגיוס שתי אוגדות, כ־50,000–60,000 אלף חיילים. זעירא, שהצטרף לדיון, קבע שהמקורות 'אומרים הכל שקט לא תהיה מלחמה'.[163] הרמטכ"ל חזר על דרישתו לגיוס מילואים מלא, אולם דיין לא הסכים ודרש להמתין לישיבה אצל גולדה בשעה 8:05 — כשעתיים לאחר מכן.[164] דיין אמר: 'על סיפורי צביקה זמיר לא מגייסים את כל צה"ל',[165] וכך נוצר רושם כאילו התרעתו של מרואן אינה רצינית. אולם הביוגרף של פרס ידע לספר, ככל הנראה מפיו, שדיין הזמין את שותפו־ידידו הוותיק למשרדו ב־6:00, לאחר ששעתיים מוקדם יותר הגיעו ידיעות סופיות שהמצרים והסורים עומדים לפתוח במלחמה.[166] דבר זה מפריך את טענותיו כי לא חשב שעומדת לפרוץ מלחמה וכי חשש מהנזק שיגרום גיוס שווא לו ולמפלגתו בבחירות הקרבות.

160 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 31. אפשר להשוות לברטוב, דדו, ב, עמ' 9–13, 15–20.
161 ברטוב, דדו, ב, עמ' 15.
162 שם, עמ' 33.
163 שם, עמ' 34.
164 גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 258. מסתמך על רישומו של שלמה גזית, ראש אמ"ן שהחליף את זעירא, שנכח במקום.
165 מיכאל בר־זהר, **כעוף החול: שמעון פרס — הביוגרפיה**, ידיעות אחרונות, תל אביב 2006, עמ' 411.
166 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 39. חקירת דדו ודיין בסוגיה זו מובאת בעמ' 34–39.

ועדת אגרנט ציינה שגיוס גייסות המילואים (50,000 שדיין הסכים לגייסם) התעכב בשעתיים משום שדדו המתין להכרעתה של גולדה על גיוס מלא, אך הוועדה לא דייקה.[167] במכתב שכתב לימים לרבין, בעת ממשלתו הראשונה, ציין דדו:

> בפגישתי עם שר הביטחון בבוקר יום הכיפורים לא סוכם על גיוס שתי אוגדות. העדתי, כי בשלב מסוים באותו דיון הורה שר הביטחון למזכירו הצבאי לבקש טלפונית את אישור ראש הממשלה לגיוס שתי אוגדות. אני הבהרתי כי אין להסתפק בכך. שר הביטחון ביטל את הוראתו למזכירו הצבאי וסיכם ששתי ההצעות תועברנה לראש הממשלה להכרעתה [ההדגשה שלי].

דיין לא הסביר מדוע לא יצר קשר עם ראש הממשלה מיד.[168] דדו ציין שדיין לא הסמיך אותו לגייס את המילואים ו'לא הורה ולא נתן את אישורו לגיוס המוגבל והשאיר את כל הנושא להכרעת ראש הממשלה' (ההדגשה שלי).[169] עדותו הפתלתלה של דיין לפני הוועדה בעניין זה מעידה על מומחיותו הרבה להסביר בדיעבד את מהלכיו. הוא ציין שלהבנתו דדו היה יכול להתחיל בגיוס המילואים. עם זאת, 'אם הרמטכ"ל יאמר אחרת, אני לא אטען שהוא מטעה'.[170] כלומר דיין למעשה מאשר את טענת דדו שהעיכוב חל לא בגללו אלא משום שדיין ביטל את ההסכם לגיוס מילואים.[171]

הפגישה עם גולדה החלה בשעה 8:05, ושני הצדדים הציגו את עמדתם. גולדה כבר ידעה שמלחמה עומדת לפרוץ כי עמד לרשותה המידע שהעביר מרואן. דיין אמר שגיוס של 60,000–50,000 אלף חיילים מוסכם עליו, 'לזה

167 מכתב של דדו לראש הממשלה רבין, עמ' 12. לדברי ברטוב, מזכירו הצבאי של דיין (בראון) לא הצליח להשיגה. ברטוב, דדו, ב, עמ' 15.

168 שם, עמ' 14.

169 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 35.

170 התייחסות נוספת לפרשה, שונה מזו הניתנת כאן, תוך כדי הבאת תמלול הפרוטוקול שכתב גזית בזמן אמת, אפשר למצוא בתוך: גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 257–260. גורדון כתב: 'זוהי שגיאת חייו של דדו לדחות את גיוס שתי האוגדות שדיין מציע' (עמ' 259), עם זאת, אני חושב שגורדון לא הבין או לא ידע (אינו מזכיר או מפנה למכתב שהשתמשתי בו). שדיין ביטל את הסיכום הראשוני על גיוס מינימלי. גורדון מסתמך על כמה פסקאות מ'פנקס שירות' של רבין לצד הפרוטוקול החשוב של גזית שהוא מביא.

171 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 40.

אין ברירה כי זה כוח הגנתי',[172] והציע שאם 'יחמירו' הדברים, יגויסו חיילים נוספים.[173] דדו הסכים עם הערכתו האסטרטגית של דיין, אולם חלק על טיבה. אם לא יגויס המערך המלא, אמר, 'נוכל לבלום, אך נהיה מוגבלים למהלכים הגנתיים, בעוד שאם יהיו יותר כוחות, נוכל לתקוף ולעבור למתקפת נגד' (ההדגשה שלי).[174] הלחץ של דיין להימנע מגיוס מלוא כוח המילואים לא שכנע את גולדה; ודאי לאחר שהודיע: 'אם תאשרי גיוס מילואים גדול, לא אתפטר'.[175] זוהי ראיה לכך שהיה מדובר בשיקול דעתו של דיין, וככזה — שיקול שגולדה היתה צריכה לתת עליו את הדעת. ההיגיון של דיין ברור, 'היות שאני מעריך שב־24 שעות [לאחר שעת השין] אנו יכולים להרשות לעצמנו זאת [להימצא במצב של גיוס מילואים חלקי], אז נעשה המהלך הראשון בקושי ולהתחיל זאת טוב מבחינה בינלאומית'.[176] בשעה 9:20 קיבלה גולדה החלטה על גיוס מילואים מלא, אף על פי שדיין המליץ על גיוס חלקי בלבד.[177]

סוגיה נוספת שעלתה לדיון בישיבה הראשונה של דדו ודיין, ולאחר מכן בישיבה אצל גולדה, היא מכת המנע, ויש לציינה אף על פי שאיננו עוסקים בה בפירוט. כידוע, דדו הורה לחמש את מטוסי חיל האוויר כדי להכות את סוריה מכת מנע, מכיוון 'שהיא יתרון עצום. היא תחסוך הרבה חיים. אם ניכנס למלחמה שהשלב הראשון שלה הוא בלימה — ויש לי ביטחון שנעמוד בה — ואחר כך תקיפה, זו תהיה מלחמה רצינית'. דדו ציין שיהיה אפשר להשמיד בשעה 12:00 את חיל האוויר של סוריה כולו ולאחר מכן יידרשו עוד שלוש שעות להשמדת מערך הטילים.[178] דיין התנגד למכת המנע משום שהיא תפגע בישראל מבחינה בין־לאומית ותקשה על קשריה עם ארצות הברית. הוא טען שעל ישראל לפעול בסודיות מול קיסינג'ר, שידבר עם הסובייטים ועם המצרים.[179] כידוע, באותו דיון הוחלט משיקולים מדיניים שלא להנחית מכת

172 'סיכום ההתייעצות אצל ראש הממשלה', 6.10.1973, א־7049/19, ארכיון המדינה, עמ' 9.

173 שם, עמ' 5.

174 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 42.

175 'סיכום ההתייעצות אצל ראש הממשלה', עמ' 11.

176 תיאור של אותן שעות נמצא בזיכרונותיו של תת־אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של גולדה. הבר, **היום תפרוץ מלחמה**, עמ' 11–31.

177 שם, עמ' 5. בסטנוגרמה כתוב שלושים שעות, אולם זו טעות הקלדה, כפי שציין דדו בעדותו לפני הוועדה. ראו: מתוך עדותו של דדו לפני ועדת אגרנט, 4.2.1974, ארכיון צה"ל, עמ' 92.

178 שם.

179 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 30.

מנע.[180] גולדה הסבירה שישראל אינה נמצאת במצב של 1967, שאז יכלה להיות התוקפת ראשונה (לאחר חודש 'המתנה'), שכן 'הפעם העולם מתגלה בכל נבזותו'.[181] קיפניס נדרש לסוגיה זו בספרו כמה פעמים, והוא מציין שהסיבה להתנגדות גולדה ודיין למכת מנע מקדימה היתה הבנות לא פורמליות בינה ובין קיסינג'ר, שהתבססו על עזרתו לישראלים למסמס את הצעות השלום של מצרים, ובתמורה לכך תצטרך ישראל 'להמתין יותר משעתיים' בהפעלת כוחה הצבאי אם תתחיל מלחמה. קיפניס מכנה זאת 'הבנות דצמבר 1971'.[182] קיפניס למעשה נותן הכשר למדיניות דיין וכורך בה גם את גולדה. לדעתי, זוהי פרשנות לא סבירה שאיננה נתמכת בעובדות, ואני נוטה לקבל את פרשנותם של סקל וגורדון האומרים שלא עמדו שיקולים נסתרים 'להמתין יותר משעתיים' אלא שיקולים מדיניים עם רציונל ברור.[183]

לדברי ברטוב, ההבדל בין דיין לדדו ביום שבת היה שהרמטכ"ל כבר היה משוכנע שהמלחמה עומדת לפרוץ ואין למנוע אותה, ואילו דיין 'לא היה בטוח עדיין כי אכן המלחמה היא בלתי־נמנעת'.[184] הדיונים שהתקיימו בישיבה אצל גולדה ודיונים לאחר מכן מלמדים על ההידברות של ישראל עם ארצות הברית בניסיון למנוע את המלחמה, אולם צמרת מקבלי ההחלטות כבר ידעה בבירור שהמלחמה עומדת לפרוץ בשעות הקרובות אם לא יעלה יפה מאמץ המניעה, ובו בזמן צריך להכין את צה"ל להיות במצב האופטימלי כשתפרוץ המלחמה. אם כן, מדוע התנגד דיין לגיוס מילואים ומדוע הוסיף זעירא לטעון שיש סבירות נמוכה למלחמה? יתרה מזאת, לפי דוח אגרנט 'בשעה 4:30 בבוקר בערך ביום הכיפורים הודיע ראש אמ"ן, על יסוד מידע חדש שקיבל, על פתיחת המלחמה על־ידי האויב בשעה 18:00 בערב בשתי החזיתות'.[185] אמירה חד־משמעית כזו

180 'סיכום ההתייעצות אצל ראש הממשלה', עמ' 9.

181 קיפניס, **1973**, עמ' 230 ולאורך כל הספר.

182 עמנואל סקל, **הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים**, מעריב, תל אביב 2011. סקל מייחד לסוגיית המכה המקדימה פרק אינפורמטיבי שלם, והוא מביא בו גם את ממצאיו מריאיון שלו עם קיסינג'ר, עמ' 395–439. ועל פרשה זו מנקודת המבט של חיל האוויר ראו דיון מפורט בתוך: גורדון, **30 שעות באוקטובר**, פרק 10 ו־12. גורדון מתייחס למברק ששלחה גולדה לקיסינג'ר יום לפני שפרצה המלחמה ובו הודיעה לו: 'אין כל כוונות ליזום פעולה צבאית נגד סוריה או מצרים'. שם, עמ' 248.

183 **ברטוב, דדו**, ב, עמ' 13.

184 **דו"ח ועדת אגרנט**, עמ' 18.

185 על כך ראו תת־פרק 'על מעמד המונופולין של אמ"ן כלפי רשויות שמחוצה לו' בדין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 175–167.

של ועדת אגרנט וכן עדותו של פרס ועדויות אחרות אינן מאפשרות להסביר את התנגדותו של דיין לגיוס מילואים בשלב זה באמצעות הסבר ה׳קונספציה׳, שהרי הוא ידע בוודאות כי מלחמה עומדת לפרוץ בקרוב. אפשר לשאול מה הרוויח דיין מכך שצה״ל לא יהיה מוכן למלחמה כרצונם של דדו או גולדה; והאומנם גם דיין הוא קָרבן ההטעיה של זעירא. ראשית אענה על השאלה השנייה.

הערת סוגריים קצרה: אפיון פעילותו של דיין

לפי המידע שבידינו, זעירא שיקר הן לדדו והן לדיין בדבר הפעלת האמצעים המיוחדים והסתיר מהם את אי־הפעלתם, אך הרשו לי להניח שאין דין דיין כדין דדו. מכיוון שהמקור היחיד להנחה שדיין לא ידע על אי־הפעלת האמצעים הוא דיין עצמו — כפי שראינו בחלק א של המאמר — ששאל באחת הישיבות אם יש משהו ב׳טראפיק׳, ראוי לבחון ולו בקצרה את הקשר בין דיין לזעירא ולהזכיר את אי־שביעות רצונם, אם נשתמש במילים עדינות, של שניהם מדדו, מזמיר ומהמקור ׳המלאך׳.

המונופול שהיה לזעירא על המידע המוגש למקבלי ההחלטות אינו מוטל בספק.[186] הקשר הטוב שלו עם דיין התחיל עוד באמצע שנות החמישים, בעת ששימש ראש לשכתו של דיין הרמטכ״ל בעת פרשת ׳עסק הביש׳.[187] סביר להניח שזעירא נחשף לאופני פעילותו של דיין בזיוף מסמכים ובהפלת האשמה של הפעלת הרשת במצרים על פנחס לבון, שלא היה מעורב בפרשה כלל.[188] ׳אלי זעירא היה בחירה של משה דיין [...] הייתה [ביניהם] מערכת יחסים מאוד טובה. לדדו היה קשה מאוד להיכנס׳ בין השניים, שכן ׳זה אומר להיכנס באופן שהוא מערער על הערכה׳ של זעירא, וזה ׳היה מאוד לא נוח׳, סיפר לימים

186 זעירא, **מיתוס מול מציאות**, עמ׳ 17.

187 ראו את מחקרה של איל כפכפי משנת 1998, שהיא מצאה בו כי לפרשה היתה אחראית חבורתו של בן־גוריון. מאז לא פורסמו מחקרים מפורטים העוסקים בפוליטיקה של הפרשה. ישנה הספרות שמטילה את האשמה על לבון, שמחבריה באים כולם מחוגים המקורבים לבן־גוריון. ראו: חגי אשד, **מי נתן את ההוראה**, עידנים וידיעות אחרונות, תל אביב 1979; שבתי טבת, **עונת הגז**, איש־דור, [לא מצוין מקום הוצאה] 1992; Shabtai Teveth, *Ben-Gurion's Spy*, Columbia University Press, New York 1996; ראו גם את ספרו של אהרן הראל, **בין בניין להרס**, עם עובד, תל אביב 2004.

188 מתוך ריאיון ארוך עם זמיר במרכז התיעוד של מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, 30.3.2003, ארכיון המרכז (להלן: ריאיון מרכז רבין).

זמיר.[189] דיין לא המליץ על מינויו של דדו לרמטכ"ל, אולם גולדה החליטה למנותו למרות זאת. זמיר כותב שדיין ראה בזעירא את הרמטכ"ל הבא אחרי דדו. 'גולדה הבינה את הקושי הטמון ביחסים הקרובים כל כך' ביניהם, ולכן קירבה את דדו אליה 'כדי שבנסיבות האלה ייווצר איזון'.[190] דיין הקים את 'פורום שר הביטחון', שזעירא שימש בו משענת למדיניותו, וזמיר, ראש המוסד, לא הוזמן לישיבותיו. נקל לראות אפוא מדוע ראתה גולדה שטמון קושי ביחסים בין השניים ומול הקשר של דיין ושל זעירא בחרה בהיגיון רב לחזק את מעמדו של זמיר, שראה בפורום הזה 'מכשיר לייצור הסכמה ולחיזוק סמכותו' של דיין.[191] זמיר מספר שגולדה ידעה על המחלוקת בין הערכות המוסד ובין הערכת אמ"ן וכן שהוא לא הוזמן לפגישות בענייני מודיעין אצל שר הביטחון, שקוימו בדרך כלל בהתרעות קצרות.[192] זמיר מסביר שגולדה נמצאה במצב לא נוח אל מול דיין בסוגיות מודיעיניות והרתעתיות ושלרוב לא יכלה לקרוא לזמיר לבוא לישיבותיה עם דיין.[193] יש להניח כי הסיבה לכך נוגעת לעמדותיו השונות של זמיר.

מרבים לציין את תלותה של גולדה בדיין כמומחה לענייני ביטחון — תלות שלדעתי יש להטיל בה ספק.[194] חשוב להזכיר את היחס העוין של דיין (ואנשי מפלגת רפ"י, רשימת פועלי ישראל, בכללותם) כלפי גולדה. למעשה, דיין ורפ"י נמנעו במעמד ההצבעה בעד מועמדותה לראשות הממשלה במארס 1969, לאחר פטירתו של לוי אשכול. הללו נמנעו ולא התנגדו כי לא היה בכוחם למנוע את ניצחונה במרכז המפלגה (שבעים בעד, ואף לא קול אחד נגד).[195] 'איש מאיתנו לא שכח את העבר', ציין דיין בזיכרונותיו.[196] לכן גולדה,

189 זמיר, **בעיניים פקוחות**, עמ' 106.

190 שם, עמ' 109.

191 שם, עמ' 154.

192 ריאיון מרכז רבין.

193 רואי התלות הזו ומנסחיה מתעלמים מהקשר בינה ובין ירידיו של דיין, ובעיקר אלון וגלילי. זמיר מציין — בצדק לדעתי — שגולדה חפצה לשמור על ממשלתה ועל לכידות מפלגת העבודה באמצעות איזון בין רפ"י ובין אחדות העבודה. עם זאת, מהבחינה המדינית (והכלכלית) היא עמדה לצדם של אלון וגלילי. כידוע, גלילי היה יועצה הקרוב ושותף מלא להחלטותיה כל כהונתה.

194 דיין, **אבני דרך**, עמ' 551–552. מירון מדזיני, **היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל**, עידנים וידיעות אחרונות, תל אביב 1990, עמ' 355.

195 דיין, **אבני דרך**, עמ' 553.

196 יוסי גולדשטיין, **גולדה — ביוגרפיה**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 2012.

שהכירה את דיין ורפ״י ובמשך שנים התנגדה למדיניותם בכל שטחי החברה והפוליטיקה, ידעה מיהו שר הביטחון המכהן לצדה ומיהו ראש אמ״ן שבחר בו. כל ניסיון להמעיט בידיעתה הוא אי־הבנה שלה — אי־הבנה שלדעתי לוקה בה גם הביוגרף האחרון שלה.[197] חשוב להזכיר כי בעקבות הדיונים על הצטרפות רפ״י למפא״י והקמת מפלגת העבודה טענה גולדה אחרי מלחמת ששת הימים שיש ׳להציל את מפלגת־העבודה מהשתלטות של חצי־פאשיסט, משה דיין׳.[198] זו לא היתה פליטת פה, שכן היא ראתה במהלכים הפוליטיים של דיין ושל מפלגתו רפ״י לפני מלחמת ששת הימים ובזמן המלחמה — הניסיונות להדיח את אשכול ומניעת תפקיד שר הביטחון מאלון ומינויו של דיין לתפקיד זה — מהלכים של מפלגה פשיסטית.[199]

היחסים הקרובים בין דיין ובין זעירא לא באו לידי ביטוי במסמכים ובפרוטוקולים, אולם די בעובדה שדיין רצה כי זעירא יהיה הרמטכ״ל הבא, להעיד שהם ראו עין בעין את מצבה של מדינת ישראל ואת האופן שיש לסלול בו את עתידה. האם זה יהיה מופרך להעריך שדיין ידע כי האמצעים המיוחדים אינם פועלים ובאמצעות זעירא מנע מדדו את המידע שפילל לו במשך שבוע ויותר מאז הידיעה שמסר חוסיין לגולדה עשרה ימים לפני פרוץ המלחמה? מובן שאין לכך הוכחות במסמכים ובעדויות. האדם היחיד שיכול להעיד על כך הוא זעירא עצמו, אך אין סיבה שיעשה זאת. ראינו לעיל את אמירתו של זעירא כי יש בידו הקלטה שערכה כ׳פצצת אטום׳, המוכיחה שהעלילות נגדו אינן נכונות ושהקלטה זו ׳אינה אלא תעודת הביטוח שלו׳. עד היום לא חשף זעירא את ההקלטות הללו, שיכלו בהחלט לשמש את החוקרים העוסקים בסוגיית המודיעין. מדוע זעירא צריך לשמור ברשותו ׳פצצת אטום׳? על מי הוא מגן כאשר אינו חושף את ההקלטות הללו? לבטח לא על דדו, זמיר או גולדה, שמאז פרסום ספרו בשנת 1993 הטיל עליהם, בין היתר, את האחריות לפרוץ המלחמה. סביר כי אילו היה לזעירא מידע שיכול להרשיעם הוא לא היה מהסס להשתמש בו כדי לזכות את עצמו.

שנים של מחקר אקדמי ופרסומים פובליציסטיים לרוב עסקו בשאלה שהיתה לחלק מהדי־אן־איי של ישראל — מי נתן את ההוראה? בפרשת לבון. הפרשה היתה תולדה של ׳עסק הביש׳ — כישלון של חיל המודיעין של ישראל

197 נקדימון, **סבירות נמוכה**, עמ׳ 19.

198 גולדה אמרה בהתייחסה לרפ״י: ׳המערך לא יהיה המפלגה הסוציאליסטית הראשונה שתמסור את השלטון לפאשיזם ללא קרב׳, גיליון **אות**, עיתון מפלגת העבודה, גיליון 106, 31.5.1973.

199 איל כפכפי, **לבון — אנטי משיח**, עם עובד, תל אביב 2008.

בסדרת פעולות חבלה נגד מטרות מערביות במצרים בשנת 1954 כדי לעכב את פינוי תעלת סואץ, כדי ליצור מצג כאילו הן מעשה ידי מחתרת מצרית לאומנית. אמ"ן בראשות בנימין גיבלי היה אחראי למבצעים הכושלים שסיבכו את ישראל בתסבוכת בין־לאומית. גיבלי, בהוראתו של דיין הרמטכ"ל, הגיש דוח מזויף, שלפיו לבון נתן את ההוראה לגיבלי בארבע עיניים בזמן שדיין שהה בחו"ל. ההיסטוריונית אייל כפכפי מתייחסת בפירוט במחקרה לאופנים השונים שדיין וגיבלי הפילו בהם את האשמה על לבון; בסופו של דבר זוכה לבון מאשמה.[200] דיין לא בחל בזיוף מסמכים ושיקר במצח נחושה לציבור הישראלי ולמקבלי ההחלטות. כפכפי, שהקדישה למחקר שנים רבות, מציינת את הקשיים שהערימו לפניה במיני ארכיונים, עד שלבסוף פנתה לראש הממשלה יצחק רבין ולמבקר המדינה שיתירו לה את שמתירים לחוקרים אחרים.[201] מותה בטרם עת (2002) לא אִפשר לה לקרוא את גילוּיו של גיבלי לפני מותו (2008) המאשרים את מה שכתבה בספרה.

גיבלי התכוון לפרסם ספר שיחשוף את האמת על הפרשה.

> הוא שכר את שירותיו של העיתונאי והסופר אריה קרישק, ובסדרה של מפגשים מוקלטים מסר לו את גרסתו המלאה. בסיום עבודתו, מסר קרישק לגיבלי כ־500 עמודים של כתב היד עם השם הזמני 'הוראות'. אבל ב־1995 הצטננו משום מה היחסים בין השניים וכעבור ארבע שנים החתים עורך הדין של גיבלי, דב וייסגלס, את קרישק על ויתור על הזכויות לכתב היד. קרישק קיבל פיצוי כספי והחזיר לטענתו את כתב היד והקלטות לגיבלי.[202]

במקום קרישק, שחתם על התחייבות לא לדבר על הספר שכתב ועל העבודה עליו, נבחר ב־2002 לכתיבת הביוגרפיה בועז אפלבאום, ראש לשכתו לשעבר של שמעון פרס. אפלבאום סיפר שגיבלי אמר: 'אני כועס על דיין. אני לא סולח לו על זה שהוא סיבך אותי עם העניין של התאריכים [...] הוא בגד בי ואני חיפיתי עליו!'[203] במאמר חשוב במעריב, 'דיין נתן את ההוראה ואחרי זה תקע לי שברייה ממורטת בגב', סיפר בועז גאון על פיתולי פרשת 'עסק הביש' ועל פרסום הביוגרפיה של גיבלי. בעקבות ראיונות שלו עם קרישק ואפלבאום הוא מספר שהתברר כי דיין זייף מסמכים והדיח אנשים, כמו מזכירתו וגיבלי,

200 שם, עמ' 11–14.

201 יוסי מלמן, 'הסוד: בקרוב הספר הגנוז של גיבלי', **הארץ**, 25.9.2008.

202 בעז גאון, 'ג'יבלי על "עסק הביש": דיין נתן את ההוראה', **מעריב**, 6.10.2008.

203 בעז גאון, 'דיין נתן את ההוראה ואחרי זה תקע לי שברייה ממורטת בגב', **מעריב**, 8.10.2008. מעניין לציין שהמאמר פורסם במוסף יום הכיפורים.

לעדות שקר וכי דיין עצמו העיד עדות שקר מול ועדת החקירה שחקרה את הפרשה.[204] יש לציין שעד היום לא פורסמה הביוגרפיה על גיבלי.[205]

פעילותו הקדחתנית של דיין בזיוף מסמכים ובאמירת דבר שקר בענייני 'עסק הביש' ו'פרשת לבון' הן רק דוגמה אחת המלמדת על אופי פעילותו של דיין. ותהיה זו כמדומני סברה הגיונית ביותר כי כשם שפעל עם ראש אמ"ן גיבלי, כך פעל גם עם מקורבו ראש אמ"ן זעירא, שהיה ראש לשכתו בזמן 'עסק הביש'. הערכה זו מתחזקת לנוכח התנגדותו של דיין, בתמיכת זעירא, לגיוס מילואים לאחר שהתקבלה הידיעה ממרואן שתפרוץ מלחמה למחרת. אפשר לשער ש'פצצת האטום' של זעירא נוגעת להחלטותיו ולהוראותיו של דיין.

ההיגיון המדיני-פוליטי של עמדת דיין-זעירא מול עמדת דדו-גולדה

מדוע התנגד דיין לגיוס מילואים? עד היום ניתנו לכך הסברים כחלק מן ה'קונספציה', שלפיה הוא לא האמין כי אכן תפרוץ מלחמה, כפי שטען זעירא, וקיווה שיהיה אפשר למנוע אותה. עם זאת, לפי ועדת אגרנט ולדברי פרס, כבר אז ידע דיין שמלחמה עומדת לפרוץ. לדעתי, הסבר זה, הסבר מודיעיני־צבאי, אינו תקף ונדרש הסבר פוליטי.

כשידע דיין כי המלחמה ודאית הוא העדיף שישראל תימצא במצב בו היא בולמת ראשונה ולא תהיה התוקפת. לתפיסתו, '24 שעות [של מלחמה ללא גיוס מילואים מלא] אנו יכולים להרשות לעצמנו'.[206] מבחינת דיין, לאחר שקיבל את דעתו של דדו, הגיוס החלקי הוא 'המינימום ההגנתי' שישראל זקוקה לו ולא נחוץ יותר מכך.[207] למרות התנגדותו של דיין שעות מספר לאחר הכרעתה של גולדה לגיוס מילואים מלא, הוא אמר בעת דיון בבור 'אני רוצה להזכיר לכולם כי המטרה הראשונה היא השמדת כוחות. כיוון שאיננו פופולריים בעולם בעניין שטחים [...] כך שהמהלך לכיוון דמשק הוא בשביל להשמיד כוחות, ולא לתפוס עמדות שאני מעריך שנצטרך לסגת מהן'.[208] כנגדו, דדו טען שיש לא רק לבלום אלא גם לעבור למתקפת נגד על המצרים ועל הסורים.[209]

204 בימים אלו הנושא עלה לכותרות פעם נוספת עם פרסום מאמר נוסף של קרישק על הפרשה ובו הוא מספר את סיפור הביוגרפיה של ג'יבלי ראה: אריה קרישק, 'ההוראות', **הארץ**, 8.8.13. ראה מאמר תגובתו של בר־זהר, בר־זהר, 'העסק עדיין ביש', **הארץ**, 21.8.13.

205 'סיכום ההתייעצות אצל ראש הממשלה', עמ' 11.

206 מתוך עדותו של דדו לפני ועדת אגרנט, 4.2.1974, ארכיון צה"ל, עמ' 72.

207 בראון, **משה דיין**, עמ' 80.

208 דין וחשבון חלקי נוסף, עמ' 41; ברטוב, **דדו**, ב, עמ' 31.

209 בראון, **משה דיין**, עמ' 96.

מבחינה צבאית התמקד הוויכוח בין דדו ובין דיין במצב שישראל תימצא בו כשתפרוץ המלחמה, וזה יקבע את המצב בסיומה. דיין היה מעוניין שבפרוץ המלחמה תהיה ישראל עם כוחות המספיקים למגננה בלבד (בנסיגה חלקית של ישראל, ולאחר מכן בבלימת הכוחות המצריים), ולפיכך העדיף לספוג מכת אש ראשונה חזקה ומכאיבה. אחריה, לאחר גיוס המילואים המלא, עד הפסקת האש — יהיו נסיגה מוגבלת ועיצוב קו הגנה חדש כמציאות מדינית־צבאית חדשה. מנגד, דדו חתר לגיוס מילואים מלא ולפריסה מלאה של הכוחות בשטח, כך תימנע כניסת צבא מצרים וצבא סוריה לשטחים שבשליטת ישראל. המצרים ייבלמו בתבוסה חלקית על קו המים, ובזכות הגיוס המלא ומתקפת הנגד תכבוש ישראל שטחים ממערב לתעלה. הסבר זה מבהיר מדוע היה חשוב לזעירא ולדיין להעלים מדדו את המידע שיכלו האמצעים המיוחדים לספק.

פירוש פוליטי מלמד שבבסיס הוויכוח הצבאי עמדה מחלוקת פוליטית: דדו חתר לגיוס מלא וליכולת מלאה של חיל האוויר, שיאפשרו לצה"ל לבלום את המתקפה ולפתוח במכת נגד לקראת הכרעה שבסופה תגויס ארצות הברית למשא ומתן ויהיה אפשר להתחיל בהסדרים מדיניים; ואילו דיין ציפה שנסיגה ובלימה של ישראל בלי מתקפת נגד איכותית ייצרו תנאים של הישג ערבי ראשוני ושימור הסטטוס קוו הגאוגרפי בגבול, סטטוס קוו שבפועל התקיים כל השנים — מסיום מלחמת ששת הימים, דרך מלחמת ההתשה עד פרוץ מלחמת יום הכיפורים. מדיניות דיין חתרה בפועל לחזק את מדיניותו של שאזאלי, רמטכ"ל צבא מצרים, שהאוריינטציה הבין־לאומית שלו היתה מכוונת לברית המועצות, מול זו של סאדאת, שחתרה לשינוי יחסיה של מצרים עם ברית המועצות וכיוונה לעבר ארצות הברית, שהיתה הכוח המוביל בזירה הבין־לאומית בשאיפה למודרניזציה של המזרח התיכון. ברור שאילו יושמו המלצותיו של דיין היה נחלש הקו של סאדאת במצרים עד מאוד.

פרשנות זו, שלפיה דיין ניסה להתחיל את המלחמה כך שתסתיים על קו נסיגה והגנה ובלא כיבושים של ישראל, מקבלת חיזוק מבדיקת מהלכיו בימים הראשונים למלחמה. קצרה היריעה מלעסוק בהם לפרטי פרטים, רק אזכירם בקצרה, שכן הם תומכים בפרשנות המוצעת כאן. כבר ביומה השני של המלחמה, עוד לפני התקפת ישראל, המליץ דיין לאלוף פיקוד הדרום שמואל גונן (גורודיש) 'להכין קו אחר', כלומר לעשות 'קו חדש, ולא לשחוק את הכוח של המעוזים'. הוראתו של דיין לסגת לקו המצרים לא עברה דרך הרמטכ"ל.[210] בשיחה ביניהם ביום ראשון, היום השני למלחמה, אמר דיין לגורודיש שצריך להתכונן לנסיגה

210 בן כספית, 'גורודיש מול דיין', **מעריב**, 8.8.2003.

והגנה על דגניה והכינרת ולפיכך להפנות את כל כוחות חיל האוויר הנמצאים בדרום הארץ להגנה על הצפון — לכן יש הכרח להכין את 'הקו השני'. מכיוון שגורודיש וקצינים נוספים (ובהם כמה מהדרג המדיני והצבאי) התנגדו לכך לקח דיין את גורודיש לשיחה בפורום מצומצם ואמר לו: 'אני מציע שכבר עכשיו ניכנס לנסיגה [בדרום]. הסורים הגיעו עד לדגניה. הם כמעט בכנרת, הם מתארגנים'. גורודיש לא הסכים משום שהדבר היה מנוגד להוראות הרמטכ"ל, ודיין הורה לו לפעול בהתאם להנחיותיו מכיוון שזו 'הצעה מיניסטריאלית' של שר הביטחון. גורודיש ענה: 'דבר עם דדו. אני רוצה לשמוע את זה ממנו, לא ממך'.[211]

חיים הרצוג מספר כי כשפרצה המלחמה הורה דיין לסגת להרים.[212] מנגד, דדו אמר לאחר כמה שעות של בלימה: 'מצבנו סביר, ובשביל שלב בלימה — זו בלימה סבירה'.[213] על ימים אלו נכתב רבות במשך השנים והודגשה חרדתו הרבה של דיין, שבאה לידי ביטוי סמלי באמירתו כי מצבה של ישראל יוביל ל'חורבן הבית השלישי'; אִמרה זו נהייתה סמל לחשש (שהיה לא מציאותי בעליל) לקיומה של ישראל. פליטת פה זו, שהחלה להתגלגל בתקשורת, לא ביטאה מציאות צבאית, אלא היתה אמורה לחזק את הקו המדיני של דיין.[214] דיין ידע כי תכניתו של רמטכ"ל צבא מצרים שאזאלי מוגבלת לכיבוש קו בר־לב, קילומטרים אחדים מהתעלה, ולא לכיבוש קו המצרים — קו שלא היה ביכולת המצרים לכבוש לפי טענת הגנרלים המצרים. לפיכך לא היה חורבן הבית אפשרות ראלית, ודיין ידע זאת היטב.

המלצותיו של דיין היו לקצר את הקווים שחיילי ישראל נמצאים בהם, ואם צריך — אף לפנות את הקו ולהתבצר בקו חדש וקבוע משארם א־שיח' והמְצָרים ממערב לה.[215] בישיבה עם גולדה, אלון וגלילי אמר דיין:

> יש לייצב קו קבוע [במחנה] בטסה־[ובמצרי ה]גידי־[וה]מתלה, במרחק של כשלושים וכמה קילומטרים מן התעלה, ולא בתקווה לשוב ולהגיע אל התעלה. קו התעלה אבוד [...] יש להתכונן לפינוי של כל קו מפרץ־סואץ ולהכין להגנה את אזור שארם א־שייח'.

211 בראון, **משה דיין**, עמ' 96. בראון טוען שהרצוג טועה ודיין לא אמר זאת.

212 ברטוב, **דדו**, ב, עמ' 42.

213 איני מאלה החושבים שדיין היה פסימי במלחמה וחשב שהכול אבוד וחורבן ישראל מובטח. מיתולוגיה זו צמחה כנראה כדי להסתיר את המניעים הפוליטיים העמוקים יותר של דיין. יעל דיין בתו אמרה שהיא לא ממליצה לעשות הערכות פסיכיאטריות לאביה (**מעריב**, 8.8.2003). אני מסכים עם כך.

214 ברטוב, **דדו**, ב, עמ' 64.

215 דיון אצל ראש הממשלה ב־7.10.1973, בשעה 9:10, א־7017/1, ארכיון המדינה.

דיין הכריז שאם יש אפשרות להפסקת אש כרגע, על ישראל להיענות לה מכיוון שלדעתו לא יהיה אפשר ׳לשוב ולהדפם אל מעבר לתעלה, גם לא לכשיבואו הכוחות החדשים׳. לעומת זאת, לפי הפרוטוקולים של הדיונים באותו יום, גולדה, גלילי, אלון ואחרים לא רצו בהפסקת אש במציאות הגאו־פוליטית שנוצרה כי היא יכלה רק להרע את מצבה של ישראל. הם רצו להמתין כדי לקדם התקפת נגד.[216] ברטוב מציין שהערכת דיין היתה מוטעית — אולם נדגיש שהיא הסתדרה היטב עם תפיסתו האסטרטגית והמדינית של דיין. דדו התנגד לחלוטין לעמדותיו של דיין והמליץ להיערך להתקפת נגד למחרת בבוקר (8 באוקטובר), והמלצתו התקבלה.[217] גם הצעתו של דיין לאותת ׳איתותים גרעיניים׳ באמצעות הנשק הגרעיני של ישראל ב־8 באוקטובר נועדה לחזק את הקו המדיני שלו. אילו יושמה הצעתו היה אפשר להביא להפסקת אש בקווים שקדמו להתקפת הנגד הישראלית ולמנוע אותה.[218] יש קשר ברור בין הצעתו זו של דיין לאימת חורבן הבית שהפיץ באמצעות התקשורת.

שורשיה של השקפת דיין

המחקרים האחרונים שפורסמו על היחסים המדיניים ועל השיחות שהתקיימו במשולש ישראל, ארצות הברית ומצרים אינם עוסקים בחילוקי הדעות בצמרת הפוליטית בישראל בדבר אופיו של הסכם השלום הרצוי מבחינת ישראל.[219] במחקרים אלו עמדת ישראל לרוב מוצגת כאחידה, וניגודי עמדות פוליטיים

216 **ברטוב, דדו, ב, עמ׳ 67.**

217 אינני נכנס למקום של הסוגיה הגרעינית במדיניותו של דיין. כידוע, דיין חשב שישראל צריכה לאמץ הרתעה גרעינית מפורשת ולא נמנה עם התומכים במדיניות העמימות הגרעינית של ישראל. על הצעתו של דיין ראו את המחקר שיצא לאור לאחרונה: Elbridge Colby, Avner Cohen, William McCants, Bradley Morris, William Rosenau, 'The Israeli "Nuclear Alert" of 1973: Deterrence and Signaling in Crisis', CNA Strategic Studies, April 2013. **וראו:** http://www.cna.org/sites/default/files/research/DRM-2013-U-004480-Final.pdf.
וגם: אבנר כהן, הטאבו האחרון — סוד המצב הגרעיני של ישראל ומה צריך לעשות איתו, כנרת, זמורה־ביתן, אור יהודה 2005, עמ׳ 51–54. ארנן עזריהו (סיני), שעל דבריו מסתמך כהן, אישר את הדברים באחת משיחותינו.

218 **לספרו של קיפניס שהוזכר יש להוסיף את ספרם של בועז וונטיק וזכי שלום, מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שהיה אפשר למנוע, כיצד הוכשלו המאמצים להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים, רסלינג, תל אביב 2012.**

219 **גולדשטיין, גולדה, עמ׳ 528.**

בתוך ישראל כמעט אינם מוזכרים. גם בביוגרפיה על גולדה, שפורסמה לאחרונה, אין המחבר מתאר את הניגודים בנוגע לאופי ההסכמים המדיניים הרצויים, ורק מציין שדיין חשב כי דעת מפלגתו רפ"י, 'דהיינו, דעותיו הוא, אינן באות לידי ביטוי ראוי', ואין המחבר מפרש את דבריו. זוהי אך ורק דוגמה אחת מיני דוגמאות נוספות.[220] המחול שהתקיים בתקשורת עם פרסום ספרו של קיפניס, שהאשים את גולדה ואת דיין בהתנגדות להסכם שלום עם מצרים, מלמד שרוב הכותבים אינם מזכירים את חילוקי הדעות ביניהם.[221] נדמה שהחוקרים נחלקים לאלו החושבים כי ישראל אשמה בהכשלת הסכמי השלום, כגון קיפניס, ולאלו המאשימים את המצרים בפרט ואת הערבים בכלל,[222] אולם זוהי חלוקה מלאכותית שמתעלמת מהעמדות המנוגדות בצמרת הפוליטית. למעשה, דיין איים לא פעם בשנות כהונתה של גולדה שיפרוש מהמפלגה ויחבור למפלגות הימין — איום זה התממש בסופו של דבר כשהצטרף לממשלת בגין בתפקיד שר החוץ.[223] בשנים 1972–1973 הוקמה ופעלה תנועה ציבורית, שקראה להציב את דיין במקומה של גולדה,[224] ויש שסברו כי דיין עתיד לפרוש לפני הבחירות שנועדו להיערך באוקטובר 1973.[225] המאבקים על 'מסמך גלילי' בחודשים שלפני המלחמה מלמדים על עצמת המאבק בין הקבוצה שתמכה בדיין לקבוצה שתמכה באלון במפלגת העבודה ועל המחלוקת בדבר אופי ההסכם העתידי על שטחים שנכבשו במלחמת 1967.[226] המאבקים בתוך מפלגת העבודה באותם ימים תוארו 'מאבק על הירושה בין דיין לבין אלון'.[227]

220 ראו למשל שני מאמרים נרחבים על הספר: רונן ברגמן, 'כמעט ושכחתי, שלום', **ידיעות אחרונות**, 14.9.2012; עקיבא אלדר, 'לסלק כל איום של שלום', **הארץ**, 25.9.2012.

221 כמדומני אין הכרח להפנות לספרות העוסקת בוויכוח ההיסטורי על האשמה. רק אציין שתזה שונה בתכלית מזו של קיפניס — המסתמכת על אותם מסמכים בדיוק — אפשר למצוא במאמרו של שאול רחבי, '"לסאדאת הייתה דרושה עוד מלחמה אחת" — החמצת ההזדמנות לשלום: שיחת קיסינג'ר-איסמאעיל, מאי 1973', בתוך: 'מלחמת יום הכיפורים ולקחיה', האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב 2005. עמ' 123–132. וגם הנ"ל, 'גולדה לא אמרה לא', בתוך: **הארץ**, 3.10.2012.

222 שיפריס, **ישראל גלילי**, עמ' 292.

223 שם, עמ' 293.

224 מדזיני, **היהודיה הגאה**, עמ' 412.

225 על פרשת 'מסמך גלילי' ראו: נקדימון, **סבירות נמוכה**, עמ' 39–48; שיפריס, **ישראל גלילי**, עמ' 296–298, מדזיני, היהודיה הגאה, עמ' 420–421.

226 מדזיני, **היהודיה הגאה**, עמ' 354.

227 על תכנית דיין ראו: יגאל וגנר, 'פוליטיקה ואידיאולוגיה במחלוקת על ארץ ישראל "השלמה"', בתוך: וגנר, צור ורז, **לקראת הימים הבאים**, עמ' 204–246. ראו עמ' 215 (להלן: וגנר, 'פוליטיקה ואידיאולוגיה') וגם בהקשר הקונפליקטואלי הפנימי בצמרת

בפועל, השימוש בהחזרת שטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים כקלפי מיקוח להשגת שלום היה מדיניות של קבוצה אחת בצמרת הפוליטית הישראלית. קבוצה זו, שמוביליה היו אישים כאלון, גולדה וגלילי, חתרה להשגת 'גבולות בני הגנה' במקום המותניים הצרים שהיו גבולותיה של ישראל עד יוני 1967. עם סיום קרבות ששת הימים הציע אלון את 'תכנית אלון' — פשרה טריטוריאלית שתאפשר את סיום הסכסוך הישראלי-ערבי. בישראל המתנגדים הבולטים לתכניתו היו פרס ודיין; דיין לא רק התנגד פומבית לפשרה טריטוריאלית אלא אף הציע תכנית אחרת, שבעיקרה התנגדה לשימוש בשטחים כקלפי מיקוח, תכנית זו נקראה 'הפשרה הפונקציונלית', וכיוונה לשמור את השטחים בידי ישראל, ואת האוכלוסייה הערבית להותיר בטיפולה של ירדן. מפלגת רפ"י לא רק התנגדה לכיבושים שנעשו במלחמת ששת הימים אלא ניהלה לאחר המלחמה (גם כשחזרה למפא"י ב־1968) מדיניות שעיקרה את היכולת להשתמש בשטחים כקלפי מיקוח מול המצרים והעדיפה החזקת השטחים כולם או נסיגה חד־צדדית — שתי אסטרטגיות שהן אחת: התנגדות דה פקטו לשלום עם המדינות השכנות.[228]

בשנים שבין 1967 ל־1973 העדיף דיין אחת משתי האפשרויות: נסיגה מלאה מהשטחים הכבושים בלא משא ומתן עם מצרים או הישארות בשטחים הכבושים ככובשים וכמתיישבים. מפורסמת אִמרתו 'טוב שארם בלי שלום מאשר שלום בלי שארם'. יגאל אלון תיאר זאת כך:

> עד מלחמת יום הכיפורים היו כאלה שהיו בלתי מרוצים מהיעדר מוביליות, והיו כאלה שהיו מרוצים מהמצב שהתקיים אז מתוך הנחה שישראל היא כל כך חזקה [...] שהזמן איננו פועל בהכרח לרעתה — גם לא מהבחינה המדינית [ההדגשה שלי].[229]

תפיסתו של דיין כל אותן שנים היתה שאין לצפות למשא ומתן בין ישראל ובין הערבים, ואם אכן יתקיים משא ומתן, הוא לא יבטיח פתרונות של ממש לישראל. לכן עוד בשנת 1968 הציע דיין את חלוקת סיני ואת הנסיגה בלא משא ומתן מקו ברדוויל עד שארם א־שיח' בשלב הראשון, זוהי הסיבה להתנגדותו

הישראלית: רז, 'שותפות אינטרסים'; וכן אדם רז, 'הממד הגרעיני של מלחמת ששת הימים', **כיוונים חדשים**, גיליון 28 (יוני 2013), עמ' 147–160.

228 מרדכי שלו (עורך), **יגאל אלון כשר החוץ — פרקים מפועלו**, משרד החוץ — מחלקת ההסברה, [לא מצוין מקום הוצאה ושנה], עמ' 75.

229 ראו: וגנר, 'פוליטיקה ואידיאולוגיה', עמ' 215.

לישיבת צה"ל על קו התעלה.[230] בפועל, מדיניותו בימים שלפני מלחמת יום הכיפורים ובזמן המלחמה מלמדת כי הוא חתר לשינוי המצב שישראל יושבת בקו התעלה.

אחד מחוקרי התקופה כתב:

> מאלף הדבר להבנת חילוקי הדעות [...] כי ב־1971, כאשר ניסה שר החוץ האמריקאי רוג'רס ללחוץ על ישראל לפנות את אזור התעלה, היה זה דיין שדחף להסדר חלקי בתעלה, ואילו גולדה, אלון ותומכיהם התנגדו, משום שלא רצו בהסדר שאיננו חלק מוגדר מתהליך מוסכם לקראת שלום כולל, ועם זה יוציא מידי ישראל קלפי־מיקוח חשובים שכל עוד הם בידיה, מהווים הם תמריץ חזק להגיע עמה להסכם שלום כולל. דיין חשב, שאם ישראל תיפטר מן התעלה, יפחת הלחץ למשא-ומתן לשלום כולל, גם מן הצד המצרי וגם מצד ארצות־הברית, וניתן יהיה להאריך את הסטטוס־קוו.

מתברר אפוא שמדיניותו של דיין, אשר חתרה לשימור הסטטוס קוו באזור, עוד מזמן התנגדותו לכיבושי מלחמת ששת הימים תורגמה לאסטרטגיה צבאית בזמן מלחמת יום הכיפורים; ואסטרטגיה זו לא היתה מקובלת על מקבלי ההחלטות בישראל. מדיניותו של דיין חתרה לבטל את מכפלת הכוח הצבאי הישראלי במלחמה באמצעות הפתעה של ישראל בתחילת המלחמה ונסיגה לקווי המצרים בדרום והכינרת בצפון בימים הראשונים של הלחימה. מדיניות זו התבטאה בין היתר בהתנגדות לכיבושי ישראל בתוך שטח מצרים לאחר צליחת התעלה. גם הדחתו של רמטכ"ל צבא מצרים ויריבו של סאדאת שאזאלי ביטאה את תבוסת האסכולה בישראל ובמצרים שחתרה לשימור הסטטוס קוו האזורי ושימור היריבות הבין־גושית, בין ארצות הברית לברית המועצות בזמן המלחמה הקרה.

דיון קצר וסיכום

בתחילת המאמר הצגתי את סוגיית האמצעים המיוחדים ואת ביטוייה בספרות ובדבריהם של האישים שהיו מעורבים בה. טענתי, על בסיס עדויות שונות, שדדו ציפה במשך השבוע שקדם למלחמה לקבל התרעה קונקרטית מ'פוליסת הביטוח הלאומית של ישראל' כדי שצה"ל יהיה ערוך עם גייסות המילואים שלו

230 שם. הציטוט מעמ' 216–217.

כשתפרוץ המלחמה. להערכתי, המאבק שניהל דדו עם דיין על גיוס המילואים והחשיבות שייחס למידע של האמצעים המיוחדים מלמדים שהוא לא סמך על כך שהכוח הסדיר יוכל לבלום לבדו את המתקפה בתחילת המלחמה.

ראינו שלא רק דדו חשב כי האמצעים הם 'פוליסת הביטוח' אלא גם זעירא ראה בהם מעין ביטוח משני. הצגנו את השאלות מדוע לא הופעלו האמצעים; ומדוע שיקר זעירא במשך שבוע ימים למקבלי ההחלטות. בצדק ציין בר־יוסף שעדיין אין לשאלות אלה תשובה. להערכתי, הדרך הנכונה להתקדם בדיון החותר להסביר מדוע לא הופעלו האמצעים היתה העברת הדיון מהתחום הצבאי־מודיעיני לתחום הפוליטי. לשם כך סקרתי בקצרה את הספרות הדוחה את המונח 'קונספציה' להסבר המחדל המודיעיני במניעת המלחמה, ציינתי שהיתרון המרכזי שלה הוא בהעבירה את הדיון לתחום הפוליטי, אולם חולשתה המרכזית היא בהתעלמות ממכלול גדול של העובדות הידועות ודחיקה של המחלוקות הפוליטיות.

ציינתי כי להבנת אי־הרלוונטיות של ה'קונספציה' להסברת האירועים סמוך לפרוץ המלחמה עלינו לתאר בפרוטרוט את 48 השעות שהיו דרושות, לדעת דדו ואחרים, כדי שצה"ל יימצא במצב היכון לקראת שעת ה'שין'. ראינו שהמידע לא הגיע מהאמצעים המיוחדים — זמיר סיפק את המידע שהיה דרוש לדדו כדי לגייס את המילואים, והוא אישר שתכנית הלחימה שיבצעו המצרים היא 'צריחים גבוהים'. עם זאת, גם לאחר שהיה המידע בידי דדו המשיך דיין בהתנגדותו לגיוס המילואים עד שלבסוף החליטה גולדה, בניגוד לדעתו, לגייס גיוס מלא.

העלינו את ההשערה כי למרות מה שכתוב לרוב בספרות ובהסתמך על ההיסטוריה הפוליטית של דיין, הוא ידע שהאמצעים אינם מופעלים, אך הסתיר זאת משום שהיה מעוניין כי בפתיחת המלחמה יתקפו מצרים וסוריה וישראל תידרש לבלום ולייצב קו הגנה חדש, כמציאות מדינית וצבאית חדשה שתשרת את הסטטוס קוו באזור; זו היתה מדיניותו גם בזמן המלחמה. למעשה, לשם הגשמת מדיניות דיין לא היה צורך במידע מדויק על שעת פתיחת הקרבות כי הוא תמך במגננה, והכוחות הסדירים היו מסוגלים לה, גם אם במחיר יקר. לבסוף, הסברתי שזו היתה עמדתו של דיין במשך שנים, שכן הוא התנגד לשימוש בשטחי 1967 כקלפי מיקוח לקראת הסדרי שלום עתידיים. אל מול מדיניות דיין עמדה מדיניותם של גולדה ודדו; הם התנגדו לאסטרטגיית הקיפאון של דיין וחתרו לכך שהמלחמה תוביל להישגים אסטרטגיים שישמשו מנוף להסדרי שלום עתידיים, ולכן התנגדו לנסיגת ישראל לקו המצרים וחתרו לכך שצבא מצרים יובס במלחמה.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 214-230

מן הארכיון

סיכום ההתייעצות אצל ראש הממשלה על סף מלחמת יום הכיפורים – בוקר 6 באוקטובר 1973

רקע

מלחמת יום הכיפורים פרצה בשעה 13:50 בצהרי יום שבת, ביום הכיפורים, 6 באוקטובר 1973, היא נמשכה 19 ימים וגבתה את חייהם של כ־2,300 חיילי צה"ל. מלחמה זו נחשבת עד היום הטראומה הלאומית הקשה ביותר שחוותה החברה הישראלית וקו פרשת מים אשר בא לידי ביטוי במגוון רחב של תחומים בחברה הישראלית.

בשנים האחרונות החלו להיחשף אי־אלו מסמכים מימי המלחמה שעד לפני שנים מספר היו טמונים עמוק בגנזך המדינה, בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, ולא אושרו לפרסום. המסמך שבחרנו להביא במדור התעודה בגיליון הנוכחי הוא סיכום התייעצות גורלית במיוחד של צמרת הדרג המדיני והביטחוני אצל ראש הממשלה, אשר התכנסה כשש שעות לפני פרוץ המלחמה בבוקר יום שבת, ביום הכיפורים. בישיבת ההתייעצות השתתפו ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל רב־אלוף דוד (דדו) אלעזר, ראש אמ"ן האלוף אלי זעירא, עוזר שר הביטחון רב־אלוף במיל' צבי צור, השר ישראל גלילי, שהוזעק מביתו שבקיבוץ נען, ומאוחר יותר הגיע גם סגן ראש הממשלה יגאל אלון, שהוזעק מביתו בקיבוץ גינוסר.[1]

בערב יום כיפור התארחה גולדה מאיר בביתם של בנה מנחם ורעייתו איה. בזמן הסעודה המפסקת הרגישה לא טוב, ומצב רוחה היה עכור. גם בלילה לפני הישיבה נדדה שנתה. בספרה האוטוביוגרפי היא כתבה:

* ליוו בדברי רקע ובהערות — אורן קלמן ומירית די־נור.

1 גולדה מאיר, משה דיין, יגאל אלון וישראל גלילי היו החברים המרכזיים בקבינט המלחמה הלא רשמי שהתכנס לראשונה בפגישה המוצגת לעיל.

הייתי דרוכת־מנוחה מאד ולא היה לי תיאבון בכלל; ואף־על־פי שהם רצו שאשאר עוד עם הידידים שלהם, ביקשתי סליחה והלכתי לישון, אבל להירדם לא יכולתי [...] שעות על שעות שכבתי ערה ולא יכולתי להירדם. לבסוף ודאי התנמנמתי.

ואז הגיעה שיחת הטלפון שגולדה יראה מפניה כל כך. בשעה 3:50 לפנות בוקר צלצל הטלפון, ומצדו השני של הקו היה ישראל ליאור מזכירהּ הצבאי של גולדה מאיר. הוא העביר לה דיווח מראש המוסד צבי זמיר, שהתבסס על מקור חשוב מאוד, לפיו יתקפו המצרים והסורים יחד את ישראל בשעות אחר הצהריים של אותו היום.[2] לימים נודע כי המקור היה אשרף מרואן חתנו של נאצר, שעמו נפגש זמיר בלונדון.

בעקבות ידיעה זו החלו הכנות קדחתניות לקראת המערכה המתרגשת ובאה. גולדה הורתה לזמן את דיין, דדו, אלון וגלילי ללשכתה מוקדם בבוקר לישיבת חירום. סיכומה של ישיבת החירום יובא להלן. שתי הכרעות הרות גורל הונחו לפתחה של ראש הממשלה בישיבה זו: מהו היקף כוחות המילואים שיש לגייס, ואם על ישראל להקדים את מצרים וסוריה ולפתוח במתקפת מנע. הדעות בקרב הנוכחים בפגישה היו חלוקות, וההתלבטות היתה כבדה.

שר הביטחון והרמטכ"ל לא הסכימו בנוגע להיקף גיוס המילואים. דיין תמך בגיוס חלקי (כל חיל האוויר ועוד שתי אוגדות) כדי שלא ליצור רושם כי ישראל ירתה את יריית הפתיחה. כרסם בו חשש פן רושם כזה יציג את ישראל כתוקפנית ויגרום לאמריקנים להפסיק את תמיכתם בישראל. ייתכן שהיו לו גם שיקולים שנגעו לבחירות אשר עמדו בפתח.[3] לעומתו, דדו תמך בגיוס מלא (כל חיל האוויר ועוד ארבע אוגדות). הוא אמר כי לדעתו הכוחות הקיימים יאפשרו מגננה אך לא מתקפה וכי כוחות המילואים שיגויסו יוכלו להיכנס לפעילות כבר

2 גולדה מאיר, **חיי**, ספריית מעריב, תל אביב 1975, עמ' 309; ראו גם: אמנון ברזילי, 'חלום הבלהות של גולדה מאיר', **הארץ**, 3.10.2003, http://www.haaretz.co.il/misc/1.914636 (תאריך אחזור: 7.6.2013).

3 בריאיון שהתקיים לגיליון זה עם אבנר שלו, אז ראש לשכתו של הרמטכ"ל דדו, הוא העריך שגם שיקולי בחירות השפיעו על ההחלטה שלא לגייס את כל מערך המילואים. ראו ריאיון עם מר אבנר שלו לעיל, עמ' 5–51; טענה זו עולה גם במחקרו של אורי בר־יוסף. לדבריו, דיין חשש מפני המחיר הפוליטי שיהיה עליו ועל מפלגתו לשלם אם יתברר שהזעיקו את עם ישראל באמצע יום הכיפורים לשווא. ראו: בר־יוסף, אורי, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה־ביתן, לוד, 2001, עמ' 345, 346.

למחרת היום, לאחר פרוץ המלחמה יהיה קשה יותר לגייס את מערך המילואים. לבסוף תמכה גולדה בעמדתו של דדו ואמרה:

> יש לי קנה מידה אחד: אם באמת תהיה מלחמה, אנו צריכים להיות במצב הטוב ביותר. כלפי חוץ אם תהיה מלחמה, מוטב שיכעסו עלינו ושמצבנו יהיה טוב יותר. איש לא יוכל למדוד בדיוק כמה גייסנו. אנו צריכים לחשוב עוד פעם ולהחליט. אם תהיה מלחמה — אנו צריכים להיות במצב הטוב ביותר.[4]

שלא כהכרעה שנפלה בשאלת היקף הגיוס, בפגישה זו לא התקבלה החלטה באשר לשאלת מכת המנע, ולמעשה גם לא אחריה. דיין התנגד למכת מנע בטענה שבפעם הזאת, להבדיל מערב מלחמת ששת הימים, התנאים אינם מאפשרים זאת; הפעם 'חשוב שלא יגידו שאנו פתחנו'. דדו, לעומתו, היה בעד מכת מנע מכיוון שמבחינה צבאית מדובר ביתרון עצום שיחסוך אבדן של חיים רבים. הוא אף ציין כי מעשית חיל האוויר יכול להשמיד בשעה 12:00 את כל חיל האוויר של סוריה. גולדה קיבלה את דבריו של דיין ודחתה את ההכרעה בדבר מתקפת המנע להמשך היום בטענה שזה 'נורא מושך. אבל זה לא 1967. הפעם העולם מתגלה בכל נבזותו. לא יאמינו לנו'. בפועל החליטה גולדה שלא לאשר מתקפת מנע.

שאלות נוספות שעמדו בשולי הדיון בישיבה היו אם יש לפנות אוכלוסיות של נשים וילדים משטחי רמת הגולן וסיני, מהם סיכויי הצטרפותה של ירדן למערכה וכיצד יש להתכונן לאפשרות זו וכן מהי עמדתה של ארצות הברית. מלבד זה דנו משתתפי הישיבה ברעיונו של אשרף מרואן, המקור המודיעיני של צבי זמיר, לסכל את פרוץ המלחמה על ידי פרסום הידיעות על תכניותיה של מצרים, ובכך להוכיח להנהגתה שישראל יודעת על התכניות ומוכנה להן.[5]

4 ראו בסיכום הישיבה להלן.

5 בישיבה הוחלט לקבל את ההצעה. בהמשך היום נפגשה ראש הממשלה עם שגריר ארצות הברית קנת קיטינג והתחייבה בפניו שישראל לא תפתח במכת מנע. היא מסרה לשגריר שעל מצרים וסוריה לדעת כי ישראל יודעת על כוונותיהן ומתכוונת להדוף את התקיפה ולהנחית עליהן מכות כואבות, והביעה ביטחון שישראל תנצח במערכה. ראו: http://www.archives.gov.il/ArchiveGov/general/YomKipurWar/YK1 (תאריך אחזור: 7.6.2013).

סודי ביותר

סיכום התייעצות אצל ראש הממשלה[6]

תל־אביב, יום כיפור, 6.10.73 שעה 08.05
נרשם ע״י מר אלי מזרחי

השתתפו: רה״מ הגב׳ ג. [גולדה] מאיר, שהב״ט [שר הביטחון] מ. [משה] דיין, הרמטכ״ל ר/א. [רב־אלוף] ד. [דוד (דדו)] אלעזר, ראמ״ן [ראש אמ״ן] אלוף א. [אלי] זעירא, עוזר שהב״ט ר/א [במיל׳] צ. [צבי] צור, השר י. [ישראל] גלילי, (בהמשך י. [יגאל] אלון).

שהב״ט מ. דיין: מבקש להעלות מספר דברים. על חלק מהם הרמטכ״ל וראש אמ״ן יפתחו. יציג את הבעיות מן הקל אל הכבד.[7]

א. קודם כל ביחס אל ערביי השטחים, לא למנוע מהם לבוא לעבוד, להשאיר הכל כרגיל. לא לסגור הגשרים. המשך מדיניות ליברלית. ירצו לברוח — יברחו.

ב. מציע לפנות היום את הילדים מרמת הגולן, מרש״ל[8] ואבו־רודס.[9] סך הכל בגולן 30 ילד. אם יש להם רעיונות אחרים, זה ענינם. לפנות ערב או אחה״צ להציע להם להוציא את הילדים לטיול.[10] להוריד אותם משם. נשים, תרצנה להישאר — תישארנה. אותו דבר לגבי אבו־רודס. אם יש משפחות ומטיילים, לא נתעסק אתם.
בהחלט יכולה להיות התקפה על שארם[11] או אבו־רודס.

6 מתוך ארכיון המדינה, א-7017/1.

7 שלא כפי שהיה אפשר לצפות לפי שעון החול הצבאי האוזל וההשהיה בגיוס המילואים, דיין פתח דווקא בנושאים שוליים יחסית — המדיניות בשטחים ופינוי אזרחים מאזור הקרבות. ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם** (לעיל הערה 3), עמ׳ 350.

8 מרחב שלמה (מרש״ל) — הכינוי שנתנה ישראל לאזור דרום סיני בעת שהיה בשליטתה.

9 אבו רודס — עיירה בדרום מערב סיני, לחופו המזרחי של מפרץ סואץ. בארות הנפט שבאבו רודס סיפקו לישראל יותר ממחצית מתצרוכת הנפט בזמן שסיני היתה בשליטתה. במקום הוקם יישוב בשם שלהבת, ובו התגוררו העובדים בשדות הנפט ובני משפחותיהם.

10 דיין הציע לארגן ׳טיול׳ לילדי היישובים ברמת הגולן כדי להוציאם מטווח התותחים הסוריים.

11 שארם א־שיח׳ — עיר מצרית בדרום חצי האי סיני, לחוף מפרץ אילת. בימי שלטונה של ישראל היו במקום יישוב ישראלי בשם אופירה, בסיס חיל האוויר ובסיס חיל הים.

רה״מ הגב׳ מאיר: כדי לא לגרום להם [לסורים] לנחת־רוח, מציעה שהילדים יתחילו לרדת מהגולן כבר עכשיו, ולא ערב הפעולה.

הרמטכ״ל: אנחנו כבר ערב הפעולה.

רה״מ הגב׳ מאיר: בענין הילדים. אני מכירה את האנשים. לא מוציאים את הילדים. אני חושבת שזו צריכה להיות הוראה.

שהב״ט מ. דיין: אומרים לרדת — שיורידו. מחר שיערערו בפנייך.

הרמטכ״ל: מסכם: בענין הילדים מוציאים מהרמה, אבו־רודיס, מרש״ל והמשפחות מבסיסי חיל האוויריבשדות שלנו בסיני.

שר הביטחון: בענין ארה״ב. הם הודיעו עד עכשיו שאינם רואים הכנות למלחמה [מצד מצרים וסוריה]. אף [ש]אינם יודעים להסביר הוצאת המשפחות של הרוסים וכו׳.[12] צריך לעשות אתם עימות מודיעיני פה ובארה״ב. הנציג שלנו שם ואנשינו כאן. הם הרבה דברים אינם יודעים להסביר.

ראש הממשלה: בקשתי להבריק לשלו,[13] ששמחה[14] יצא עוד הלילה וביקשתי את שלו שיעשה הסידורים להשיג האנשים בבית הלבן בכל עת.

שר הבטחון: הנקודה היא ש־On the face of it [לכאורה, כפי שזה נראה] יש חילוקי דעות עם ארה״ב. השוואת ידיעות (השר גלילי מצטרף ושר הבטחון חוזר על הנקודות שהעלה עד לשלב זה).

ענין יציאת הרוסים הפך כבר להיות בקנה מידה גדול. זה בתהליך של בצוע. יוצאים אלפים. חיוני עתה לנסות להתיישב מודיעינית עם האמריקאיים.

ירדן. — מה שידוע בשלב זה הוא על התברקות [שיגור מברקים] אינטנסיבית בצופן, הלוך ושוב, בינם לבין מצרים וסוריה.

סוריה ומצרים לא ישאירו את ירדן. מברקים בקוד _____ [חלק מחוק]. מציע גם ברגע זה לא לתת אזהרה למלך [חוסיין]. אך לעצמנו, למטה, [להורות

12 ביום שישי 5 באוקטובר התקבלה ידיעה שמשפחות היועצים הרוסים בסוריה אורזות את חפציהן ויוצאות בחיפזון מהמדינה. ראו: מאיר, **חיי** (לעיל הערה 2), עמ׳ 307.

13 אריה שלו כיהן בתפקיד עוזר ראש אמ״ן למחקר בתקופה שלפני מלחמת יום הכיפורים, התפקיד השני בחשיבותו באגף המודיעין. בתפקיד זה היה ממונה על ריכוז נושא המחקר והערכת המודיעין הלאומית. בתקופה שלפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים הערין כי הסבירות לפריצת מלחמה עם מצרים וסוריה נמוכה.

14 שמחה דיניץ היה בזמן מלחמת יום הכיפורים שגריר ישראל בוושינגטון.

ש]אם הראדרים הירדניים יתחילו לפעול, להפציץ אותם. המצרים יבקשו מהם כיסוי מכמ"י [של מכ"ם]. התחנות הקודמות אינן פועלות, אם תתחלנה לפעול — נחסל. אז תהיה השאלה אם להתרות בו [במלך חוסיין] או לא. לא נכנסתי לנושא מה ירדן עשויה לעשות נגדנו. הדבר המיידי הוא המכ"ם.

ראש הממשלה: האם נדע זאת [שיופעל המכ"ם]?

ראש אמ"נ: נדע.

השר י. גלילי: אם המכ"מ יתחיל לפעול, נורידו מיד.

שר הביטחון: אם המכ"מ יפעל בעוד שעתיים — בעוד שעתיים וחמש דקות נורידו.

המלך עלול לעמוד בלחץ קשה של המצרים בענין הרדאר. המצרים זקוקים לו מאוד. בעיקר לגבי רמת־דוד.[15] אם הוא יפעיל את המכ"מ _____ [חלק מחוק] אני בדעה שיש לתת למטה להחליט מה לעשות. אני מבקש עתה אופציה. לא נגיד לו [למטה] עתה כלום. עכשיו שני דברים יותר רציניים:

1) מכה מונעת;
2) גיוס מילואים.

באשר למכה מונעת. מבחינה מהותית, לא יכולים להרשות לעצמנו לעשות זאת הפעם. אם רק מצרים תתקוף, נוכל להכות בסורים. על־סמך הידיעות שיש עתה, לא נוכל להכות מכה מונעת. אפילו חמש דקות קודם, אי־אפשר. אם נהיה במצב שמצרים התחילה והיא התחילה לבד, נוכל להכות גם בסוריה. עקרונית, אם לא יפתחו באש, לא נפתח באש.

בענין גיוס המילואים. הרמטכ"ל ימסור, אחר־כך, פירוט הכוחות. 300 בסיני ו־180 ברמה (טנקים). דדו רוצה גיוס יותר גדול. אני מסוייג. אני מציע לגייס את כל מילואי חיל האויר, לגייס אוגדת שריון בגולן ואוגדה לסיני. זה יכול להגיע ל־50–60 אלף איש. יגלוש אולי לקצת יותר מזה. גיוס זה יש לעשות עד 18.00. אנו צריכים לגולן עוד טנקים וכן גם לסיני. צריך להיערך. בחזית הירדנית — לא. אם הדברים יחמירו ותתחיל אש — נגייס את המערך המלא. אחרת יהיה שאנו עושים מלחמה. גם כך יגידו זאת. לו הייתי חושב שאין מנוס, הייתי מגייס הכל. עד הערב הגיוס המוגבל וכוחות אלה יתכוננו לפעולה עד מחר בבוקר. אם בלילה נרצה לגייס עוד — נגייס. בענין זה יתכן שיש לרמטכ"ל דעה שונה.

15 שמו הלא רשמי של בסיס טיסה מבצעי של חיל האוויר. הבסיס נמצא סמוך לקיבוץ רמת דוד שבעמק יזרעאל.

הרמטכ"ל: קראתי המברק של האיש של צביקה [ראש המוסד צבי זמיר].[16] השדר אוטנטי [כך במקור]. בשבילנו זו התראה קצרה מאד. אם יתקפו בעוד 10 שעות, אנו ערוכים באופן מקסימלי עם הצבא הסדיר. אך לא גייסנו מלואים בכלל. עצמת צה"ל היא 25% סדיר ו־75% מילואים.

כתוצאה מזה צריך להגדיל מיד את הכח. לגיוס המלואים אנו צריכים לפחות כ־24 שעות. מילואים שאנו מגייסים עתה, אפשר להפעילם מחר. בבוקר יום א' יוכלו להיכנס לקרב. המילואים שלא נגייס עכשיו — לא יוכלו מחר להשתתף במלחמה. הם יכנסו לפעילות רק ביום ב' בבוקר. מילואים שלא נגייס עכשו — זה הפסד של יום. לכן אני בעד גיוס גדול. אני מחייב גיוס של כ־200,000 חייל. זה המערך הלוחם. אני לא זקוק לכולם היום. גיוס כל מילואי חיל האויר, השלמות ליחידות הסדירות, גם לחטיבות הסדירות יש פונקציות מלואים. זה הצבא הלוחם. 4 אוגדות משוריינות פלוס ארטילריה ותחזוקה. גיוס כזה צריך לחשוב בסדר גודל של כ־200,000 איש. עם כח זה נהיה ערוכים עד מחר בבוקר-בצהריים, באופן יותר יסודי. אם נגייס פחות מזה, מחר אוכל לתגבר, מבחינה הגנתית נוכל לבלום. אך נהיה מוגבלים למהלכים הגנתיים. בעוד שאם יהיו יותר כוחות, נוכל לתקוף ולעבור להתקפת נגד. כמובן, שאם תתחיל מלחמה, פרוגים[17] על צפת וטבריה והפצצות וכו', זה יפחית מהירות הגיוס. אם אצליח לגייס ולנוע בלילה, זה יותר טוב. אני פחות חשוף. לכן אני מציע את הגיוס הגדול. אם לא נעשה את הגיוס הגדול, אני לא רואה [גיוס של] פחות מ־70–80 אלף [חיילי מילואים]. מבחינת האימפקט הבינלאומי־מדיני — זה לא משנה אם נגייס 70 או 200 אלף איש. בעצם יתכן שזה ישפיע, כי הערבים יבינו שהם איבדו את יתרון ההפתעה. מצד שני, הגיוס יביא לכך, הוא מפליל אותנו. יאמרו שגייסנו על מנת לפתוח במלחמה. מוטב שיגיבו שאנו פתחנו — וננצח. ממילא יגידו זאת. אני בעד הגיוס הגדול. זה באשר לגיוס.

באשר למכה מונעת. מכה מונעת היא כמובן יתרון עצום. היא תחסוך הרבה חיים. אם נכנס למלחמה שהשלב הראשון שלה הוא בלימה, — ויש לי בטחון שנעמוד בה — ואח"כ תקיפה, זו תהיה מלחמה רצינית.

מבחינה אופרטיבית: אנו מסוגלים היום בשעה 12.00 להשמיד את חיל האויר הסורי בשלמותו. אנו צריכים אחרי זה עוד 30 שעות לחיסול מערך

16 הכוונה היא לאשרף מרואן. ראו לעיל את הרקע למסמך זה.

17 פרוג-7 — רקטה ארטילרית קצרת טווח בעלת מנוע דלק מוצק המשוגרת ממשגר מתנייע מתוצרת ברית המועצות שנכנס לשירות ב־1965. רקטות מסוג זה סופקו למצרים ולסוריה בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים. בשלושת הלילות הראשונים של מלחמת יום הכיפורים שיגרה סוריה 25 רקטות פרוג.

הטילים. אם הם מתכוונים לתקוף בחמש (17.00), בשעה זו חיל האויר יפעל חופשית נגד הצבא הסורי. זה מה שאנו יכולים לעשות. אותי זה מאד מפתה מבחינה אופרטיבית. לא מוכרחים להחליט עתה בענין זה, יש זמן של ארבע שעות להידברות עם האמריקאים. אם הם מגיעים לאותן מסקנות כמונו, אם הם [מצרים וסוריה] תוקפים הערב — זה הישג הפתעתי שלהם. יתכן שעד הצהריים גם האמריקאים יגידו שההתקפה היא ודאית ואז יכול להיות שאנו יכולים לעשות המכה המונעת.

אם לא יהיו תנאים נוספים, חיל האויר מוכן לתקוף במקביל [את מצרים וסוריה]. במלחמה, הם מתכוונים לפתוח בתקיפה על השדות שלנו [שדות התעופה]. הם יכולים להקטין, באופן משמעותי, את הכח שלנו, באם יפגעו בשדות. שיבוש וצמצום יכולת ההפעלה שלנו. מה שמקנה לנו הסיכויים הטובים ביותר, זה מכה מונעת על סוריה היום, לפני הצהריים.

אם נפעל לפי האפשרות השניה, כלומר תקיפה במקביל, לא נוכל להכות הטילים היום. הם יוכלו בהתקפה יבשתית לחדור פה ושם, אין הרמטיות, הם יוכלו לתקוף מטרות גדולות.

ראש הממשלה: השאלה היא אם לדאוג לכך שתהיה האפלה הלילה.

שר הבטחון: יש הג"א[18] וכו', והם ידאגו לכך.

עוזר שהב"ט: אם נגייס כל המלואים, מחר המשק משותק. אנו מאורגנים לטפל בכך. החולשה העיקרית היא הרכב. צה"ל לוקח הכל. הדברים הרגילים נתקעים. זה בדרך כלל האחריות של המשרדים הנוגעים בדבר. מזון, דלק וכו'. בגלל הפתאומיות, זה יכביד מחר ומחרתיים.

השר י. גלילי: לגבי המכה המונעת, לכמה זמן התראה אתה צריך?

הרמטכ"ל: אנו מוכנים ב־12.00 לבצע. בין חיל אויר וטילים אנו צריכים ל־3 שעות. לחיל האויר יש זמן מ־12.00 עד 16.00. אחרי 13.00 אי־אפשר להספיק גם את הטילים.

ראש הממשלה: מה היכולת שלנו בכוחות עצמנו לדעת מה מתרחש?

ראש אמ"נ: אנו יודעים מה מתרחש. הם במצב שהם יכולים לצאת להתקפה כל רגע. המערך הקדמי מתאים להגנה ולהתקפה. עכשיו יש סימנים שהוא בהתקפה.

18 הג"א (התגוננות אזרחית) — גוף שהוקם במאי 1948. את תפקידו של הג"א ממלא כעת פיקוד העורף, אשר הוקם ב־1992 בעקבות המסקנות ממלחמת המפרץ הראשונה.

הרמטכ"ל: הסורים קידמו הלילה את הארטילריה הבינונית, כלומר הם בהתקפה ולא בהגנה.

ראש אמ"ן: הם בשלים טכנית ומבצעית למלחמה, לפי התכנית שאנו יודעים עליה. הכל מוכן. אבל: —

א. למרות העובדה שהם מוכנים, לפי דעתי, הם יודעים שיפסידו. סאדאת היום לא במצב שהוא מוכרח לעשות מלחמה. הכל מוכן, אך אין כורח. והוא יודע שהמאזן לא השתפר.

ראש הממשלה: היו תאריכים ודיבורים. הפעם זה אחרת?

ראש אמ"ן: הפעם זה אחרת. הוא עוד לא נתן הפקודה לצאת. יתכן שעד הרגע האחרון ירתע. יכול להיות שאנו יכולים להשפיע על מה שהוא יעשה, או יחליט.

השר גלילי: על ידי?

ראש אמ"ן: 1) גיוס; 2) אם למשל נפעיל את האמריקאים ונגיד לו, באמצעותם, 'אנו יודעים שאתה הולך לתקוף, אנו מזהירים. אנו מחכים, אין לך הפתעה'. בין עכשו להערב, יתכן שזה ישפיע. יש עוד דברים שאפשר לעשות.

השר גלילי: האם ישנו הבדל אופרטיבי אם הוא בעוד שעה ידע שאנו יודעים?

ראש אמ"ן: לנו זה לא מזיק, אלא אם אנו רוצים להקדים. פה מצב לגמרי שונה בהשוואה ל־1967. הוא לגמרי מוכן. אך הוא חי בהרגשה שיפסיד. אולי אני טועה, אך הוא יודע שלא השתנו יחסי הכוחות.[19]

השר גלילי: המקור של צביקה[20] אומר, ניתן לסכל המלחמה ע"י הדלפה. צביקה מציע לנסות זאת. אפשר להשתמש ולהזכיר כל הפרטים, פרט לתזוזת מקום משכנו של הנשיא ועוזריו.

ראש אמ"ן: כל המנגנון להליכה למלחמה עובד, אך הוא עוד לא נתן הפקודה

19 ניתוחו של ראש אמ"ן מעיד כי ביום שבת בבוקר חל שינוי של ממש בעמדותיו. אמנם שלא כמו הרמטכ"ל וראש הממשלה, פרוץ המלחמה לא היה ודאי בעיניו, אך הסבירות לכך בעיניו היתה חשובה הרבה פחות מן ההערכה שהציג יממה קודם לכן. עתה כבר היה מוכן לקבל כלשונו את המידע בעניין ההתרעה שעמד לרשות ארגונו בשעות אחר הצהריים המאוחרות של היום הקודם ואת הפצת מקצתו, לכל הפחות, מנע במשך שעות. ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם** (לעיל הערה 3), עמ' 351.

20 הכוונה לאשרף מרואן.

לפתיחה. ואפילו אילו נתן היה יכול לבטל. יתכן שפעילות שלנו תרתיע אותו או תתן לו אמתלא.

בענין הרוסים. הם התחילו לצאת ביזמתם, גם ממצרים וגם מסוריה. תחילה נשים וילדים, אך גם גברים. בסוריה מצב היחסים קורקטי. הסורים עוזרים. אין ידיעות על קונפלקטים. הרוסים חוכרים כל כלי שייט אפשרי. מביאים כלים להוציא את האנשים. הסיבות לכך: — (1) הם הגיעו למסקנה שהסורים והמצרים הולכים למלחמה, והם הגיעו למסקנה שאינם יכולים למנוע או להשפיע.

שר הביטחון: לסדר. מציע קודם להחליט על ענין המלואים.

ראש הממשלה: אני שוקלת. יש ענין ההשפעה על המשק מחר. אם באמת מלחמה, זה לא אסון. אם תהיה מלחמה, אז לא נבין מדוע היה עיכוב של 12 שעות, יש מקומות שיש כבר הרגשה שמשהו קורה.

אשר למכה מונעת, הלב נמשך, אך עוד נראה.

מה יהיה אם באמת נקבל העצה של החבר הזה, מדוע לא ניזום אנו שה־בי.בי.סי, ה־סי.בי.אס ואחרים יודיעו על הרוסים. שהרוסים מפנים את סוריה ומצרים ולתת הערכה מדוע הם עושים זאת. שנית, אולי אפשר קצת, לכל הפחות, להדליף לסוכנויות, מה נעשה על הגבולות. זאת אומרת, להרוס אצלהם [כך במקור] את האשליה של הפתעה. ב־1967 הם לא ניסו להסתיר. הפעם הם מסתירים מתוך הנחה שאיננו יודעים. במידה וזה לא יכול להזיק לנו, אם הם יודעים שאנו יודעים, זה מכביד עלינו או לא?

שר הביטחון: אם תאשרי גיוס מילואים גדול, לא אתפטר. אך המלצתי היא לגייס כל חיל אויר, לגייס אוגדה לצפון ואוגדה לדרום. בלילה נראה שצריך לגייס — נגייס. הנימוק שלי הוא לא משקי. אני בעד זה שהאמריקאים יאמרו לרוסים שהערבים הולכים למלחמה וכו׳ ושיפרסמו. אני חושש שכל אמצעי התקשורת יגידו שאנו הולכים לתקוף. גיוס מלא לפני שנורתה אפילו יריה אחת וכו׳. מיד יגידו שאנו התוקפנים. אינדיקציה למצב, להלך המחשבה בענין זה, הוא הקביעה האמריקאית שהמצב הוא דפנסיבי [הגנתי].[21] ההערכה שלנו השתנתה כשהרוסים התחילו לצאת. לזה לאמריקאים אין הסבר. בכל אופן, לא מן הנמנע שגם האמריקאים יגידו שלא עמדה להיות מלחמה, אבל צה״ל וישראל דחפו.

אני מחייב להגיד לאמריקאים על גיוס המלואים. לפי הערכתי אם חיל אויר יהיה מגוייס מלא פלוס 2 אוגדות בתור מהלך ראשון מ־05.00 עד 17.00 — זה

21 הכוחות המצריים והסוריים נמצאים במצב הגנה ולא התקפה.

עונה על הענין, ואם לפנות ערב הדברים יחמירו, נקדים בכמה שעות השלמת הגיוס. אני לא חושש שישראל תהיה מופצצת והכבישים יהיו סתומים וכו׳. אני מאמין שנשלים הגיוס גם מחר. זה לא כמו ב־1967. המלחמה תתחיל בסואץ ובגולן. חשוב שלא יגידו שאנו פתחנו.

ראש הממשלה: מדוע שלא נעשה עבודה פרללית [מקבילה]. נודיע פה ונודיע שם (לאמריקאים). לזמן את קיטינג[22] אלי ולהגיד לו הערכתנו, שהשכנים הולכים לתקוף. השאלה היא אם להסתפק רק באמריקאים או להכניס לזה עוד מהסגל הדיפלומטי פה.

שר הביטחון: אני בעד רק להגיד לאמריקאים. אם נזמין רבים, יגידו שאנו עושים סצנריו מפני שאנו רוצים אליבי.

ראש הממשלה: נלך עפ״י תורת השומר הצעיר. בשלבים:

1) גיוס שאין ספק לגביו. לפי תוצאות הדיבור עם האמריקאים נגבירו.
2) מכה מונעת — נורא מושך. אבל זה לא 1967. הפעם העולם מתגלה בכל נבזותו. לא יאמינו לנו. אם יתחילו רק בדרום אז ממילא אין בעיה. אך גם זה נראה במשך היום.

09.05: ראש הממשלה מנחה את גזית[23] להודיע מיד לשלו[24] בושינגטון מה אנו עושים, הזמנת קיטינג והפעלת המודיעין גם פה וגם בארה״ב.[25]

השר גלילי: מסכים בעניין פינוי הילדים מהגולן.

שר הבטחון: אמרתי לדדו לא לעשות היום סיורים באויר מעבר לגבול. צריך שיהיה ברור שלא אנו התחלנו במלחמה.

ראש הממשלה: צריך להזמין גם את ההולנדים וגם את האיטלקים ולחשוב עוד את מי להזמין.

22 קנת קיטינג כיהן בתפקיד שגריר ארצות הברית בישראל מאוגוסט 1973 עד פטירתו בשנת 1975.

23 שלמה גזית מונה במלחמת יום הכיפורים ובחודשים שלאחריה לתפקיד דובר־על של צה״ל ושל מערכת הביטחון. בשנים 1974–1979 כיהן בתפקיד ראש אמ״ן ופעל לשיקום מערך המודיעין של צה״ל לאחר המשבר הקשה של מחדל מלחמת יום הכיפורים.

24 אריה שלו, ראו הערה 14 לעיל.

25 הרמטכ״ל הבין מהתלבטותה של ראש הממשלה בשאלת הגיוס שבכל מקרה מובטח לו גיוס חלקי, לכן בסביבות 9:00 יצא ראש לשכתו אבנר שלו מהישיבה כדי לדווח לסגן הרמטכ״ל ישראל טל כי אפשר להתחיל בגיוס המוגבל. ראו: בר־יוסף, **הצופה שנרדם** (לעיל הערה 3), עמ׳ 352.

ראש אמ"ן: אולי כדאי לספר לשאח.[26] נגיד זאת שם. בשביל היחסים.

שר הביטחון: צריך לכלכל צעדינו היטב. שלא תהיה פניקה.

ראש אמ"ן: רק לאמריקאים נגיד שיש ידיעות על מלחמה היום.

ראש הממשלה: צריך להגיד שהרוסים יוצאים, שיש ידיעות על ריכוזים בגבולות, ושיש שם גיוס. אך בשלב זה נאמר זאת רק לאמריקאים.

הרמטכ"ל: אני מוכן לגיוס לא מלא. אך אני רוצה את ארבעת[כך במקור? אם כן, כדאי לציין זאת] האוגדות המשורינות. כל הכנותי שהיום בשעה 18.00 תיפתח מלחמה. גיוס כל חיל האויר ו־4 [אי־האחידות (ספרה־מילה) במקור?] אוגדות משורינות. אני מחפש לעצמי מצב יותר טוב. הסך הכל הוא עוד 30 אלף איש.

עוזר שהב"ט: זה מינימום גיוס של 100–120 אלף. מבחינת האימפקט מי ידע אם זה 70 או 100 אלף.

ראש הממשלה: מבחינת האימפקט המדיני, אם לא מודיעים מיד על גיוס כללי, אז 70 או 100 אלף, זה לא משנה.

השר גלילי: מודיעים משהו לשכן?[27]
ראש הממשלה: אני מחכה לתשובה.

שר הביטחון: מבקש הגדרה מדוייקת מה מגייסים.

הרמטכ"ל: מגייסים: —

1) את כל חיל האויר;
2) את ההשלמות למערך הסדיר, כלומר המילואים של היחידות הסדירות. מבחינה מספרית זה 10–12 אלף איש.
3) ארבע אוגדות מלואים ומה שצריך לשרת אותן. באוגדה יש כ־12 אלף איש. 4 אוגדות הן 45 אלף איש. את זה צריך להכפיל (להוסיף השוליים וההשלמות).
4) סך הכל גיוס 100–120 אלף איש כולל הכל בכל.

26 כנראה הכוונה לשאה הפרסי מוחמד רזא שאה פהלווי, ששלט בשנים 1941–1979. פהלווי היה השאה האחרון של איראן, והודח מהשלטון בעת המהפכה האיראנית בשנת 1979. בתקופת שלטונו נרקם קשר טוב בין איראן לישראל.

27 כנראה הכוונה לחוסיין מלך ירדן.

שר הביטחון: לא שיניתי דעתי.

ראש הממשלה: מה המספר שלך?

שר הביטחון: פחות מהחצי. הבעיה לי היא פנימית וחיצונית. מה אנו צריכים לעשות במצב הזה. ודאי שטוב שהמערך המלא יהיה מגוייס. ואני ער למצב שהוא [סאדאת] לא יפתח באש. השאלה היא מה אנו צריכים לעשות היום בבוקר. להכפיל הצבא הסדיר, נגיע ללפנות ערב ונראה.

אך להכניס את המדינה לגיוס מלא כשאנו מאד פגיעים הן כלפי חוץ והן כלפי פנים. האם אנו צריכים לעשות מצב רוח של מלחמה וכו׳. השיקול הפנימי לא תופש [כך במקור]. אך היות ואני מעריך שב־24 שעות אנו יכולים להרשות לעצמנו זאת, אז נעשה המהלך הראשון בקושי ולהתחיל זאת טוב מבחינה בינלאומית. היום הגורם הקובע יהיה חיל האויר. חיל האויר הוא המשמעותי ביותר.

הרמטכ״ל: מחר חיל האויר לא יכול לתקוף בקווים.

שר הביטחון: לא עושים עדיין תוכניות אופרטיביות. אם נגייס בערב יהיה לנו רק פיגור של 8 שעות. לעצמנו ולאחרים הייתי מתחיל התחלה צנועה, על כל הקשיים הכרוכים בכך. זה ישרת אותנו.

ראש הממשלה: מה זה קשיים?

שר הביטחון: שנצטרך בפחות כוחות לעמוד בחזיתות ויהיה לנו יותר קושי בגיוס בזמן המלחמה.

הרמטכ״ל: אם הסורים פורצים לגולן, אני עם עוד אוגדה מכה לכיוון דמשק, ועם עוד אוגדה ברמה.

שר הביטחון: אם יותר כוחות — מצבנו יותר טוב. במלחמה לגייס, פחות טוב. אך זה לא מצב שבקווים יחסרו לנו כוחות. אבל אני לא מתעקש על זה.

ראש הממשלה: יש לי קנה מידה אחד: אם באמת תהיה מלחמה, אנו צריכים להיות במצב הטוב ביותר. כלפי חוץ אם תהיה מלחמה, מוטב שיכעסו עלינו ושמצבנו יהיה יותר טוב. איש לו יוכל למדוד בדיוק כמה גייסנו.

אנו צריכים לחשוב עוד פעם ולהחליט. אם תהיה מלחמה — אנו צריכים להיות במצב הטוב ביותר.

שר הביטחון: הכי טוב, פירושו גיוס מלא.

ראש הממשלה: שלא היה מצב שבמכה ראשונה יפגעו יותר מאשר אילו היה לנו יותר כח. קנה מידה אחד: אם מלחמה, אז כמה שאפשר פחות פגיעות. באשר למכה מונעת — לא נוכל להסביר זאת, אך גם כאן, נראה במשך היום. אם המצרים יפתחו והסורים לא יצטרפו נכה גם בסורים.

שר הביטחון: ברור.

השר י. אלון: אם הסורים יתחילו, והמצרים לא יצטרפו, מה עם המצרים?

הרמטכ"ל: כנ"ל.

שר הביטחון: אני לא בטוח שהסורים יפעלו כך, אך במקרה הראשון נוציא אותם מן המערכה קודם כל.

בשעה 09.20: שר הבטחון מסכם כי על הרמטכ"ל לגייס את כל המערך כפי שהוצע ע"י הרמטכ"ל.

אחרית דבר

עם סיום הדיון בלשכת ראש הממשלה הוכרעו שתי השאלות הקריטיות שהתמודדו עִמן מקבלי ההחלטות באותן שעות. בשאלת גיוס המילואים נענתה ראש הממשלה לעיקר תביעותיו של הרמטכ"ל, ובשאלת מכת המנע היא קיבלה את עמדת שר הביטחון. עדויות מאוחרות יותר מלמדות כי גולדה ובעיקר דיין חזרו בהם מאחדות מעמדותיהם בישיבה זו.

על פי עדויות מהימים הראשונים של המלחמה, נראה שדיין חזר בו מעמדתו בעניין גיוס המילואים באותה ישיבה. ביום שלמחרת בשעה 14:50, לאחר ההצלחות הראשוניות של הכוחות המצריים והסוריים, נערכה התייעצות נוספת של קבינט המלחמה. דיין הגיע אליה לאחר שחזר מסיור בחזיתות הצפון והדרום ונשמע מודאג הרבה יותר משהיה בבוקר היום הקודם. דיווחו השרה אווירת ייאוש בנוכחים. לפי עדותה של גולדה, דבריו היו: 'התחזית הפסימית ביותר ששמעתי עד אז מימי [...] הקשבתי לו בחלחלה'.[28] מדבריו אפשר ללמוד כי הוא הבין ששגה בהערכותיו המוקדמות:

28 מאיר, **חיי** (לעיל הערה 2), עמ' 311.

זה לא הזמן לחשבון הנפש. לא הערכתי די את כח האויב, את המשקל הלוחמתי שלו, והגזמתי בהערכת הכוחות שלנו וביכלתם לעמוד. הערבים לוחמים הרבה יותר טובים מאשר קודם [...] יש לנו בעיה של יחסי כוחות קשים מאד. הם לוחמים טוב ויש להם מטריה טובה של טילים. מה יהיה?[29]

בישיבה העריך דיין כי גם ירדן תצטרף למלחמה וכי אין זו מלחמה על שמירת הכיבושים שהושגו במלחמת ששת הימים אלא 'מלחמה על ארץ־ישראל'. מדבריו של דיין בישיבה עולה הרגשה של 'חורבן הבית', וייתכן שגם מרמיזה ראשונה של שיקול שימוש ב'נשק יום הדין': 'היתרון המוסרי שלנו אינו עומד מול המסה הזאת. המספרים האלה הם מכריעים מאד. יכול להיות שיש מחשבות אחרות איך לפעול במצב זה'.[30]

מאוחר יותר, בהתייעצות נוספת שקוימה ב־9 באוקטובר בבוקר בלשכת ראש הממשלה, הציג דיין עמדה שונה בתכלית מזו שהביע שלושה ימים לפני כן בשאלת הגיוס לפני שפרצה המלחמה. הוא העריך כי ישראל נכנסת לתקופה של מלחמה ממושכת ויש לגייס גיוס רחב ככל האפשר, ובו גיוס מפקדים שפרשו מצה"ל, גיוס 'גילאים מבוגרים יותר' ואפילו 'גיוס יהודים מחו"ל'.[31]

גם אצל גולדה היה אפשר להבחין בהרהורי חרטה לזמן קצר. כפי שראינו, גולדה החליטה שלא לאשר את מתקפת מכת המנע משיקולים מדיניים. בישיבת ממשלה שהחלה בשעה 12:00 של אותו היום היא הסבירה כי החלטתה נבעה מהרצון שישראל לא תצטייר כמי שפתחה במלחמה כדי להבטיח תמיכה מדינית בעת הצורך.[32] לימים תתאר גולדה בספרה האוטוביוגרפי את שיקוליה:

29 פרוטוקול ישיבה מיום 7.10.1973, שעה 14:50, עמ' 2, ארכיון המדינה, א-7017/1; ראו: http://www.archives.gov.il/ArchiveGov/general/YomKipurWar, תאריך האחזור: 7.6.2013.

30 שם. לפירוט נוסף בשאלת הכוונה להשתמש בנשק גרעיני בזמן המלחמה ראו: דוד שחם, **ישראל — 40 השנים**, עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 347; יוסי מלמן, 'האם "המהלך המטורף של גולדה" במלחמת יום כיפור כלל נשק גרעיני?', **הארץ**, 7.10.2010 http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1224123; נועם שיזף, 'ד"ר אבנר כהן, חוקר הגרעין הישראלי מציג: פרקים חדשים בפרויקט העמום ביותר בישראל', **הארץ**, 22.10.2010 http://www.haaretz.co.il/misc/education/1.1226424.

31 דיון אצל ראש הממשלה, 9.10.1973, שעה 7:30, עמ' 10, מתוך ארכיון המדינה, א-7017/1.

32 מתוך אתר ארכיון המדינה: http://www.archives.gov.il/ArchiveGov/general/YomKipurWar/YK1, תאריך האחזור: 7.6.2013.

אני יודעת את כל הנימוקים בעד מהלומת־מנע, אבל אני נגדה. אף אחד מאתנו אינו יודע עכשיו מה יביא אתו העתיד, אבל תמיד קיימת האפשרות שנהיה זקוקים לעזרה, ואם נהלום ראשונים לא נקבל שום דבר מאף אחד. הייתי רוצה לומר כן מפני שאני יודעת מה יהיה פירוש הדבר, אבל בלב כבד אני אגיד לא.[33]

עם זאת ישנה עדות אחת לפחות מיומה השני של המלחמה שראש הממשלה התחרטה על החלטתה זו. בלילה הראשון למלחמה גילתה הנהגת המדינה את מלוא חומרתו של מצב הצבא בחזיתות. בד בבד התברר להנהגת המדינה כי אף על פי שלא ישראל פתחה במלחמה, היה קשה להביא להחלטה נוחה לישראל במועצת הביטחון. כל זאת הביא את גולדה לומר בישיבה שהתכנסה בבוקר היום השני של המלחמה, 7 באוקטובר, דברים אשר משתמע מהם כי היא התחרטה על שלא הורתה על מכת מנע:

אם חלילה נעמוד במצב כזה [פעם נוספת בעתיד] צריך 'לצפצף' על העולם ולתת לצבא לפתוח [במתקפת מנע] [...] הסוף הוא, וזה הדבר החשוב, שאנו רשומים לטוב רק אצל האמריקאים. קיסינג'ר לא יכול לגייס עוד שניים שלושה [תומכים בקרב המדינות החברות במועצת הביטחון] על מנת ש[המצרים והסורים יחזרו למקומותיהם.

זו היתה הפעם היחידה כל המלחמה שהיה בה רמז להכאה על חטא. גולדה הציגה בזיכרונותיה עמדה אחרת — היא היתה שלמה עם החלטתה שלא לאשר מכת מנע, והאמינה שבדרך הזאת הצליחה להבטיח את תמיכתה של ארצות הברית ואת הספקת התחמושת שהיתה קריטית כדי ליצור מפנה בשדות הקרב.[34]

עיון במסמך שהובא להלן חושף את מקצת הסוגיות הדחופות והרות הגורל שנאלצה ההנהגה המדינית והצבאית של מדינת ישראל להתמודד עמן ערב מלחמת יום הכיפורים וגם בזמן המלחמה. המסמך מספק לנו גם הצצה חטופה לכובד האחריות ומורכבות השיקולים שעמדו לנגד עיניה של ההנהגה. על

33 מאיר, **חיי** (לעיל הערה 2), עמ' 310.

34 שם, עמ' 313; שלוש שנים לאחר המלחמה, ב־1976, כתבו שני חוקרים — סטיבן רוזן ומרטין אינדיק (לימים שגריר ארצות הברית בישראל) — מחקר על המחיר ששילמה ישראל כשלא הקדימה מכת מנע. לדעתם, אילו התקבלה החלטה לפתוח במכת מנע היא לא היתה משפיעה על תמיכתה של ארצות הברית. ראו: אמנון ברזילי, 'חלום הבלהות של גולדה מאיר', **הארץ** 3.10.2003, http://www.haaretz.co.il/misc/1.914636 (תאריך אחזור: 7.6.2013).

הכרעות אלו היה עליה לתת את הדין מאוחר יותר לוועדת חקירה, ובעיקר ללוחמים המשוחררים ולציבור הישראלי אשר עם סיום המלחמה החלו לבקרה על ההחלטות שהיא קיבלה לפני המלחמה וגם בזמן המלחמה. דומה כי המלחמה הטראומטית והעקובה מדם עדיין מעסיקה את החברה הישראלית וכי הוויכוח באשר למחדל ולאחריות לו עוד ניטש בדפי ההיסטוריה בעָצמה ובחיוּת גם כיום. עם זאת, יש לזכור כי למרות המחדל, ההפתעה והכישלונות — הכוחות הלוחמים, אלו שנפלו חלל ואלו ששרדו, עמדו במבחן עליון זה, ובעיקר בזכותם הסתיימה המלחמה בניצחון מזהיר, כדברי חיים הרצוג:

> מופתעים ובלתי־מוכנים, ולמרות מפלות ואבידות כבדות בשלב הראשוני, אף־על־פי־כן הצליחו עם ישראל, הפיקוד הצבאי ומעל הכל — היחידות הקרביות, להטות את הכף ולהעניק לאומה ניצחון פודה ומושיע. רבים מן האירועים שאירעו בארבעת אלפי שנות היסטוריה מחווירים לעומת מה שהושג על שדות־הקרב במלחמת־יום־הכיפורים. ובהתייצבה נוכח בעיותיה, זכאית מדינת ישראל לשאוב אומץ ואמונה מאשר חוללו בניה במלחמה, אשר הישראלים מבקשים להאמין כי היא מלחמת־כפרתם.[35]

35 חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, עידנים, ירושלים 1975, עמ׳ 256.

ישראלים, כרך 5, תשע"ד (2013), עמ' 231-244

ממדף התואר השלישי

מבחר תקצירים של עבודות דוקטור מהשנים האחרונות העוסקות במדינת ישראל ובציונות

מיכל שאול, 'פאר תחת אפר': ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ב'יישוב' ובמדינת ישראל, 1945–1961, מנחים: פרופ' דן מכמן ופרופ' קימי קפלן, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר־אילן, 2009

מחקרים מן השנים האחרונות מוכיחים כי לניצולי השואה שמור מקום מרכזי בעיצוב זיכרון השואה ותודעתה בחברה הישראלית עוד מן השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה. מחקרים אלו חסרים תיאור מחקרי של ניצולי שואה חרדים. בד בבד, המחקרים העוסקים בהתמודדותה של החברה החרדית בישראל עם השואה לא שמו דגש על חלקם של הניצולים החרדים בתהליך עיצוב זיכרון השואה ותודעתה בחברה הישראלית. לפיכך עניינו של מחקר זה הוא להתחקות היסטורית אחר מקומם של ניצולי השואה החרדים בארץ ישראל בתהליכי עיצובה ושיקומה של החברה החרדית אחרי השואה ובעיצוב זיכרון השואה שלה בשנים 1945–1961. המסקנה המרכזית היא שלניצולי השואה ולהתמודדות עם השלכותיה היתה השפעה ניכרת על עיצוב הזהות החרדית בישראל בשנים אלו בתחום החברה, הדת, הארגון, הקהילה, הממסד, הספרות ועוד.

המחקר מתמקד בחוויותיהם האישיות והציבוריות של ניצולי השואה החרדים. הללו היו בין שישה לעשרה אחוזים מכלל שארית הפלטה שעלתה ארצה בשנות העלייה הראשונות מאירופה, לאחר השחרור מן הכיבוש הנאצי, עד משפט אייכמן. במחקר נבחנת תרומתם של הניצולים להתפתחותו ולעיצובו של זיכרון השואה ולהנצחתה של השואה בכמה מרחבים: המרחב הפרטי, הקהילה, החברה והמדינה.

* הכינו את המדור: תמר פינטו ואורן קלמן.

אנשי שארית הפלטה הציונים ביקשו לשים את העבר מאחור ופנו לשיקום חייהם בארץ ישראל מתוך אתוס של חידוש החיים היהודיים לעומת החיים היהודיים בגולה, ואילו הניצולים החרדים ביקשו לבנות את עתידם בהתאם להשבתו לחיים של העבר ושל מה שנתפס בעיניהם המשכו של האתוס היהודי והמסורתי מהתקופה שלפני השואה. אימוץ תפיסת עולם 'משחזרת' אִפשרה לחברה החרדית להגדיר מחדש את זהותה, לעצב את מטרותיה, למקם את קהילתה הנבנית על רצף והמשכיות העולם היהודי ולחדד את גבולותיה ואת נבדלותה מקבוצות אחרות.

המחקר עוסק בשני אפיקים מרכזיים שניצולי שואה חרדים פעלו בהם בניסיונם לשחזר את העבר כתשתית לשיקום ההווה. האפיק הראשון הוא הקמתן של מסגרות מעצבות (המשפחה החרדית; הישיבות; מערכת החינוך החרדית לבנות 'בית יעקב'; והחצר החסידית) שלמרות היותן מודרניות ומושפעות במידה רבה מן המציאות הישראלית המקומית, תפסו את עצמן כממשיכות דרכה של יהדות מזרח אירופה; האפיק השני הוא הנצחת זיכרון העבר באמצעות כתיבה ספרותית לסוגיה. בכל אחד מאפיקי שיקום אלו בלטה היטב תודעת השימור והשחזור לצורך חינוכם של הדורות הבאים.

עם זאת, התברר כי ההפרדה הדיכוטומית בין האתוס של חברת הרוב הציונית בישראל ובין האתוס של 'המובלעת החרדית' (כביכול) שבתוכה אינה משקפת את המציאות ההיסטורית של העשור הראשון שלאחר תום מלחמת העולם השנייה. יתרה מזו, יש לא מעט רכיבים משותפים לתהליכי עיצובן של 'הזהויות הקולקטיביות', הציונית והחרדית, באותן שנים. בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים נקשרו מיני קשרים בין חרדים ובין ציונים, ובתוך כך התדיינו שתי הקבוצות בנושא הנצחת השואה ולימוד לקחיה.

*

שלמה קרון, **נוכחות השואה בסמלים ובמיתוסים של מלחמת העצמאות**, מנחה: פרופ' דינה פורת, בית הספר ללימודי היהדות, אוניברסיטת תל־אביב, **2007**

עבודת מחקר זו בוחנת את נוכחות השואה בסמלים ובמיתוסים של מלחמת העצמאות בהישענות על מקורות ארכיוניים, היסטוריים, ספרותיים ועיתונאיים וכן מקורות צבאיים שראו אור לראשונה בעבודה זו. המקורות מלמדים על השפעות השואה על לוחמים במלחמת העצמאות, על מפקדיהם ועל אנשי היישובים שלחמו בקרבות.

בעבודת המחקר שלושה פרקים: הפרק הראשון סוקר סמלים ומיתוסים המלווים שלושה משברים בהיסטוריה של העם היהודי; הפרק השני עוסק בהשפעותיה של השואה ובנוכחותה בסמלים ובמיתוסים מתום מלחמת העולם השנייה עד מלחמת השחרור, דוגמת הבריחה, ההעפלה, ההתיישבות והמאבק הצבאי של המחתרות בשלטון הבריטי; הפרק השלישי עוסק בהשפעותיה של השואה על יצירת הסמלים והמיתוסים של מלחמת העצמאות.

שיטת העבודה היא אינדוקטיבית, כלומר הסקת מסקנות ממקרי בוחן פרטיים. נבחרו מקרים בולטים מהמלחמה שיצרו סמלי מלחמה רוחניים, כגון תקופת השיירות, גבורת הל"ה, ירושלים במצור, הקרבות בלטרון ובגשר. נבחנו גם כמה יישובים שהתקיימו בהם קרבות מכריעים, כגון נגבה, דגניה, ניצנים ויד מרדכי. בקרבות באה לידי ביטוי השפעת השואה באמצעות הלוחמים, כמה מהם ניצולי שואה, רובם אנשי גח"ל וחברות נוער בקיבוצים. נוכחותה של השואה מורגשת גם בסמלים מוחשיים, למשל: קיבוץ יד מרדכי נקרא על שם מנהיג המרד בגטו ורשה, כך גם מגדל המים והאנדרטה לידו בנגבה ועוד. נבחנו גם כמה מפקדים: יגאל אלון, אבא קובנר, שמעון אבידן, אורי בן ארי ויצחק ארד; יש להניח שתולדות חייהם בתקופת מלחמת העולם השנייה ומלחמת העצמאות עשו את השואה נוכחת במחשבותיהם ובמעשיהם. המחקר מתבסס על חומר מגוון ורב; בארכיון צה"ל נסקרו מקורות התקופה: פרסומים צבאיים בעיתונות הצבאית והבתר־צבאית, עלונים, ביטאונים, יומנים צבאיים של מגוון יחידות צבאיות, פקודות והנחיות של צה"ל, דיוני מטכ"ל, תצלומים, כרזות, מאמרים, הודעות וכתבות. כן נבדקו השבועון במחנה, עלוני יישובים שלחמו בקרבות, אוספי תצלומים, כרזות, סרטי חדשות, מסמכים ופרוטוקולים של מועצת הממשלה הזמנית, של הממשלה הראשונה ושל מליאות הכנסת וועדותיה. עדויות ניצולי שואה שהשתתפו במלחמת השחרור תרמו נדבך נוסף וחשוב למחקר, וסקירת עיתונות יומית וכתבי עת של התקופה תרמה להכרת הלך הרוח בציבור.

חשיבות המחקר היא בהבלטת חלקם של לוחמים ניצולי שואה בעיצוב הזיכרון ומורשת הקרב בצה"ל.

מתוך שפע החומר אפשר להסיק שהשואה נכחה בתקופת המלחמה. היא צמחה 'מלמטה', אף שלא היה לה ביטוי של ממש בציבור. עוד אפשר להסיק כי הסמלים והמיתוסים הלאומיים־הייחודיים שיצרו לוחמים במלחמת העצמאות ושהשתרשו בזיכרון הקולקטיבי שלנו הושפעו ממוטיבים שונים של מאבק היהודים כפי שהוא מופיע לאורך ההיסטוריה הלאומית, ובייחוד ממאבקם בתקופת השואה.

*

אורנה כץ אתר, משבר מלחמת ששת הימים, 1967: יחסי ישראל־ארצות הברית במבחן, מנחה: פרופ׳ מיכאל כהן, המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בר־אילן, 2009

המחקר מתמקד בשאלה כיצד השפיעו היחסים בין ישראל ובין ארצות הברית במשבר מאי־יוני 1967 על קבלת ההחלטות בממשלת ישראל מצד אחד ועל הממשל האמריקני מצד אחר.

מהמחקר עולה כי אין ממש בתפיסה שהתקבעה בציבור הישראלי ולפיה הממשל האמריקני התחמק מהתחייבויות שניתנו לישראל במרס 1957, בעת שנסוגה מחצי האי סיני בשל לחצי ממשל אייזנהאואר. ממשל ג׳ונסון היה בקשר רציף עם ממשלת ישראל בניסיון למנוע את המלחמה באמצעים דיפלומטיים. בה בעת היתה ממשלת ישראל נחושה להימנע מחזרה על תסריט 1957 ומתגובה נזעמת מצד ארצות הברית דוגמת זו שליוותה את פעולת התגמול בכפר הירדני סמוע (נובמבר 1966). לפיכך סירב אשכול לאשר פעולה צבאית מצד ישראל לפני שהיה בטוח לחלוטין כי בוושינגטון, כבירושלים, הופנם כי לא נותרו חלופות.

האישור ניתן לישראל ב־1 ביוני, בשיחת עמית־מקנמארה, תוך כדי התייעצות מלאה עם נשיא ארצות הברית לינדן ג׳ונסון, ולא לפני שבוושינגטון הבינו כי ההמתנה רק תפגע באינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון, פגיעה שארצות הברית לא יכלה להרשות לעצמה בעקבות המלחמה הקרה בכלל ובעקבות מלחמת וייטנאם בפרט.

בזמן המלחמה היו האמריקנים שבעי רצון כי המכות שהנחיתה ישראל על מצרים וירדן הובילו להתקרבות מחודשת של המדינות הערביות המתונות למערב. לכן עודדו את ישראל לתקוף גם את סוריה, מעוזה הברור ביותר של ברית המועצות באזור. תמיכתם של האמריקנים בתקיפה סייעה בקבלת ההחלטה לתקוף.

החוקרת מבקשת לברר כיצד נולדה תאוריית הקונספירציה בנוגע לאניית הריגול האמריקנית ׳הליברטי׳, אשר ישראל תקפה בשוגג ביום הרביעי למלחמה. אמנם התיעוד ההיסטורי ואין־ספור ועדות החקירה הישראליות והאמריקניות גם יחד קבעו כי היה מדובר ברצף של טעויות אנוש, אולם החוקרת הצליחה להתחקות אחר שורשי הטענה כי התקיפה היתה מכוונת, ומצאה כי הם נטועים עמוק בבית הלבן.

האמריקנים לא היססו ללחוץ על ישראל כאשר הדבר שירת את האינטרסים שלהם. לחצים אלו קבעו את מועד סיום המלחמה. בה בעת החלו דיונים בשאלת

'היום שאחרי' — הסדרי הקבע בין ישראל לשכנותיה. הגישושים הראשונים התנהלו בצל חששות של ארצות הברית שמא תשנה ישראל את עמדתה ותדרוש להחזיק בשטחים שנכבשו. ישראל לעומת זאת חשדה שמא ינסו האמריקנים לפייס את מדינות ערב על חשבונה כדי לשקם את מעמדה של ארצות הברית בעולם הערבי והמוסלמי. על אף החששות ההדדיים, הצליחו ארצות הברית וישראל להתמודד עם מבחן משבר מאי-יוני 1967, והמלחמה אפילו הביאה לידי חיזוקם של היחסים בין שתי המדינות.

*

בועז וונטיק, ממשל ניקסון והתהליך המדיני בין ישראל למצרים בשנים 1969–1973, מנחה: פרופ' זכי שלום, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2010

המחקר עוסק במעורבותה של ארצות הברית בתהליך המדיני במזרח התיכון בשנים שלפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים. רוב המחקר מבוסס על מסמכים אמריקניים וישראליים שנפתחו לעיון החוקרים בשנים האחרונות. המחקר מאפשר הבנה מקיפה ועמוקה של שלב חשוב ובעל משמעות היסטורית של ממש ביחסי ישראל-ערב וביחסי ירושלים-וושינגטון. בלבו של המחקר ניצב ניתוח מדיניותה של ארצות הברית בזירת הסכסוך בין ישראל למצרים בשנים 1969–1973, מתוך חתירה להבנת הדינמיקה של תהליך קבלת ההחלטות בעידן של נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון. הדינמיקה של תהליך קבלת ההחלטות תרמה בסופו של דבר להמשך הקיפאון המדיני בחזית זו. השאלה העיקרית שמחקר זה עוסק בה היא מדוע כשל הממשל האמריקני במאמציו לקדם הסדר מדיני בין ישראל למצרים בשנים שלפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, ובעיקר לאחר עלייתו לשלטון של נשיא מצרים מוחמד אנוור א־סאדאת, שניתב את מדיניותו לאפיק פרו־אמריקני עוד משלהי 1970, שלוש שנים לפני פרוץ המלחמה.

עוד שאלה העומדת במוקד המחקר היא אם הוחמצה ההזדמנות למנוע את פריצתה של מלחמת יום הכיפורים, מלחמה ששינתה לבלי הכר את אופיו של הסכסוך במזרח התיכון. בתשובה המוצעת לשאלה ניתוח אסטרטגי, ביורוקרטי ופוליטי, והיא נוגעת בין השאר ביריבות בין המועצה לביטחון לאומי ובין מחלקת המדינה; בדימוי של ראש ממשלת ישראל באותה העת גולדה מאיר בעיני הבית הלבן; ובראייתו של היועץ לביטחון לאומי בממשל ניקסון הנרי קיסינג'ר את המלחמה הקרה ואת נגזרותיה במזרח התיכון. דגש מיוחד הושם

על אופי הטקטי, הציני והאינסטרומנטלי של התנהלותו של קיסינג׳ר במזרח התיכון, שתרמה לקיפאון המדיני במזרח התיכון בשנים אלו ולבסוף גם לפריצתה של מלחמת יום הכיפורים.

המחקר מספק תשובות חדשות ומפתיעות לשאלות רבות, ואלו הן: אם מלחמת יום הכיפורים, שגבתה קרבנות כה רבים, היתה כורח המציאות או שמא יכלו ישראל וארצות הברית למנוע את פריצתה; כיצד הצליח היועץ של ארצות הברית לביטחון לאומי הנרי קיסינג׳ר לטרפד את מאמציה של מחלקת המדינה האמריקנית לכונן הסדר ביניים בין ישראל למצרים בשנת 1971; אם הסכם זה היה מאפשר לישראל להמשיך להחזיק במשך שנים רבות במרבית השטח של סיני ועם זאת למנוע את פריצתה של מלחמת יום הכיפורים; אם גולדה מאיר אכן דחתה כל יָזמה מדינית שעלתה על הפרק בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת יום הכיפורים; ואם מדיניות הבית הלבן במזרח התיכון בשנת 1973 היתה זרז לפריצתה של מלחמת יום הכיפורים.

*

איתמר ריקובר, מרכזיות הדרג הצבאי בישראל בהערכת מודיעין לאומית ובתכנון מדיני–אסטרטגי: הסברים מטריאליסטיים ותרבותיים, מנחה: פרופ׳ אבי קובר, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר־אילן, 2011)

ישראל היא המדינה הדמוקרטית היחידה במזרח התיכון ואחת המדינות היחידות בעולם שקיומה אינו מובטח לאורך זמן בשל הסיכונים הביטחוניים העומדים לפתחה וכנראה גם יעמדו בעתיד. עוד בראשית ימיה של המדינה הטיל ראש הממשלה הראשון דוד בן־גוריון על הדרג הצבאי אחריות ממלכתית רחבת היקף החורגת מהמקובל במדינות דמוקרטיות. שלא כנהוג במדינות אחרות בכלל ובמדינות דמוקרטיות מערביות בפרט, במשך השנים קיבלו אגף המודיעין בתחום הערכת המודיעין הלאומית ואגף התכנון בתחום התכנון המדיני־אסטרטגי מעמד של מקור כמעט בלעדי להערכות בתחום הביטחוני וגם בתחומים שאינם ביטחוניים במלוא מובן המילה. דומיננטיות זו נבחנה מאז הכישלונות במלחמת יום הכיפורים ובמלחמות לבנון הראשונה והשנייה, ולמרות זאת נשמרה הדומיננטיות של הצבא בתחום זה לעומת גופי הערכה אזרחיים.

ייחודו התאורטי של מחקר זה בהציעו הן הסבר חומרני והן הסבר תרבותי לדומיננטיות הדרג הצבאי בישראל בתחום ההערכה והתכנון הלאומי. יש לשים דגש על ההסבר התרבותי, שלא נידון לעומק עד כה. המחקר עוסק בסיבות

לדומיננטיות היחסית של הדרג הצבאי בתהליכי התכנון וההערכה לעומת גופים מקבילים שאינם צבאיים. ארבעה מקרים מייצגים נבחנו: מלחמת העצמאות, מלחמת ששת הימים, האנתפאדה הראשונה ומלחמת לבנון השנייה. המשתנה החומרני נקבע על סמך רמת האיום הנתפס והדינמיקה הביורוקרטית־ארגונית. רמת האיום נקבעה על סמך מערכת היחסים עם האויב וסוג הסכסוך, והדינמיקה הביורוקרטית־ארגונית נקבעה על סמך עצמתו של הדרג הצבאי לעומת גופים שאינם צבאיים. המשתנה התרבותי,[1] המתמקד בתרבות האסטרטגית של ישראל, נקבע על סמך הדימויים והסמלים, מידת המיליטריזם בתקופה נתונה והפרקטיקה של מערכות היחסים בין העילית הצבאית לעילית הפוליטית.

לפי מחקר זה, הדרג הצבאי היה דומיננטי בשניים מארבעת המקרים שנבדקו. במלחמת העצמאות ובאנתפאדה הראשונה לא היתה לו דומיננטיות על פני גורמי תכנון והערכת מודיעין שאינם צבאיים, ובשני מקרי הבוחן הנותרים (מלחמת ששת הימים ומלחמת לבנון השנייה) היה הדרג הצבאי דומיננטי בתהליך הערכת המודיעין והתכנון המדיני־אסטרטגי. ההסבר להבדל נעוץ בתפקיד של שני המשתנים: המשתנה החומרני והמשתנה תרבותי. בשלושת מקרי הבוחן הראשונים כל אחד מהמשתנים (החומרני והתרבותי) משמש הסבר בפני עצמו. במקרה הבוחן האחרון (מלחמת לבנון השנייה) ההסבר לדומיננטיות הדרג הצבאי נעוץ בשילוב בין שני המשתנים.

*

מרדכי מרמורשטיין, עיצוב אתוס ציוני דתי — הגותו ופעלו של הרב משה צבי נריה, מנחה: פרופ׳ מאיר הילדסהיימר, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר־אילן, 2011

הרב משה צבי נריה (1913–1995) השפיע רבות על הנוער הציוני הדתי בישראל מיום עלייתו לארץ (1930) עד יום פטירתו. הזרם הציוני-דתי שפעל בו אף כינה אותו ׳אבי דור הכיפות הסרוגות׳. הוא זכה לתואר זה בעיקר בשל היותו דמות מרכזית בהנהגתה של תנועת בני עקיבא בעשור הרביעי והחמישי של המאה הקודמת, אך גם בשל השפעתו עליה כל ימי חייו בהחזירו את מוסד הישיבה לנוער הציוני-דתי כשייסד את ישיבת בני עקיבא הראשונה בכפר הרואה

1 הגישה התרבותנית מעמידה במרכזה רעיונות, זהויות וערכים כמעצבי עולם חומרי מנגד, התודעה מעצבת את ההוויה, להבדיל מהראליזם, שההוויה האובייקטיבית והחומרית מעצבת בו את התודעה.

ב־1940 וכשייסד בשנות החמישים, השישים והשבעים של המאה הקודמת את רשת הישיבות התיכוניות של בני עקיבא, שהיו לשדרה המרכזית של החינוך הציוני־דתי. הוא היה גם הצינור להעברת תורתו של הרב קוק לנוער הציוני דתי שלא הכירו. הוא התייצב בחזית המאבק לשלמותה של ארץ ישראל והעניק תמיכה מוסרית ותשתית הלכתית לצעירי הציונות הדתית שהתיישבו בשטחי ארץ ישראל אשר נכבשו במלחמת ששת הימים, תוך כדי יצירת דה־לגיטימציה של רשויות המדינה המפנות יישובים.

לבד מפעילותו של הרב נריה בקרב הנוער, הוא היה דמות ציבורית ופוליטית ועסק רבות בסוגיות של דת ומדינה בשנות הארבעים והחמישים של המאה הקודמת מטעם תנועת הפועל המזרחי, ולאחר מכן מטעם המפד״ל. עם הקמת המדינה הוא חתר להגשמת חזון מדינת התורה מתוך ראייה בתורת ישראל את המפה והמצפן להנהגתה של המדינה, אך כעבור שנים מועטות השלים עם אופייה החילוני של המדינה, הודה בחוסר יכולתה של הציונות הדתית להשפיע על אופייה והסתפק במאבקים פוליטיים להגנה על האינטרסים של הציבור הדתי־לאומי. יד חשובה ומשפיעה היתה לו בעיצוב דמותם של יום העצמאות ויום ירושלים.

המחקר בוחן את הגותו ואת פועלו ומייחס לו מקום מרכזי בעיצוב האתוס הציוני־דתי שבא לידי ביטוי בשלושה מישורים עיקריים: החינוך; יחסי דת ומדינה; והמאבק על שלמותה של הארץ. מן המחקר עולה המסקנה כי לרב נריה מקום מרכזי בהנחלת מורשת הרב קוק לתלמידיו; הם נפגשו לראשונה עם הרב צבי יהודה קוק, בנו של הרב קוק, והמפגש הוליד את הזרם האמוני־תורני־חרדי לאומי, ובכך היה לו חלק ביצירת זרם זה בציונות הדתית. עוד מסקנה העולה מן המחקר היא שהרב נריה ראה במוסדות החינוך של הציונות הדתית לא את דרך המלך בחינוך אלא פרי פשרה כואבת עם המציאות.בעיניו השקפת העולם הציונית הדתית לא היתה כרוכה בשינוי ערכים, שלא כמו אחרים בזרם הציוני דתי, שראו בשינוי חלק בלתי נפרד ממהותה.

*

שפרה מישלוב, בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן, מנחה: ד״ר מאיר הילדסהיימר, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר־אילן, תש״ע

המחקר בוחן את דמותו הציבורית ואת יצירתו התורנית של הרב שלמה גורן (1918–1994). הוא היה בעל תפקידים ציבוריים רבים, ולכן היה מעורב

בפרשיות שהיו במרכז הדיון הציבורי בישראל בתקופתו. גורן הבהיר את עמדתו ההלכתית בסוגיות הנוגעות לדת, למדינה, לטכנולוגיה ולתרבות, וקשר קשרים עם מנהיגים בארץ ובעולם. המחקר מתבסס על מגוון רחב של מקורות ארכיוניים אשר טרם נחקרו עד כה, ובמרכזם הארכיון האישי של הרב גורן.

בהיותו הרב הראשי לצה"ל (1948–1971) הוא דרש בתוקף שתוענק לו עצמאות במילוי תפקידו ושסמכותו תחול על כלל חיילי צה"ל. הוא ביסס את מעמדה של הרבנות הצבאית ופיתח אותה למוסד המעניק שירותי דת ומאפשר זיקה יהודית לכלל צה"ל, כל זאת אל מול קשיים ארגוניים ואל מול התנגדותם של גופים דתיים ופוליטיים לפעילותו העצמאית. הרב גורן ביקש — בהיותו הרב הראשי לישראל (1972–1983) — לפתח את מוסד הרבנות הראשית ולעשותו גוף משפיע בארץ ובעולם. באמצעותו הוא יישם את אמונתו בדבר החשיבות שבהוספת ממד דתי ורוחני למערכות המדינה, בדרך של פסיקה הלכתית־ציבורית. ההנהגה המדינית תמכה בבחירתו, אך חוגים חרדיים, אשר ראו בגישתו נכונות לשינוי ההלכה בלחצי השלטון, התנגדו לו. עקב כך עמדה תקופת כהונתו בסימן אכזבתו ההולכת וגוברת בשל חוסר האפשרות לממש את משנתו.

המחקר אף עוסק בקשריו של הרב גורן עם אישים מרכזיים בתקופתו, בהם ראש הממשלה דוד בן־גוריון שהוא היה אתו בקשר קרוב. הלה תמך בפעילותו של גורן בצבא, והשניים נהגו להיפגש תכופות ולשוחח בענייני רוח. הרב גורן קשר קשרים אישיים גם עם ראשי ממשלות אחרים — גולדה מאיר, יצחק רבין ומנחם בגין. הוא קשר קשרים קרובים גם עם מפקדים בכירים, מקצתם נהיו ברבות הימים מנהיגים פוליטיים משפיעים ועזרו בקידום יָזמותיו, דוגמת אריאל שרון.

המחקר עוסק גם במורכבות יחסיו של הרב גורן עם החברה הדתית; הרב גורן ראה את עצמו מייצג השקפת עולם כוללת, ולא הרגיש שהוא משתייך לקבוצות מוגדרות. אף כי עמדתו עמדה לימינו בראשית דרכו בצה"ל, בשכבר הימים הרחיקו והבדילו אותו מנהיגים חרדים שהתנגדו לעמדותיו הלאומיות ומנהיגים בציבור הדתי הלאומי אשר על אף הקרבה הרעיונית לא תמיד עלתה תפיסתם בקנה אחד עם עמדותיו החדשניות. גם בין הרב גורן לאנשי רוח, דוגמת הרב יוסף דוב סולוביצ'יק והרב שאול ליברמן, נוצרו קשרים אמיצים, ואלה השפיעו על הנהגתו.

*

מרטין סטלר, עמדת פוסקי ההלכה כלפי מערכת המשפט של מדינת ישראל, מנחה: פרופ׳ דניאל י׳ לסקר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן־גוריון, 2008

מחקר זה בוחן את עמדת ההלכה היהודית לדורותיה כפי שהיא משתקפת בשאלות ותשובות (שו״תים) ובפסקי הלכה של פוסקי הלכה מכל הדורות כלפי מערכת המשפט שאינה מושתתת על דין תורה במדינת ישראל. המחקר מבוסס על עיון בהלכה התלמודית הקדומה, בדברי פוסקים ראשונים, ועל מחקר של תשובות פוסקי הלכה ממגוון רחב של זרמים אורתודוקסיים ביהדות.

ההלכה היהודית לדורותיה אוסרת פנייה של יהודים ל׳ערכאות של גויים׳ ול׳ערכאות של הדיוטות׳. בתי המשפט בישראל אינם נחשבים ׳ערכאות של גויים׳, שכן רוב השופטים יהודים. עם זאת, המשפט בישראל מתבסס על מערכת של ׳חוקים בדויים׳, לדברי פוסקי ההלכה, כלומר על יסודות בריטיים ועות׳מאניים ועל חוקי הכנסת ותקדימים משפטיים. לכן בתי המשפט נחשבים ׳ערכאות של הדיוטות׳, ובהיותם כאלה אסורה הפנייה אליהם על פי דין תורה. לאיסור יש סיבה הלכתית וסיבה תאולוגית: הלכתית — מפני שראובן עלול להחזיק בממונו של שמעון בניגוד לדין; תאולוגית — מפני שבהליכה אל ׳ערכאות של הדיוטות׳ נוצרת הכרה במשפטיהם ובאלוהיהם של הנוכרים, והעושה זאת נחשב מגדף ומחרף ומרים יד בתורת משה רבינו.

מחלוקת החכמים בשאלה אם הדיינים הנוכרים הם הפסולים או אם הדין הנוכרי עצמו פסול נעוצה בגרסאות השונות של דברי הרמב״ם, בכתבי היד ובדפוסים. מחקר זה מראה כי המחזיק בגרסת דיני עכו״ם יפסול הן את הדין הנוכרי והן את הדיין הנוכרי, אך המחזיק בדייני עכו״ם, דוגמת מקצת השופטים הדתיים, יתיר גם דייני הדיוטות הדנים שלא על פי דין תורה.

גם בשאלת התוקף ההלכתי של הסכמת שני בעלי דין להתדיין בפני ערכאות של עכו״ם על סמך ׳כל תנאי שבממון קיים׳ אין תמימות דעים בין פוסקי ההלכה. בולטת חומרת האיסור על פנייה ל׳ערכאות של גויים׳ לעומת קלות האיסור על פנייה ל׳ערכאות של הדיוטות׳; מערכת המשפט במדינת ישראל נחשבת ׳ערכאות של הדיוטות׳. ברובד ההלכתי אין הכרעות ברורות בנוגע לפנייה לבתי דין של הדיוטות אשר שופטים לפי ׳אומד הדעת׳, דהיינו לפי שיקולים פרגמטיים או אפילו לפי נימוסיהם, כלומר חוקי אומות העולם או חוקים ישראליים שלא על פי התורה.

לפני הקמת המדינה פסק החזון איש שאין הבדל בין ׳ערכאות של גויים׳ ובין ערכאות של יהודים הדנים שלא על פי התורה. גדולי הדור של המאה

העשרים — הרב וולדינברג, הרב עובדיה יוסף ואחרים — אימצו את פסיקתו זו. משהסכימו כולם שדינם של בתי המשפט בישראל, אשר על פי התורה נחשבים בתי דין של הדיוטות, כדינם של 'ערכאות של גויים', היה אפשר ליישם את כל אותן הלכות שקבעו דורות של פוסקים, ואפילו התלמודים שהתבססו על ערכאות אלו, אף שכולם הדגישו עד לא מכבר את ההבדל הגדול שבין 'ערכאות של גויים' ל'ערכאות של הדיוטות'.

*

איתי חרל"פ, **הטלוויזיה שאחרי: טראומה וקורבנות בדרמה הטלוויזיונית בישראל**, מנחים: פרופ' נורית גרץ ופרופ' ג'רום בורדון, החוג לקולנוע וטלוויזיה, אוניברסיטת תל־אביב, 2012

עבודת מחקר זו מעמידה במרכזה שלוש דרמות טלוויזיה ישראליות אשר קובצו כאן בכותרת 'הטלוויזיה שאחרי': בטיפול, פרשת השבוע, ונבלות. מטרותיו של המחקר לבחון את ההקשרים ההיסטוריים והתרבותיים שאִפשרו את צמיחתן של דרמות אלו ולהציג את האסטרטגיות הטקסטואליות שדרמות אלו פונות דרכן למהלכים תרבותיים מרכזיים בחברה הישראלית, ובראשם מהלכים הקשורים לשאלות של זהויות טראומטיות וקָרבניות. הטענה היא כי דרמות אלו הן בה בעת תוצר מובהק של צומת תרבותי וכלי לפרשנות של שלושה מהלכים מרכזיים בתרבות הישראלית: צמיחתם של שיח הטראומה ותחרות הקרבנות, חדירת ערכיו של השיח הפוסט־ציוני לתרבות הפופולרית והתחלתה של תקופה חדשה בתרבות הטלוויזיה בישראל.

ראשית, 'הטלוויזיה שאחרי' היא הטלוויזיה שאחרי הטראומה, טלוויזיה פוסט־טראומטית. אם כי חשוב לציין שאין לראות בהופעת הטראומה בטקסטים טלוויזיוניים רק תופעה פוסט־טראומטית, ואף לא ייצוג או שיקוף פשוט של מהלכים בחברה הישראלית המתקיימים קודם להופעתם בטלוויזיה. שיח הטראומה והקרבנות בטלוויזיה הישראלית ממלא תפקיד מרכזי בהבנייתה של הטראומה בחברה הישראלית, ומבחינה זו ה'טלוויזיה שאחרי' איננה רק אחרי הטראומה אלא גם אחד התנאים לקיומה.

שנית, ה'אחרי' העומד בבסיס 'הטלוויזיה שאחרי' הוא גם 'אחרי הטלוויזיה'. הדרמות העומדות במרכזו של מחקר זה הופקו כולן משנת 2005 ואילך, שנה שהוגדרה כתחילתה של תקופה חדשה בטלוויזיה הישראלית. באותה תקופה החלה הטלוויזיה בישראל להשלים את הפערים בינה ובין הטלוויזיה העולמית, בעיקר בכל הקשור לצפייה האישית. כניסת שירותי הווי־או־די והדי־וי־

אר למנויי הכבלים והלוויין, יציאתן של סדרות דרמה בתקליטורי די־וי־ דיוהאפשרות ההולכת וגדלה לצפות בתכנים טלוויזיוניים במיני אמצעים כמו המחשב, הטלפון האישי והטלפון החכם — כל אלו הובילו לשינויים מרחיקי לכת באופני הצפייה של הצופים בטלוויזיה בישראל. כפי שהמחקר מציג, כל אלו הובילו גם לשינויים בתוכן ובמבנה של הטקסט בטלוויזיה, שנחשב לעתים 'לא טלוויזיה'.

אחד השינויים הללו קשור למשמעות השלישית המסתתרת בכותרת 'הטלוויזיה שאחרי' — 'אחרי הציונות' או במונח המוכר 'פוסט־ציונות'. בעקבות היותה של הטלוויזיה מדיום שאינו נכפה על הצופה, אלא נצרך אקטיבית, תכנים רבים שנעדרו מטקסטים טלוויזיוניים במשך שנים רבות שבו ועלו (לעתים לראשונה) עם הפיכתה של הטלוויזיה ל'פוסט־טלוויזיה'. כך, עמדות שכונו בתרבות הישראלית 'פוסט־ציוניות' לנרטיב־העל הציוני ולעמדות מוסכמות, והציגו חלופה, אמתית או מדומה, החלו להופיע בגלוי בדרמה הטלוויזיונית, ואף זכו על כך ובזכות כך לשבחים ובפרסים.

*

קרן מזוז, **ברבורים מנייר: זרות, סיעוד, עבודה ומנהלת ההגירה במעבר בין מדינת ישראל למשפחה היהודית**, מנחים: פרופ' פרן מרקוביץ' וד"ר אנדרה לוי, המחלקה לסוציולוגיה־אנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2009

אתנוגרפיה זו בוחנת את תעשיית הסיעוד בישראל, שהחלה להתפתח בשנות התשעים, בעיקר עם הבאתן של עובדות זרות מהפיליפינים לשמש מטפלות בית. תופעה זו מתרחשת בשלושה ממדים מקבילים: הממד הגלובלי — שירותי דאגה תוך־ביתיים, תופעה שבזכותה פיליפינים הם אימפריה המספקת שירותי טיפול ביתיים; הממד הלאומי — רשות ההגירה והאוכלוסין הישראלי; והממד המשפחתי — הבית היהודי והטיפול בהורה הסיעודי. שאלת המחקר התמקדה באופני התפקוד של עובדות זרות מהפיליפינים בתוך המרחב הגלובלי, הריבוני, ובתוך המשפחה היהודית. המחקר מתאר תאורטית את ארגון תופעת הגירת העבודה בישראל, את הסדר הפנימי של התופעה עצמה ואת קשריה החיצונים עם הסדר החברתי, הלאומי והגלובלי.

נקודת מבטן של העובדות הזרות מהפיליפינים נשזרה בשלושה אתרי מחקר ביורוקרטיים, קהילתיים וסיעודיים, ובהם מנהלת ההגירה ומשטרת ההגירה, אתרי קהילת הפיליפינים (אירועי תחרות יופי, מפגשים בכנסיות וחגים) ובתיהן של נסעדות ובני משפחותיהן המעסיקות עובדות זרות מהפיליפינים. חקירת

התופעה מנקודות מבט שונות גובשה בעת ניתוח תאורטי לכדי מערכת המספקת תמונה שלמה של חוויית הזרות והשייכות בישראל של היום בהתמקדות בדאגה, בגוף ובעבודה.

עבודת השדה בזירות אלו יצרה מציאות מורכבת שמבוססת על דינמיות, על גמישות ועל שבריריות של הגוף, של הבית והמשפחה ושל מבני כוח. מציאות שנבנית סביב פעולתן של העובדות הזרות מהפיליפינים, שהן חלק בלתי נפרד מכל זירה וזירה ומחברות בין הזירות לכדי מערכת אחת. מתוך כך מודגשת בעבודה נוכחותן של העובדות הזרות מהפיליפינים דרך ציר המכונה 'ציר הברבורים מנייר'. הברבורים עשויים ממשולשי נייר ממוחזר, והם פרי יצירתן של העובדות מהפיליפינים, עיסוק זה הוא מעין טקס טיפולי שבאמצעותו הן מארגנות את חוויית החיים הזמנית בטיפול בחולים ובקשישים הנוטים למות. בתיאור הכנת הברבורים משתקפת תמונה של חוויית המציאות של העובדת הזרה כאדם חי, פעיל ויוצר חיוני רק כביטוי של צורכי המערכת.

הטענה המרכזית בעבודה היא שהעובדות הזרות מתפקדות כשמן סיכה המאפשר את המשך תפקודם של החולים הסיעודיים אל מול משפחתם ואת המשך תפקודם של בני המשפחה בחייהם הרגילים בלי שזנחו את הטיפול בהוריהם החולים. יתרה מזו, העובדות הזרות נוגעות וגם נוגעים בהן; מגע זה הוא ממשק הכורך בין המשפחה היהודית למדינת ישראל. הממשק מורכב מזרות כתופעה המתעצבת ונבנית בישראל של ימינו בדומה ל'גוי של שבת' כמנגנון שתפקד בגולה. ממשק זה מאפשר את ליכודה ודמיונה של הקבוצה היהודית כהומוגנית אל מול הזרים בתוכה.

*

אריאלה חזי־אשכנזי, **האוכלוסייה הערבית ביפו, 1948–1979**, מנחה: פרופ' מיכאל מנחם לסקר, המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בר־אילן, **2012**

מחקר זה סוקר ומנתח את התהליכים והתמורות שהתחוללו בקרב המיעוט הערבי ביפו, בעיקר בעדה המוסלמית, החל ב־1948, לאחר מלחמת העצמאות, וכלה בשלהי שנות השבעים, עם בחירתה לראשונה של מנהיגות עצמאית. הטענה המרכזית במחקר היא כי כמה הבדלים — מקומה הגאוגרפי של העדה בעיר מעורבת, שהיא היתה בה מיעוט שולי, ריחוקה וניתוקה מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, הרכבה החברתי־כלכלי והדתי־עדתי של האוכלוסייה והיעדר מנהיגות שביכולתה לאחד ולגשר בין הקבוצות השונות בתוכה — השפיעו

השפעה ייחודית על תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים בקרב אוכלוסייה זו לעומת שאר האוכלוסייה הערבית בישראל.

המחקר מתמקד בחמש סוגיות מרכזיות: הראשונה נוגעת לתהליכים הדמוגרפיים ולהשלכותיהם בקרב האוכלוסייה הערבית ביפו, שרובה התרכזה בשכונות עג׳מי ג׳באליה. הסוגיה השנייה עוסקת בנושא הדיור ותפרוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית בעיר. לאחר הסרת הממשל הצבאי ביפו ב־1 ביולי 1949 אוכלסה שכונת עג׳מי באלפי עולים יהודים. תהליך זה השפיע על מצב הדיור, על תנאי המגורים ועל תפרוסת האוכלוסייה של הציבור הערבי וכן על יחסיו עם הרוב היהודי. הסוגיה השלישית נוגעת למקורות התעסוקה ולמשלח היד של האוכלוסייה הערבית ביפו. בזכות קרבתה לשפע מקורות הפרנסה בתל אביב אופייה הכלכלי נבדל משל מרבית האוכלוסייה הערבית בריכוזי היישובים הערביים בצפון ובכפרי המשולש, בעיקרם כפריים, אשר היו נתונים עד אמצע שנות השישים להגבלות תנועה של הממשל הצבאי. סוגיה נוספת נוגעת למסגרת החינוך הממלכתית בכלל ולמערכת החינוך הערבית ביפו בפרט. רמת החינוך בקרב האוכלוסייה הערבית ביפו, וזו המוסלמית בפרט, היתה נמוכה, ויכולת הבחירה של התלמידים באחת ממערכות החינוך היתה מוגבלת. סוגיית המנהיגות בקרב האוכלוסייה המוסלמית ביפו היא הסוגיה האחרונה שהמחקר עוסק בה. ביפו חסרה העדה המוסלמית כל שכבה של משכילים וכל גרעין אחר של מנהיגות, ולמעשה נותרה בלא מנהיגות.

בשנות השבעים חלו שני תהליכים בו בזמן. בצד העמקת המצוקות החברתיות והכלכליות והעמקת ההתנגדות למנהיגות שמינתה הממשלה, החל להבשיל דור חדש, צעיר ומשכיל. זה דחק את המנהיגות הממונה והקים את ׳האגודה למען ערביי יפו׳, גוף עצמאי ונבחר, ששאף לשיקום מצבה ומעמדה של האוכלוסייה הערבית בעיר ולגיבוש וחיזוק זהותה האתנית.

המחקר חולק לשתי תקופות: תקופת הממשל הצבאי (עד 1 ביולי 1949) ותקופת השלטון האזרחי. מחקר זה הוא מחקר אינטר־דיסציפלינרי המשלב שיטות מחקר משדות מחקר מגוונים. עם זאת, זהו מחקר היסטורי בעיקרו, המבוסס על ניתוח מסמכים ארכיוניים ועל ראיונות עם תושבים מקומיים.

ISRAELIM

Multidisciplinary Periodical in Israel Studies

ISRAELIM

Multidisciplinary Periodical in Israel Studies

Volume 5

THE BEN-GURION RESEARCH INSTITUTE
FOR THE STUDY OF ISRAEL AND ZIONISM
SEDE BOQER CAMPUS

Editor: Oren Kalman
Editorial Board: Mirit Du-nour, Vered Golan, Oren Kalman, Tamar Pinto, Meital Regev, Robbie Rizel, Rotem Tzur
Academic Adviser: Tuvia Friling

Style and Proof Editing: Ravit Delouya, Michal Zilberman
Editorial Coordinator: Michal Zilberman

ISSN 2225-7640

© 2013
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
Ben-Gurion University of the Negev
israelim.bgu@gmail.com

Cover Illustration: **'Srulik' by Kariel Gardosh (Dosh)**

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Offset Natan Shlomo Ltd., Jerusalem

Table of Contents

Preface to the Fifth Volume		1
Ayelet Sanders Robbie Rizel Oren Kalman	An Interview with Mr. Avner Shalev	5
Gal Hadari	A Liberal Intellectual or Integral Nationalist? Outlines of Ze'ev Jabotinsky's Intellectual Biography	52
Kobi Dvir	The 'London Agreements' – The Failure of the Back-Channel Negotiation in Unifying the Zionist Movement	87
Maayan Salomon Gimmon	Jews-Muslims Relations in Samuel's Tomb – A peaceful Coexistence, or a Preservation of Public Interests Through Relative Peace-Keeping?	114
Ella Ben-Atar	Below and Above the Surface: Disparities in Israel's Daily Press Coverage of the Fishermen and Naval Commandos in the Kishon Affair	132
Adam Raz	The Voice is Dayan's Voice, but the Hands are the Hands of Zeira – Why the 'Special Means' were not Activated on the Eve of Yom Kippur War	162

From the Archive

Summation of a Meeting Held at the Prime Minister's Office on the Morning of 6 October 1973 Hours before the Outbreak of the Yom Kippur War 214

From the PhD Dissertation Shelf 231

English Abstracts g

ABSTRACT

A Liberal Intellectual or Integral Nationalist? Outlines of Ze'ev Jabotinsky's Intellectual Biography

Gal Hadari

Ze'ev Jabotinsky was and still is a controversial figure in academic research. Over the years, various researchers have described Jabotinsky as a hero or a villain. The article deals with the intellectual biography of Vladimir Jabotinsky until the First World War. An attempt was made to trace the intellectual influences that shaped his worldview, and especially his national outlook. The purpose of this article is to present the intellectual influences on Jabotinsky prior to 1914 in relation to his national perception and the question of his labeling. This paper argues that no unequivocal statement about his categorizing can be made, but understanding that the related concepts of Nationalism and Race in his thought are much more complex than previously described.

The 'London Agreements' – The Failure of the Back-Channel Negotiation in Unifying the Zionist Movement

Kobi Dvir

The political conflict between the Labor and Revisionist movements has occupied the agenda of the Zionist movement since the 1930s and is still relevant. Since the beginning of the conflict, negotiations were held between the two movements in order to resolve it. A back-channel

negotiation took place at the end of 1934 between the leaders of the two movements, David Ben-Gurion and Ze'ev Jabotinsky, and resulted in the signing of three agreements, known as the "London Agreements", aiming at resolving the conflict.

This article examines both the factors that led to the success of the negotiation between Ben-Gurion and Jabotinsky, and the factors that led to the failure in implementing the agreements and achieving a resolution of the political conflict. The results of the negotiation should be examined from two contradicting aspects: one is the negotiation itself, which succeeded – three agreements that could have been considered as the heralding of a new era in the Zionist movement were signed; the second is the rejection of these agreements by the Labor movement, which led to failure in resolving the political conflict.

The importance of this article derives from the explanations it provides for one of the most important events in the history of the political conflict within the Zionist movement. It is innovative in the way it examines the 1934 negotiation, through conflict-resolution and negotiation theoretical instruments, and offers explanations of these events.

The research method I have used in order to implement the conflict resolution theories in the case-study was qualitative content analysis, alongside using archives, biographies, and historical sources. The memories of the two leaders were the basis for the comparison of facts.

Jews-Muslims Relations in Samuel's Tomb – A Peaceful Coexistence, or a Preservation of Public Interests Through Relative Peace-Keeping?

Maayan Salomon Gimmon

Samuel's Tomb (Hebrew: Kever Shmuel HaNavi; Arabic: Nabi Samwil) is a sacred site to Jews, Christians, and Muslims, located near Jerusalem. Throughout history up to today, believers have prayed and performed their different religious rituals side-by-side within the premises of Samuel's tomb. Today the religious site is used mainly by Jews and Muslims. There are no security arrangements or any official agreements intended to control the use of Samuel's Tomb as a holy site by followers

of the different religions. Even so, the relations between Muslim and Jewish visitors to the site are relatively quiet; the prayers and religious ceremonies are often performed simultaneously, usually keeping a respectful order and peace on the site. Nonetheless, throughout history the history of religious activity has not been free of confrontation.

So far, most articles published regarding Samuel's Tomb have discussed the biblical, historical, or archeological aspects of the site. Articles have scarcely discussed Jewish-Muslim relations. Recently, Prof. Yitzhak Reiter published an article in which he discusses, what he claims to be, a state of coexistence in Samuel's Tomb. Reiter claims that Samuel's Tomb is an "oasis amid the desert", an island of peaceful cohabitation between Jews and Muslims, an exceptional situation considering the tension, conflict, and confrontation characteristic of Israeli reality.

The following article focuses on investigating the relationship between Jewish and Muslim visitors to Samuel's Tomb, and on reexamining Reiter's claim to coexistence. A review of historical, archeological, and journalistic literature and interviews with people working and praying in the site reveals a reality different from that presented by Reiter. The conclusion of this article is that the use of the term "coexistence" to describe the situation in Samuel's tomb is an exaggeration. In effect, conflicts, confrontations, and rivalry over control have been part of the reality in Samuel's tomb throughout history and are still apparent today. And yet, it must be stated that a relatively peaceful state of affairs does exist in the site. However, it appears that this relatively peaceful state of affairs in Samuel's tomb is kept due to many reasons, one of which is the common interests of Jewish and Muslim visitors. It is a state of relative peacefulness, which is not very much like coexistence.

Below and Above the Surface: Disparities in Israel's Daily Press Coverage of the Fishermen and Naval Commandos in the Kishon Affair

Ella Ben-Atar

The research question addresses differences in the way the Israeli quality and popular press covered two social groups in Israel.

The case study at the center of the research is known in public discourse as "The Kishon Affair", which was exposed in an investigative report published in the daily Yedioth Ahronoth, and claimed a possible connection between pollution in the Kishon River and the incidence of cancer in naval commandos who came into contact with it. A similar claim was also made in the legal struggle of the Kishon fishermen against the petrochemical plants in the area.

The study examined the differences in the media coverage of the fishermen and that of the naval commandos in Yedioth Ahronoth and Ha'aretz, and reveals that both newspapers considered it important to put the issue on the media agenda, but the commandos gained a high level of exposure in all the criteria in contrast with the scant representation the fishermen gained.

The discussion of the study's findings raises questions about the media's moral and social role, and the possible influence of media coverage on the polarization and schisms currently existing between marginal and elite groups, and on shaping the image of Israeli society.

The Voice is Dayan's Voice, but the Hands are the Hands of Zeira – Why the 'Special Means' were not Activated on the Eve of Yom Kippur War

Adam Raz

The article deals with the days before Yom Kippur War and is divided into two parts. The first part addresses three questions: whether and when "special methods" were implemented – dubbed "the national insurance policy of Israel" – to produce intelligence? Is Eli Zeira, the head of Military Intelligence, deliberately misled his superiors, Chief of Staff David Elazar and Defense Minister Moshe Dayan (among others) when he gave them to understand that the "methods" were working? What were the chances that the "methods" will give the warning that could have prevented the surprise? The author refers to all the evidence found in literature, open archive, and to the historiographical debate that has developed around the issue and determine that the "methods" were close and Zeira indeed misled his superiors when he gave them to think

otherwise (that the "methods" not provide any indication that Egyptians face war). The author argues that the category "conception" used for 40 years to explain the reasons for the failure of intelligence is irrelevant and not convincing as explanation to Zeira action.

The second part of the article attempts to answer the question why the methods were not use and why Zeira misled his superiors when he gave them to understand that the measures are activated. The author doubts the claim that Dayan did not know that the methods were not active. The author argue that Zeira actually served Dayan political line – a Policy that was controversial among the political leadership. The author claims that Dayan knew – despite what it says in the literature – the "methods" weren't activated, because he was interested the war will begin in a situation where Egypt and Syria attack Israel first and the last is required to stop and stabilize a new defensive line as a new political and military reality that severe the status quo. The realization of Dayan "defensive" policy didn't require accurate information about the opening hour of fighting. Dayan argues that regular forces can stand alone for the first days of fighting.

The author shows the historical roots of Dayan policy and is opposition to use the territory occupied in 1967 as item for negotiation. Against Dayan were Golda and Dado. The Last opposed Dayan's stagnation strategy and sought that the war will be used to achieve strategic target as a lever to achieve peace agreements. They opposed the Israeli withdrawal in the first days of the war, as Dayan recommended, and sought that the Egyptian army will be defeated in the war. This is why the information the "methods" could provide were denied from them.